

WWW.AGEOFBOOK.COM

Только лучшие книги для Вас!

Книга была найдена в архивах открытого доступа сети Internet или прислана пользователями сайта.

Все права на материалы принадлежат их авторам. Какое либо распространение материалов с коммерческими или другими целями без разрешения их авторов запрещено. Нарушение авторских прав влечёт за собой ответственность согласно действующего законодательства.

Администрация не несёт никакой ответственности за материалы, добавленные пользователями сайта.

Все материалы представлены для ознакомления, без целей коммерческого использования.

После скачивания материала Вы должны коротко ознакомиться с ним и немедленно полностью удалить со своего носителя информации, и, при желании, купить лицензионную бумажную версию в соответствующих точках продажи.

Желаем приятного чтения!

С уважением,

Администрация сайта.

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

ФІНАНСИ

(теоретичні основи)

Під керівництвом і за науковою редакцією
М. В. Грідчіної, В. Б. Захожая

2-ге видання, виправлене і доповнене

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів

Київ 2004

ББК 65.261я73

Ф59

Автори: М. В. Грідчіна, В. Б. Захожай, Л. Л. Осіпчук, Ю. Л. Субботовіч,
К. М. Темчишина, О. О. Фесенко, Г. І. Філіна, В. П. Ходаківська,
Н. Г. Яковлева

Рецензенти: *В. І. Грушко*, д-р екон. наук, проф.,
М. Й. Малик, д-р екон. наук, проф.,
чл.-кор. НАН України

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління
персоналом (протокол № 5 від 25.05.04)*

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-196 від 28.01.02)*

Ф59 **Фінанси (теоретичні основи):** Підручник / М. В. Грідчіна,
В. Б. Захожай, Л. Л. Осіпчук та ін.; Під кер-вом і за наук. ред.
М. В. Грідчіної, В. Б. Захожая. — 2-ге вид., випр. і допов. — К.:
МАУП, 2004. — 312 с.: іл. — Бібліогр.: с. 299–303.

ISBN 966-608-448-1

У пропонованому підручнику викладено основи теорії фінансів, наведено структуру й характерні особливості фінансової системи країни, основні напрями фінансової політики, а також концептуальні підходи до формування державного бюджету в умовах ринкової економіки. Розглянуто складові фінансової системи — державні фінанси, фінанси підприємств, страхування, фінанси населення. Особливу увагу приділено фінансовому ринку як механізму ефективного розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів. Показано роль різних видів фінансового контролю в забезпеченні функціонування фінансової системи.

Для студентів економічних спеціальностей вищих закладів освіти.

ББК 65.261я73

- © М. В. Грідчіна, В. Б. Захожай,
Л. Л. Осіпчук та ін., 2002
- © М. В. Грідчіна, В. Б. Захожай,
Л. Л. Осіпчук та ін., 2004, випр. і допов.
- © Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2004

ISBN 966-608-448-1

Вступ

Формування майбутніх фахівців з економіки та менеджменту передбачає вивчення фундаментальних економічних дисциплін, засвоєння базових економічних понять і категорій, їх взаємозв'язків і взаємозалежності, впливу на суспільство, окремі підприємства та громадян. Мета пропонованого підручника — висвітлити сутність основних фінансових категорій і відносин, що виникають між суб'єктами ринкової економіки, а також механізми й організаційні структури, які забезпечують функціонування фінансової системи країни. Автори намагалися комплексно підійти до вивчення фінансової системи України, розглянувши її особливості як сукупності економічних відносин щодо формування, розподілу, перерозподілу і використання валового внутрішнього продукту (ВВП), так і мережі спеціальних інституцій, що становлять організаційну структуру фінансової системи і забезпечують функціонування фінансів.

Послідовність викладу матеріалу підпорядкована логіці вивчення фінансових відносин. У розд. 1 наведено поняття фінансів і фінансової системи, визначено окремі сфери фінансових відносин і їх взаємозв'язок, розкрито сутність і зміст фінансової політики держави, основні концепції формування державного бюджету країни. У розд. 2–5 викладено основи функціонування складових фінансової системи країни. Розділ 6 присвячений фінансовому ринку як найважливішому механізму, що забезпечує взаємодію складових фінансової системи. У розд. 7 розглянуто ступінь і види фінансового контролю як механізму, що сприяє підвищенню ефективності функціонування фінансової системи. У розд. 8 розкрито роль фінансів у розвитку міжнародних зв'язків.

Зміст цього підручника відповідає програмі дисципліни “Теорія фінансів”, вивчення якої передує вивченню спеціальних фінансово-економічних дисциплін “Фінанси підприємств”, “Фінансовий менеджмент”, “Податкова система”, “Ринок фінансових послуг” та ін.

Підручник підготовлений колективом авторів: М. Грідчина — вступ, підрозд. 3.1, 7.1, 7.3, 7.4; В. Захожай — підрозд. 2.1; Л. Осіпчук — розд. 1; Ю. Субботовіч — підрозд. 2.4, 2.5, 3.4; К. Темчишина — підрозд. 3.2, 3.3; О. Фесенко — підрозд. 2.2, 2.3; Г. Філіна — розд. 4, 5, 8; В. Ходаківська — розд. 6; Н. Яковлева — підрозд. 7.2.

Розділ 1. Основи теорії фінансів

1.1. Фінанси і їх місце в системі суспільних відносин

Фінанси — одна з небагатьох економічних категорій, яку досліджують майже всі напрями економічної науки (якщо визначати ці напрями з огляду на фінансові проблеми). Визначення фінансів як багатопланової категорії є стратегічним у їх вивченні. Найчастіше фінанси розглядаються через призму історичних, економічних і юридичних підходів.

Історичний аспект — основа будь-якої наукової категорії. Історичні корені й джерела допомагають розкрити її зміст.

Якщо історія не є актуальною без сучасності, то сучасність без історії просто незрозуміла. Проаналізувавши літературні джерела з історії фінансової науки, переконуємось, що теоретичні й прикладні розв'язання сучасних фінансових проблем базуються на висновках науки минулого. Так, ще в 1910 р. на значенні історії “чистої” фінансової науки наголошував російський вчений М. Фрідман [96]. Він висвітлив фінансові ідеї, що найістотніше вплинули на розвиток науки і про які тривалий час дискутували представники різних наукових напрямів, політичних партій і економічних груп. На думку М. Фрідмана, таке подання найважливіших фінансових концепцій має сприяти відображенню об'єктивного погляду на фінансову дійсність і критичному ставленню до вчень. Професор Колумбійського університету Е. Селігман вважав, що основне завдання економіки — пояснити те, що є; якщо суспільство — це результат еволюції, то можна пояснити те, що є, лише знаючи, що було [86].

Згідно з історичним підходом поняття “фінанси” є категорією історичною, що виникла разом з появою держави і нерозривно пов'язана з її існуванням та функціонуванням, визначає характер і мету певної історичної епохи. Історичну основу фінансів визнають усі наукові діячі у сфері фінансів.

Поняття “фінанси” походить від латинського — *finantia*, що буквально означає платіж, збір. Фінанси виникли і тривалий час розви-

вались як система мобілізації коштів, матеріальних і фінансових ресурсів для потреб правлячої еліти, різних форм державних утворень і захисту певної території. З цією метою держава запроваджувала різні форми податків, зборів і платежів. Використання зібраних у такий спосіб грошей виключало контроль з боку пересічних громадян. Внаслідок цього протягом майже шести століть поняття “фінанси” сприймалось як форма гноблення населення і несправедливого зменшення його доходів.

Фінанси є продуктом існування держави і товарно-грошових відносин. Зміст цього поняття пов’язаний з певною історичною епохою. Він відтворює еволюцію товарно-грошових відносин, розширення функцій держави, а також методи і способи реалізації цих функцій. І хоча термін “фінанси” почали застосовувати ще наприкінці XIII ст., найбільшого поширення він дістав у XIX ст., коли функції держави значно розширились і вдосконалились, а товарно-грошові відносини почали домінувати в економічних системах. У свою чергу, розвиток товарно-грошових відносин був зумовлений суспільним поділом праці, наявністю різних форм власності та започаткованих на їх основі організаційно-правових форм господарювання, економічною відокремленістю їх суб’єктів і зовнішньоекономічними зв’язками. Іншими словами, фінанси стали універсальним і дійовим елементом економічного життя.

З огляду на викладене можна стверджувати, що фінансова наука, як і всі інші, виникла з практики. Більшість науковців вважають, що вона виникла у XV–XVI ст. Вперше про господарські об’єкти згадується у працях античних філософів Ксенофонта й Арістотеля.

У середні віки панування натурального господарства і зумовлений цим слабкий розвиток фінансів не сприяли розвитку фінансової науки. Для цього періоду характерне формування загальних положень про фінансову моральність в окремих теологічних, філософських, політичних і юридичних працях схоластиків.

Фінансова наука виникла водночас із політичною економією в XV ст. у північній Італії, що переживала економічне і культурне піднесення. На межі середньовіччя і нової історії торговий капіталізм не тільки створив матеріальні умови для виникнення нової галузі суспільного знання, а й зумовив необхідність свідомого ставлення до фінансового господарства [80].

Сучасні підходи до виявлення суті фінансів значно розширили зміст цього поняття. Проте різні погляди на фінанси, викладені в на-

уковій літературі, внесли певну плутанину у визначення цієї економічної категорії. У поняття “фінанси” вкладають різний зміст — це й “фінансові ресурси”, і “капітал”, і “грошові потоки”, і “фінансовий ринок”, і “фінансові фонди” тощо. У повсякденному житті поняття “фінанси” часто вживають у значенні “гроші”. Але фінанси — це не гроші, хоча вони й мають грошову форму. Їх неможливо відчутти, торкнутися, оплатити ними покупку. Рух коштів, що пов’язаний з обслуговуванням роздрібного товарообороту, оплатою комунальних, транспортних та інших послуг, отриманням спадщини чи дарунків, не вважається фінансами.

Здійснимо певні розмежування і чіткіше визначимо суть категорії “фінанси”. Економічний зміст фінансів можна виявити, проаналізувавши класичну модель економічного кругообігу (рис. 1.1).

Наведена модель демонструє зв’язок між двома потоками — товарним і грошовим. Рух цих потоків в економічному кругообігу на-

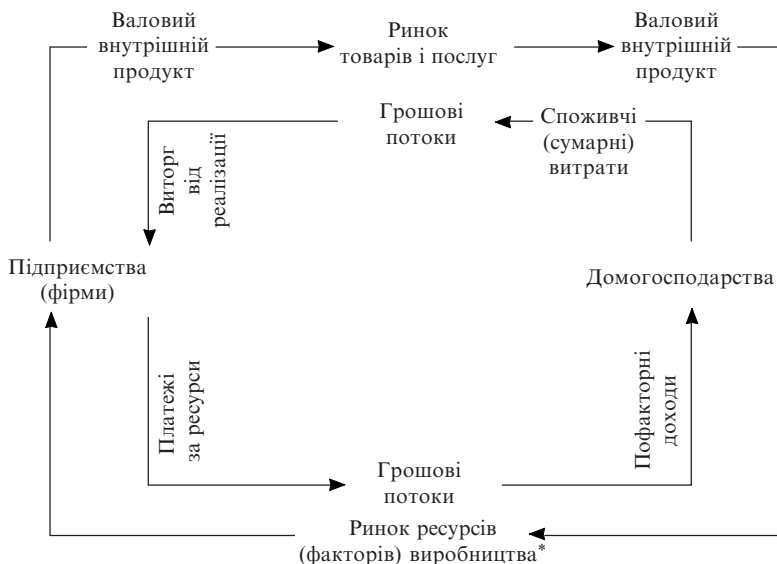

Рис. 1.1. Модель економічного кругообігу ресурсів, продуктів і доходів у ринковій економіці

* Фактор — це ресурс, що безпосередньо бере участь у процесі виробництва.

бирає різних форм: виторгу від реалізації, споживчих (сумарних) витрат, пофакторних доходів* та ін. Кожна форма характеризує відповідну фазу розподілу вартості створеного валового продукту.

Фінансові відносини в системі економічного кругообігу виникають на стадії виробництва (зв'язок “домогосподарства — підприємства”). Саме на цій стадії відбувається первинний розподіл створеної вартості й формуються первинні доходи (заробітна плата, процент, рента, прибуток). Сума цих доходів на рівні суспільства утворює національний дохід країни. Потоки формування національного доходу є найбільш значущими в економічному кругообігу. Рух цих потоків пов'язаний з економічними відносинами, що виникають у суспільстві з приводу розподілу прибутку, формування фондів внутрішньогосподарського призначення, взаєморозрахунків з державою тощо.

Наступна стадія виникнення фінансових відносин пов'язана з перерозподілом первинних доходів і формуванням фондів суспільного значення — державного бюджету, позабюджетних і банківських фондів та ін. Особливість цієї стадії полягає в тому, що фінансові відносини опосередковують перерозподіл раніше створених доходів і взаємодіють з такими економічними категоріями, як податки і кредит.

Таким чином, **фінансові відносини** визначаються як суспільні відносини між державою, юридичними особами та фізичними особами, що виникають з приводу формування, розподілу, перерозподілу та використання певних грошових фондів.

З огляду на багатоплановість вияву фінансових відносин існують різні підходи до визначення економічної суті поняття “фінанси”.

По-перше, фінанси — це система економічних (грошових) відносин, за допомогою яких створюються, розподіляються та перерозподіляються фонди грошових коштів.

По-друге, фінанси — це сукупність об'єктивно зумовлених економічних відносин, що мають розподільчий характер, грошову форму вираження, матеріалізуються у грошових доходах і нагромадженнях, які зосереджуються в державних структурах і у суб'єктів господарювання з метою розширеного відтворення, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб суспільства.

* Пофакторні доходи — це доходи, отримані від використання факторів виробництва (землі, капіталу, праці, підприємницьких здібностей, інформації).

По-третє, фінанси — це система економічних відносин між державою, юридичними та фізичними особами з приводу формування, розподілу, перерозподілу і використання централізованих та децентралізованих грошових фондів, які повинні регулюватися правовими нормами.

Об'єктивною умовою реалізації фінансів є наявність фінансових ресурсів, рух яких забезпечується певною грошовою масою. Тому з'ясуємо, що означає поняття “фінансові ресурси”.

Фінансовими ресурсами, з одного боку, вважається сукупність ресурсів усіх секторів економіки (державного та приватного, колективних підприємств, громадських організацій), з іншого — сукупність грошових фондів, що утворюються у процесі створення, розподілу, перерозподілу та використання валового внутрішнього продукту і національного доходу за певний період.

Основним джерелом фінансових ресурсів є ВВП. Найбільша частина фінансових ресурсів утворюється за рахунок прибутку, заробітної плати, амортизації, непрямих податків, відрахувань юридичних осіб на соціальне страхування.

Як бачимо, фінансові ресурси формуються здебільшого з частини ВВП, що є новоствореною вартістю (національним доходом). Частково до їх формування залучається також раніше створена вартість — через відшкодування придбання, виготовлення (або поліпшення) основних фондів (амортизацію) у вигляді таких обов'язкових платежів, як збір за геологорозвідувальні дослідження, платежі за використання природних ресурсів, рентні платежі.

Існує також таке визначення поняття “фінансові ресурси”: це сукупність цінних паперів і платіжних засобів. Воно пов'язане з великими масштабами розвитку фінансового ринку, через посередництво якого у країнах з розвиненою ринковою економікою справді мобілізується значна частина фінансових ресурсів за допомогою продажу-купівлі різних видів фінансових інструментів. Тому іноді фінансовий ринок називають ринком фінансових ресурсів. У ринкових умовах через фінансовий ринок перерозподіляється переважна більшість фінансових ресурсів, і фінансова система не може функціонувати без нього (тому фінансовому ринку присвячено окремий розділ підручника). Проте не можна звужувати поняття фінансових ресурсів до сукупності фінансових інструментів (різних видів цінних паперів), що обертаються на фінансовому ринку. Адже значна частина фінансових ресурсів залучається й використовується без посеред-

ництва фінансового ринку, наприклад, фінансові ресурси державного бюджету формуються здебільшого через збирання податків з підприємств і населення й тільки періодично певна частка цих ресурсів мобілізується через фінансовий ринок (розміщення державних позик).

Фінанси мають грошову форму вираження, оскільки без руху грошей неможливі фінансові відносини. Гроші є матеріальним носієм фінансових відносин, а їх кількість в обігу (грошова маса) впливає на ефективність функціонування фінансової системи.

Надмірність грошової маси призводить до інфляції; високий рівень інфляції руйнує фінансову систему, бо примушує населення і підприємства якнайшвидше міняти їх на товарно-матеріальні чи валютні цінності, об'єкти нерухомості, здійснювати бартерні операції. У результаті грошові потоки, що наповнюють централізовані та децентралізовані фонди коштів, зменшуються, а з часом зовсім зникають, сфера дії фінансів звужується. Якщо центральний банк країни, здійснюючи надто жорстку монетарну політику і намагаючись подолати інфляцію, набагато зменшить кількість грошей в обігу, це негативно вплине на функціонування фінансової системи — зменшаться обсяги реалізації товарів і послуг, а отже, зменшиться ВВП — основне джерело фінансових ресурсів. Таким чином, фінансова система може бути стабільною тільки тоді, коли центральний банк правильно визначатиме, яка маса грошей має перебувати в обігу, і ефективно регулюватиме її засобами грошово-кредитної політики.

Грошова маса (M), тобто загальна кількість грошей в обігу, планується за агрегатним методом. *Грошові агрегати* — це встановлені центральним банком країни специфічні групування грошових форм за принципом ліквідності. *Ліквідність грошей* — це швидкість, з якою їх можна обміняти на товари (послуги), тобто використати на поточне споживання.

У різних країнах застосовують різні грошові агрегати.

Так, Національний банк України (НБУ) для планування грошового обігу встановлює такі агрегати:

M_0 = гроші поза банком, тобто готівкові;

$M_1 = M_0$ + кошти на поточних банківських рахунках у національній валюті;

$M_2 = M_1$ + строкові депозити в національній валюті;

$M_3 = M_2$ + кошти клієнтів за трастовими операціями банків.

Таким чином, кожний наступний агрегат утворюється додаванням до попереднього наступної грошової форми (маси грошей, що мають меншу ліквідність).

Агрегат M_3 дорівнює M , тобто загальній масі грошей в обігу. Завдяки взаємопов'язаності грошових агрегатів НБУ, вживаючи відповідних заходів з регулювання будь-якого з них, впливає на загальний обсяг грошової маси.

Федеральна резервна служба, що виконує у США функції центрального банку й відповідає за монетарну політику, застосовує такі грошові агрегати [69, с. 66]:

M_1 = готівка + дорожні чеки + депозити до вимог + інші чекові депозити;

M_2 = M_1 + строкові вклади малого номіналу + ощадні вклади + депозитні рахунки грошового ринку + взаємні фонди грошового ринку (неінституційні) + одноденні угоди про взаємний викуп + одноденні позики в євродоларах;

M_3 = M_2 + строкові вклади великого номіналу + титули власності взаємних фондів грошового ринку (інституційні) + довгострокові угоди про взаємний викуп + строкові євродолари;

L = M_3 + короткострокові державні цінні папери + комерційні векселі + ощадні облігації + банківські акцепти.

Для регулювання грошової маси (тобто збільшення чи зменшення кількості грошей в обігу) центральні банки застосовують такі *інструменти грошово-кредитної політики*:

- встановлення облікової ставки, за допомогою якої центральний банк впливає на “ціну” грошей у країні. Для отримання кредитних ресурсів комерційні банки можуть пред'являти центральному банку векселі надійних боржників для переобліку чи надавати заставу у вигляді цінних паперів. У результаті переобліку векселів і під заставу цінних паперів центральний банк може надавати комерційним банкам кредити, плата за які дорівнює обліковій процентній ставці. Якщо вона підвищується, тобто гроші дорожчають, комерційним банкам доводиться більше сплачувати за отримання додаткових кредитних ресурсів. У разі зменшення облікової ставки залучення в обіг додаткових коштів від центрального банку коштує менше, тобто підвищуються можливості комерційних банків збільшувати грошову масу;

- купівля і продаж центральним банком цінних паперів і валютних цінностей (іноземної валюти, цінних паперів, виражених в іноземній валюті, банківських металів) у комерційних банків. Купуючи цінні папери і валютні цінності, центральний банк “створює” гроші, тобто кількість грошей в обігу збільшується. Коли ж центральний

банк продає їх, він тим самим “знищує” гроші, і їх кількість в обігу зменшується;

- встановлення мінімальної ставки обов'язкового резервування, тобто певного процента коштів, залучених комерційними банками від клієнтів. Вони зобов'язані закріпити (зарезервувати) цю частку коштів на кореспондентському рахунку в центральному банку, тобто не використовувати її в активних операціях. Збільшуючи процентну ставку обов'язкового резерву, центральний банк “зв'язує” більшу масу грошей, а зменшуючи її, навпаки, вивільняє гроші, у результаті чого їх кількість в обігу зростає.

Розглядаючи категорію “фінанси”, важливо усвідомлювати не тільки їх матеріальну основу та грошову форму виразу, а й необхідність обов'язкової наявності достатньої кількості способів, методів та інструментів, спрямованих на свідоме використання фінансових ресурсів і грошових потоків. Однією з форм управління з боку держави економічним і соціальним розвитком суспільства є правове регулювання фінансових відносин, що виникають у процесі створення та використання фондів фінансових ресурсів. Усі дії держави у сфері фінансів мають ґрунтуватися на правових актах, що визначають коло юридичних й фізичних осіб, між якими виникають фінансові відносини і на які поширюється дія правових норм, а також права й обов'язки зазначених осіб щодо мобілізації та використання фондів фінансових ресурсів.

Останнім часом в економічному та політичному житті України відбулися значні зміни, зумовлені здобуттям незалежності та переходом до ринкових відносин. У цьому зв'язку розширилося коло суб'єктів фінансових відносин, ускладнилася їх взаємодія, урізноманітнилися фінансові ресурси, способи їх руху, розподілу та перерозподілу.

Сучасній практиці господарювання притаманна певна особливість руху товарних і грошових потоків. Вона полягає в тому, що в модель економічного кругообігу включаються процеси, пов'язані із заощадженнями, інвестиціями та фінансовими ринками.

Заощадження — це частина доходів домогосподарств, не спрямованих на оплату товарів і послуг, сплату податків, погашення боргових зобов'язань.

Інвестиції — це сукупність майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності з метою отримання прибутку, доходу або досягнення соціального ефекту. Розрізняють фінансові та реальні інвестиції.

Фінансові інвестиції — це вкладення коштів у різні фінансові інструменти: цінні папери, цільові банківські вклади, депозити, паї та ін.

Реальні інвестиції — це вкладення коштів у виробничі фонди (основні та оборотні): матеріальні (будівлі, обладнання, споруди та ін.) і нематеріальні активи (патенти, ліцензії, ноу-хау, технічну, науково-практичну, інструктивну, технологічну та іншу документацію).

Фінансовий ринок — це сукупність економічних відносин щодо фінансових інвестицій, які регулюють потоки коштів від їх власників до позичальників.

У сучасній ринковій економіці власниками вільних коштів є переважно домогосподарства. Їх витрати менші, ніж доходи, на величину заощаджень. Найпоширенішими формами заощадження коштів у ринковій економіці є вклади в банки і купівля цінних паперів.

Позичальниками коштів на фінансовому ринку є підприємства й держава. Їх витрати, як правило, перевищують доходи; вони дорівнюють сумі доходів та інвестицій.

Залучення до економічного кругообігу заощаджень та інвестицій ускладнює механізм регулювання грошових потоків, включаючи до моделі кругообігу фінансові ринки. Без них може уповільнитись або зовсім припинитись переливання коштів від власників до позичальників. У ринковій економіці розрізняють два способи переливання коштів: пряме та непряме фінансування. **Пряме фінансування** — це сукупність фінансових ринкових каналів, якими кошти переміщуються безпосередньо від власників до позичальників. Ця форма фінансування включає внески у статутний капітал підприємств і фінансування через отримання позик.

Фінансування шляхом внесків у статутний фонд означає, що підприємство отримує інвестиційні кошти в обмін на право володіння частиною його власності.

Фінансування через отримання позик здійснюється за допомогою укладення угод, за якими підприємство отримує кошти в обмін на зобов'язання повернути їх у майбутньому з процентами, але без надання кредитору прав на будь-яку частину його власності. Таке фінансування здійснюється шляхом отримання банківських кредитів та продажу облігацій.

Другий спосіб фінансування — **непряме** (опосередковане) **фінансування** — це сукупність фінансових каналів, якими кошти переміщуються через фінансових посередників. До них належать банки, пенсійні фонди, страхові компанії, інвестиційні фонди, довірчі това-

риства, фондові біржі та інші інститути. Функції фінансових посередників полягають в акумуляції коштів для подальшого їх розміщення на комерційній основі (див. підрозд. 6.5).

Таким чином, класична модель економічного кругообігу ускладнюється (рис. 1.2).

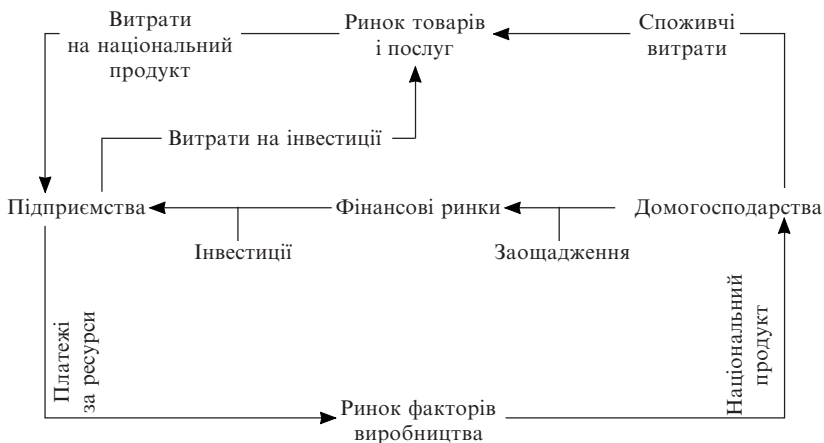

Рис. 1.2. Вплив фінансових ринків на економічний кругообіг ресурсів, товарів і грошей

У наведеній моделі відсутні такі суб'єкти економічної діяльності, як держава і сектор міждержавних економічних зв'язків. Вони є невіддільною складовою сучасного економічного кругообігу доходів, витрат і ресурсів. Державний сектор взаємодіє з іншими економічними суб'єктами через інструменти державного впливу (податки, державні витрати, державні позики).

Розглянемо модель економічного кругообігу, що включає державний сектор (рис. 1.3).

Наведена модель може ускладнитись, якщо до неї приєднати сектор міжнародних господарських зв'язків. У цьому разі отримаємо не замкнену, а відкриту модель економічного кругообігу, опосередковану міжнародними фінансовими відносинами. У такій моделі кругообігу розглядається економіка країни, пов'язана з іншими державами механізмами експорту, імпорту та валютними фінансовими операціями.

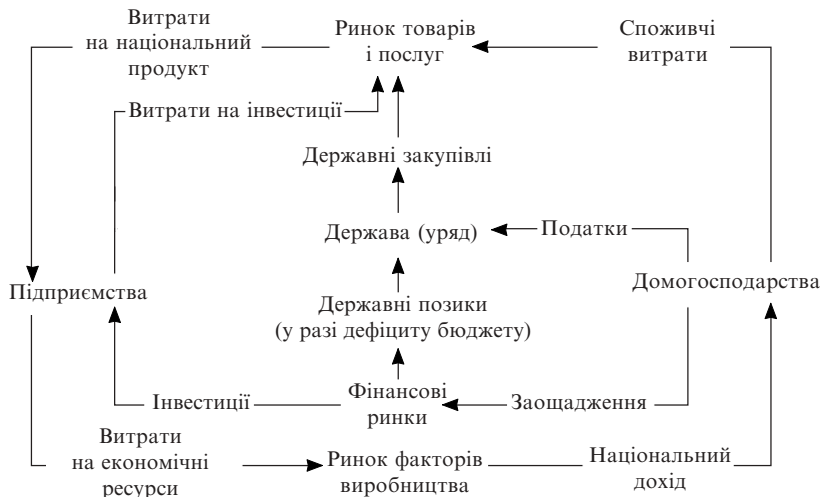

Рис. 1.3. Спрощена модель економічного кругообігу з урахуванням державного сектора

Таким чином, поняття фінансів (фінансових відносин) тісно пов'язане з розвитком економічної системи загалом. Воно не є статичним. Сфера дії фінансових відносин постійно розширюється, набирає нових форм, визначаючи нові підходи до розуміння суті цього поняття. Про це свідчать також наявні відмінності у визначенні поняття “фінанси” західними й вітчизняними економістами.

Нині в Україні з'явилося багато зарубіжних перекладених видань з фінансів і фінансового управління. Найвідоміша в Україні англо-американська фінансова школа, представниками якої є Дж. ван Хорн, Р. Холт, Дж. Стігліц, Дж. Сігел, Дж. Херріс та ін. Дослідження цих вчених-фінансистів базуються на вивченні фінансів корпорацій, функціонування фінансового ринку, на аналізі корпоративних цінних паперів. Ці напрями фінансової науки необхідно розвивати і у нас, адже реформування форм власності в Україні пов'язане з акціонуванням і утворенням корпорацій. Але вітчизняний ринок корпоративних цінних паперів перебуває лише на стадії становлення, і цінні папери використовуються переважно як фінансові інструменти зміни контролю над підприємством. До того ж хоча корпоративні фінанси є дуже важливою складовою фінансової науки, їх дослідженнями

не можна обмежитись, оскільки вони не охоплюють інших видів фінансових відносин у державі.

В умовах ринкової економіки фінансисти замість поняття “фінансові ресурси” частіше вживають поняття “капітал” як реальніше для них, бо саме капітал є тим об’єктом, на який можна впливати, реалізуючи основну мету діяльності будь-якої фірми — отримати дохід для максимізації її ринкової вартості. Для західних фінансистів капітал — об’єктивний фактор виробництва, частина фінансових ресурсів (перетворена їх форма). За такого трактування принципова відмінність між фінансовими ресурсами й капіталом фірми полягає в тому, що в будь-який період фінансових ресурсів не менше, ніж капіталу. Якщо ці показники однакові, це означає, що фірма не має жодних фінансових зобов’язань і всі наявні фінансові ресурси задіяні. У практиці ринкової економіки фінансові ресурси й капітал не розрізняють. Цьому сприяє те, що фінансова звітність в усьому світі побудована так, що в ній відображають не фінансові ресурси, а їх перетворені форми — зобов’язання та капітал.

Крім зазначеного в західних наукових виданнях до фінансових ресурсів часто зараховують також кредитні; при цьому фінанси визначають як управління грошовими операціями, переважно банківськими та кредитними. Близьким до попереднього є визначення фінансів як науки про гроші, кредит, банківську справу, державний бюджет, доходи та витрати. Згідно з іншим підходом фінанси — це виражений у грошовій формі капітал, що спрямовується на певні цілі за допомогою фінансових ринків або інститутів. Крім того, поняття “фінанси” пов’язують також з пошуком методів і засобів ефективного використання фінансових ресурсів, інвестування економічної діяльності. В останньому значенні фінанси є засобом вивчення методів ефективного управління капіталом, удосконалення методології фінансового обліку, аналізу фінансово-господарської діяльності, а також способів використання вільних коштів у активах або розробки проектів одержання високих доходів з якнайменшим ризиком.

Отже, у зарубіжній науці поняття фінансів трактується дуже вільно.

Сутність категорії “фінанси” розкривається в її **функціях**, які характеризують суспільне призначення. Можна сказати, що під фінансовими функціями розуміється “робота”, яку виконують фінанси.

В узагальненому вигляді можна вважати, що фінанси виконують дві основні функції: розподільну і контрольну.

Зміст *розподільної функції* полягає в тому, що фінанси є основним інструментом розподілу й перерозподілу ВВП. За допомогою фінансів держава здійснює розподіл суспільного продукту не тільки в натурально-речовій формі, а й за вартістю. У цьому зв'язку стає можливим і необхідним контроль за забезпеченням вартісних і натурально-речових пропорцій у процесі розширеного відтворення.

Контрольна функція фінансів полягає в тому, що вони є інструментом контролю за формуванням і використанням доходів суб'єктів обмінно-розподільних відносин. Фінанси здійснюють контроль на всіх стадіях створення, розподілу та використання суспільного продукту й національного доходу. Цей контроль охоплює всю діяльність юридичних і фізичних осіб та держави.

Через розподільну й контрольну функції фінанси активно впливають на процес відтворення, опосередковуючи, по-перше, створення фондів нагромадження та споживання, по-друге — додержання пропорцій обігу натуральних і грошових ресурсів та їх раціональне використання. Це сприяє збільшенню суспільного продукту, а відтак і національного доходу.

1.2. Структура й загальна характеристика фінансової системи

Фінансові відносини у країні, маючи різноманітні форми вияву, разом утворюють цілісну фінансову систему, кожна ланка якої є носієм певних властивих їй фінансових відносин, що реалізуються у створенні та використанні відповідних грошових фондів. Усі ланки фінансової системи в сукупності відображають державний устрій країни, характеризують ступінь розвиненості її грошових, кредитних, валютних та інших відносин.

Таким чином, фінансова система — це сукупність взаємопов'язаних ланок, кожна з яких, з одного боку, є носієм властивих їй фінансових відносин, з іншого — перебуває в певному зв'язку з іншими ланками системи. Тому фінансова система має певну чітку структуру, завдяки якій, розглядаючи кожную з ланок, можна дістати комплексне уявлення про фінансову систему загалом.

Фінансова система визначається як сукупність, з одного боку, певних сфер фінансових відносин, з іншого — різних інститутів, що

забезпечують функціонування, взаємодію цих сфер і процес управління ними.

В узагальненому вигляді фінансова система країни (відповідно до основних суб'єктів фінансових відносин — держави, підприємства і населення) — це сукупність трьох *сфер фінансових відносин*: державних фінансів, фінансів підприємств і домогосподарств. Модель фінансової системи подана на рис. 1.4.

Рис. 1.4. Структура фінансової системи

Наведена модель визначає загальні взаємозв'язки основних сфер фінансових відносин. Але динамічні зміни в соціально-економічному житті ускладнюють фінансові процеси, що, у свою чергу, позначається на складі фінансової системи (з'являються нові фінансові інститути) і змісті її окремих ланок. У фінансовій системі окремі підсистеми вирізняються за такими *ознаками*:

- наявністю власної фінансової бази, що утворюється на основі первинних доходів суб'єктів економічних відносин;
- функціональним призначенням кожної підсистеми, що забезпечує фінансування витрат для досягнення конкретних специфічних цілей

(для суб'єктів господарювання це виробництво та реалізація товарів і надання послуг з метою отримання прибутку та збільшення капіталу; для працівників — задоволення матеріальних і духовних потреб індивіда, сім'ї; для держави — задоволення суспільних потреб, соціальна підтримка і захист економічно неактивного населення та безробітних);

- єдністю та взаємодією підсистем, що визначаються спільністю джерела первинних доходів (ВВП) і фінансової політики, спрямованої на узгодження інтересів суб'єктів економічних відносин, а також взаємоузгодженістю їх фінансових планів і балансів.

В Україні нині фінансова система реформується в напрямі посилення суспільного значення соціальних страхових фондів. Зокрема, основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, прийнятими Верховною Радою України в січні 1998 р., передбачено запровадження п'яти видів такого страхування: пенсійного; медичного; у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; на випадок безробіття; від нещасних випадків на виробництві.

Формування та використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування здійснюються на принципах солідарності. Для цього створено систему цільових централізованих фондів як некомерційних самоврядних організацій, управління якими здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування вже має міцну власну фінансову базу, яку за обсягами можна порівняти з доходами бюджетної системи України. Наприклад, у 2000 р. бюджет Пенсійного фонду дорівнював майже 42 % державного бюджету, або 9 % ВВП. Наявні також інші ознаки, за якими виокремлюється сфера фінансів страхування: цільове фінансування витрат, пов'язаних зі специфічним характером різних видів страхування; єдність і взаємодія з іншими підсистемами, що визначається формуванням страхових фондів у процесі перерозподілу доходів держави, підприємств, населення. Тому сучасну фінансову систему України можна уявити як сукупність державних фінансів, фінансів підприємств (установ, організацій), фінансів домогосподарств і фінансів страхування, завдяки цим ланкам формується, розподіляється та перерозподіляється основна частина коштів централізованих і децентралізованих грошових фондів країни (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Ланки сучасної фінансової системи України

Державні фінанси — основний елемент структури фінансової системи. Його складовими є державний бюджет (основний фінансовий план держави за доходами та видатками), місцеві бюджети, державні цільові позабюджетні фонди і державний кредит.

Кожна складова державних фінансів виконує певні функції і забезпечує здійснення відповідної фінансово-економічної політики, сприяє розв'язанню певних соціальних проблем, підтримує розвиток культури та мистецтва. Один з основних напрямів дії державних фінансів полягає в узгодженні інтересів усіх членів суспільства і секторів економіки.

Значну частину своїх функцій держава виконує завдяки *державному бюджету*. Його стан і структура як у дохідній, так і у витратній частині характеризують загальний соціально-економічний стан держави.

Другою за значенням ланкою державних фінансів є система *місцевих фінансів* з відповідними їм бюджетами.

Держава як суб'єкт ринкової економіки не тільки формує і реалізує стратегічні плани соціально-економічного розвитку, а й сама є безпосереднім учасником господарської діяльності. Об'єктами державної власності у країнах з розвиненою ринковою економікою стають переважно непривабливі для приватного бізнесу підприємства, які потребують великих капіталовкладень, або ті, що лише у віддаленій перспективі можуть стати окупними. Серед них транспортні та оборонні підприємства, підприємства зв'язку та ін. Частина таких підприємств належить державі, а частина є акціонерними товариствами, контрольний пакет акцій яких належить державі.

Різновидом державного підприємництва слід вважати й надання концесій (оренду на комерційній основі природних і виробничих ресурсів, що належать державі).

Державні позабюджетні цільові фонди — це форма перерозподілу й використання фінансових ресурсів, що залучаються державою для фінансування окремих суспільних споживачів і комплексно витрачаються на основі певної їх самостійності. У західних країнах кількість таких фондів коливається від 30 до 80.

За цільовим призначенням державні позабюджетні фонди поділяються на загальноекономічні та спеціального призначення. Порядок їх формування та використання регламентується чинним законодавством.

В Україні до державних позабюджетних цільових фондів належать Пенсійний фонд, фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування, фонди захисту довкілля, приватизації, підтримки підприємницької діяльності та ін. Вони формуються за рахунок чітко визначених джерел і істотно підвищують маневреність фінансової системи, забезпечуючи реалізацію стратегічних напрямів економічної та соціальної політики держави.

Фінанси підприємств, організацій, установ — це економічні відносини на рівні окремих суб'єктів господарювання (юридичних осіб), пов'язані з формуванням, розподілом та використанням коштів у процесі здійснення господарської діяльності. Фінанси підприємств відіграють важливу роль не тільки у фінансовій системі, а й у забезпеченні ефективного економічного та соціального розвитку країни:

- за їх рахунок формується найбільша частина фінансових ресурсів, які концентруються державою для централізованого фінансування різноманітних суспільних потреб;

- вони створюють необхідний фінансовий базис для забезпечення неперервності виробничого процесу, спрямованого на задоволення попиту на товари та послуги;
- система фінансів підприємств сприяє формуванню фінансового потенціалу їх розвитку відповідно до стратегії підприємств на різних стадіях їх життєвого циклу;
- за їх допомогою підприємства децентралізовано розв'язують соціальні завдання розвитку суспільства, оскільки частина сформованих підприємствами фінансових ресурсів спрямовується на споживання;
- вони уможливають ефективне використання грошових заощаджень населення, тобто їх можна інвестувати в акції, облігації та інші дохідні фінансові інструменти;
- вони сприяють раціоналізації обігу коштів у країні, забезпечуючи ефективне їх використання у процесі функціонування економіки.

Важливою складовою фінансів підприємства є реалізація відносин “держава — підприємство”, які схематично зображено на рис. 1.6.

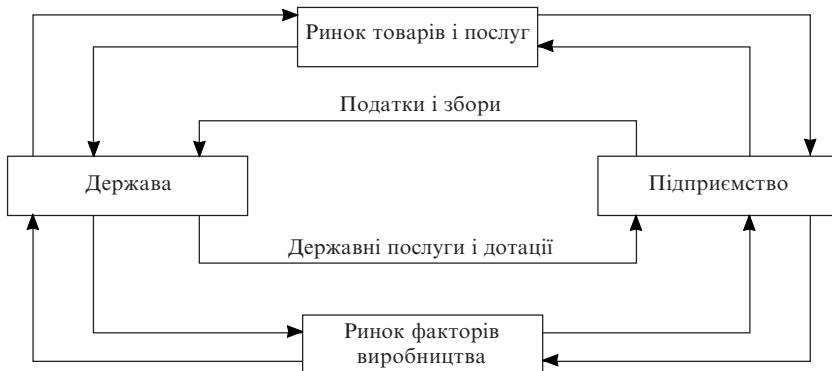

Рис. 1.6. Економічні відносини “держава — підприємство”

За допомогою державних послуг (дотацій) реалізується політика сприяння економіці для підвищення її ефективності, а податки та збори є інструментом підтримки конкурентної боротьби.

Як бачимо з рис. 1.6, відносини “держава — підприємство” багатогранні. З одного боку, держава, здійснюючи певні організа-

ційно-політичні заходи, визначає межі підприємницької діяльності, регулює економічне життя країни (активізуючи або стримуючи ділову активність), стимулює розвиток конкуренції. З іншого боку, держава сама є підприємцем. На неї припадає близько третини всіх вироблених товарів і наданих комунальних послуг. Отже, держава є водночас і провідником, і носієм своєї політики.

Складовими фінансів підприємств є відносини “підприємство — підприємство”, “підприємство — комерційні посередники”, “підприємство — банк”, “підприємство — структурні підрозділи”, “підприємство — працівники” та ін.

Фінансові процеси, що відбуваються на підприємстві, відображаються у фінансовому плані, складеному у формі балансу доходів і витрат. Цей план, у свою чергу, відображає зміст фінансових процесів, що опосередковують усі напрями діяльності суб'єкта господарювання.

Фінанси населення (домогосподарств) — це економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом та використанням грошових фондів, створених з особистих доходів населенням. Фінанси домогосподарства виражаються у формі його бюджету; якщо доходи перевищують видатки, з'являється можливість заощаджувати, а отже, здійснювати інвестування, поповнювати страхові фонди і здійснювати підприємницьку діяльність. Основними доходами домогосподарств є заробітна плата, рента, прибуток від підприємницької діяльності, орендна плата, проценти, дивіденди, пенсія, субсидія, стипендія, спадщина, виграші.

Розмір доходу суттєво впливає на життя людини та її родини. Зазначимо деякі аспекти такого впливу.

1. **Матеріальний добробут.** Здебільшого визначається трьома факторами: розміром доходу, рівнями цін і податків.

2. **Можливості духовного розвитку.** Збільшення доходів не обов'язково супроводжується збільшенням потреби в духовному розвитку, але гроші дають можливість купувати книги, займатися музикою, колекціонувати, подорожувати, відвідувати театри, музеї тощо.

3. **Вплив на характер, манери, психологію, світогляд.** Існує теорія, згідно з якою гроші можуть змінити людину, але в гірший чи кращий бік — залежить безпосередньо від людини. Усі люди не можуть отримувати однакові доходи, ідея абсолютної рівності нереалістична. У суспільстві об'єктивно складається диференціація людей залежно від отримуваних ними доходів. Доходи є неминучою і позитив-

ною ознакою з точки зору економічного прогресу. Проте надто великий розрив між доходами людей спричинює появу в суспільстві великих проблем. Тому така диференціація має бути контрольованою.

Для виробництва, як відомо, потрібні певні економічні ресурси — **фактори виробництва**: праця, земля і природна сировина, капітал, підприємницькі здібності. Усі ресурси мають ціну, яка визначається багатьма чинниками. Продаючи ресурси, їх власники отримують певні грошові доходи.

Люди продають свою *працю*, отримуючи в обмін на цей ресурс заробітну плату, що перетворюється на дохід від реалізації людиною своїх фізичних та інтелектуальних здібностей створювати блага. Заробітна плата є основним доходом для більшості населення. Її рівень визначають такі чинники: попит на працю; пропозиція праці; політика держави щодо оплати праці; політика профспілок.

Продаж *землі та природної сировини* дає їх власникам грошовий дохід у вигляді ренти — ціни за користування землею та іншими природними ресурсами, кількість яких лімітована. Кількість землі та природної сировини неможливо збільшити, тому пропозиція цього ресурсу не може перевищувати природний ліміт його запасу. Через це пропозиція є доволі пасивною.

Розмір ренти залежить переважно від попиту й визначається такими чинниками: зміною цін на продукцію, що виростає на певній ділянці землі; рівнем продуктивності, якого можна досягти на тій чи іншій земельній ділянці.

Необхідним елементом виробництва є *капітал*, який визначається як економічна категорія, що виражає суспільно-виробничі відносини способу виробництва, а також як грошові кошти, призначені для придбання засобів виробництва та робочої сили з метою одержання прибутку, розвитку й максимізації ринкової вартості підприємства. Власники капіталу отримують дохід на капітал, форми якого можуть бути різні: проценти, дивіденди, орендна плата тощо.

Організацію економічної діяльності бере на себе підприємець. Звичайно, він не робитиме це безплатно. За свої *підприємницькі здібності* він сподівається отримати грошову винагороду у формі прибутку — чистого доходу, який визначається як різниця між виторгом від реалізації продукції (робіт, послуг) і витратами, пов'язаними з підприємницькою діяльністю.

В Україні, як і в інших державах, окремі люди отримують доходи, не пов'язані ні з пропозицією економічних ресурсів, ні з передаван-

ням їх у тимчасове користування. Це пенсіонери, інваліди, діти, переважна більшість студентів, безробітні. Усі вони мають особливий соціальний статус, який дає їм право отримувати певні доходи у вигляді пенсій, допомог, виплат, стипендій тощо.

Основні джерела і форми доходів домогосподарств подано в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Джерела і форми доходів домогосподарств

Джерело доходів	Форма доходів
Пропозиція економічних ресурсів	Заробітна плата Рента Прибуток
Пропозиція грошей	Процент
Наявність особливого соціального статусу	Пенсія Стипендія Допомога Виплати
Випадкові, епізодичні обставини	Виграш Спадщина Знахідка Інше

Визначальна роль у формуванні фінансів населення належить *взаємодії домогосподарств і держави*. Схематично фінансові відносини між ними зображено на рис. 1.7.

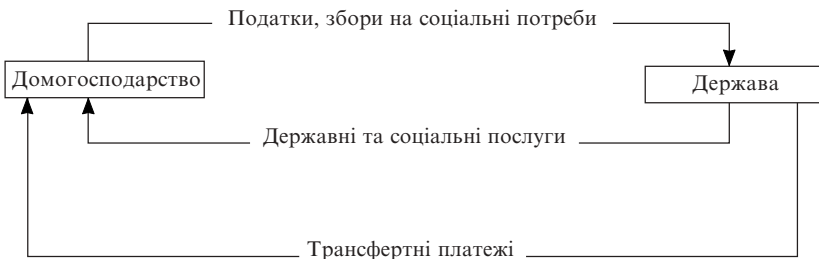

Рис. 1.7. Фінансові відносини між домогосподарством і державою

Трансферти — це особливий вид витрат з державного бюджету, пов'язаний з прямим перерозподілом доходів членів суспільства.

Держава збирає податки з підприємств і домогосподарств та передає частину їх доходів малозабезпеченим, дітям та інвалідам. Розмір трансфертів значною мірою визначається економічними можливостями держави і її соціально-економічною політикою.

З огляду на викладене основне завдання держави — підтримувати відносну соціальну рівність доходів населення. Адже в суспільстві, що функціонує на ринкових засадах, абсолютна рівність неможлива, тому держава в особі демократичних урядів має сприяти скороченню розриву в доходах домогосподарств. Великі доходи завдяки втручанню держави мають перерозподілятися через трансфертні платежі. Держава повинна визначати стратегічні напрями соціальної політики й соціального захисту на основі принципу соціальної справедливості. Але реалізація цього принципу не зводиться до перерозподілу, а потребує профілактичних заходів щодо попередження негативних виявів ринкової економіки (безробіття, збільшення диференціації в доходах населення, інфляція тощо).

Соціальний захист населення здійснюється за допомогою надання державою *соціальних гарантій* — зобов'язань перед членами суспільства щодо формування їхніх доходів, умов отримання певних товарів і послуг, створення робочих місць. До основних соціальних гарантій держави належать матеріальне забезпечення пенсіонерів, інвалідів та інших осіб, які з об'єктивних причин не в змозі забезпечити себе самостійно; створення умов для відтворення трудових ресурсів на певному соціально-економічному рівні (питання освітньої та професійної підготовки, рівень культури, здоров'я тощо); підтримка і захист тимчасово незайнятого населення.

Як держава реалізує соціальні гарантії — на яких умовах, за допомогою яких механізмів — залежить від багатьох обставин, серед яких можна виокремити такі:

- особливості соціально-економічної системи країни;
- стадії економічного циклу, що позначається на таких макроекономічних показниках, як обсяг національного виробництва, рівень інфляції, безробіття;
- світогляд, партійна належність людей, які входять до складу уряду країни, місцевих органів влади;
- історичні традиції.

Основними способами реалізації гарантій є обов'язкове соціальне страхування і здійснення трансфертних платежів; державне фінансування соціальної сфери (освіти, медицини, культури тощо); визна-

чення реальних стандартів малозабезпеченості та мінімального рівня доходів; регулювання відносин зайнятості.

Можна зазначити, що в Україні почалося формування системи соціального захисту, що ґрунтується на фінансуванні за рахунок страхових фондів. Наявність такої системи є відмітною ознакою високорозвинених країн із соціально орієнтованою ринковою економікою.

Фінанси страхування — це сукупність особливих замкнених перерозподільних відносин, що виникають з приводу формування цільових фондів страхування за рахунок грошових внесків. Ці фонди призначені для відшкодування можливих втрат суб'єктів господарювання й населення. За таких умов економічна категорія страхування є складовою категорії фінансів. У країнах із соціально орієнтованою ринковою економікою такий підхід до страхування не випадковий. Страхові платежі становлять там значні суми.

В Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, страхова справа тільки починає розвиватися. Започатковано створення повноцінної системи фондів страхування. Зазначимо, що наявність у державі ефективної системи страхування визначає рівень розвиненості ринкових відносин і соціально-економічної захищеності громадян.

Складові фінансової системи України тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені. Фінансовий стан кожного елемента цієї системи, з одного боку, залежить від фінансового стану інших елементів, з іншого — впливає на них.

Поряд з позитивними тенденціями розвитку фінансової системи України існують і дестабілізуючі фактори. Окремі ланки фінансової системи ще дуже слабкі.

Удосконалення фінансової системи України має ґрунтуватися на забезпеченні фінансової безпеки, зміцненні фінансової самодостатності її інститутів, фінансовій інтеграції України у світове співтовариство через активізацію її участі в діяльності міжнародних фінансових організацій на рівних з іншими країнами правах. На нашу думку, вдосконалення фінансової системи України можливе через здійснення комплексу заходів:

- чіткий розподіл фінансових ресурсів між центральними та регіональними органами влади як на стадії їх реформування, так і у процесі їх використання;
- розширення функцій, прав і можливостей регіонів з підвищенням їх відповідальності за результати діяльності;

- перегляд витратної частини державного бюджету (відмова від фінансування більшої частини виробничого сектора, особливо за тими напрямками, де є зацікавленість приватного капіталу);
- перегляд політики надання субсидій у напрямі їх скорочення, за винятком пріоритетних галузей (капіталомістких, зокрема сільського господарства);
- максимальне скорочення дотацій збитковим підприємствам;
- реструктуризація підприємств;
- формування необхідних централізованих резервів для їх використання замість залучення емісійних кредитів;
- чітка організація діяльності державного казначейства з метою контролю за надходженням коштів і їх цільовим використанням.

1.3. Фінансова політика

Фінансова політика — це сукупність заходів держави з мобілізації фінансових ресурсів, їх розподілу й використання з метою досягнення певних економічних, соціальних і міжнародних цілей, підпорядкованих реалізації інтересів суспільства.

Фінансова політика має забезпечувати нормальне функціонування фінансової системи держави і на цій основі — ефективніше виконання державою соціальних, економічних, екологічних, оборонних та інших функцій.

Зміст фінансової політики визначається прийнятою концепцією розвитку фінансів, її стратегічними цілями, що розкривають основні напрями формування, розподілу та використання фінансів, і системою заходів, які здійснюють органи державної влади та управління щодо досягнення поставлених цілей. При цьому заходи у фінансовій сфері та кожній з її підсистем мають бути узгоджені з тими, що здійснюються в інших сегментах соціально-економічної політики — грошово-кредитному, ціновому, оплати праці.

Найважливіша мета фінансової політики — збільшити обсяг фінансових ресурсів на основі економічного розвитку, нарощування державних фінансів, необхідних для повнішого задоволення потреб суспільства.

З огляду на викладене необхідно визначити оптимальні обсяги централізації фінансових ресурсів у сфері розподілу державних фінансів, раціонально розподіляти їх і ефективно використовувати, зокрема для реалізації цільових програм (загальнодержавних, між-

регіональних). Центром фінансової політики є система організації фінансових відносин, механізм фінансового регулювання та забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Фінансовий механізм — це сукупність видів, форм і методів організації фінансових відносин. Наприклад, у бюджетно-фінансовій сфері за допомогою податків як форми вилучення частини первинних доходів суб'єктів господарювання і працюючого населення реалізуються основні фінансові відносини між ними і державою. Надаючи субсидії для виробництва окремих соціально значущих товарів (продуктів харчування, медичних препаратів тощо), фінансову підтримку окремим галузям і підприємствам, держава тим самим реалізує особливий вид фінансових відносин у цій сфері. Таким чином, фінансовий механізм у межах виробництва суспільного продукту виконує функції акумуляції фінансових ресурсів, фінансування витрат, стимулювання та регулювання.

У підсистемі фінансів суб'єктів господарювання фінансовий механізм проявляється у співвідношенні окремих форм грошових доходів і нагромаджень, розподілі чистого прибутку, використанні коштів із фондів підприємств.

У структурі фінансового механізму виокремлюють мобільний блок елементів, який становлять податкові ставки, база оподаткування, нормативи обов'язкового резервування грошових коштів, облікова ставка рефінансування, рівень нормованих витрат. Ці елементи частіше, ніж інші, коригуються з урахуванням інтересів суб'єктів економічних відносин та особливостей економіки. Фінансовий механізм можна подати як застосування певних фінансових методів, важелів, стимулів і санкцій, передбачених законодавчо-нормативними актами, з метою здійснення розподілу і перерозподілу ВВП. Складові фінансового механізму наведені на рис. 1.8.

Для нормального функціонування фінансового механізму необхідне його відповідне нормативно-правове забезпечення, що включає передусім Конституцію України, численні закони, а також підзаконні нормативно-правові акти. Закони приймаються Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу щодо інших нормативних актів. Велике значення в регламентації фінансових відносин мають: Господарський кодекс України, Бюджетний кодекс України, а також закони “Про власність”, “Про систему оподаткування”, “Про підприємництво”. “Про підприємства в Україні” тощо.

Рис. 1.8. Складові фінансового механізму

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на основі діючих законів. До таких документів належать: укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, міжнародні договори, укладені і ратифіковані Верховною Радою України, тощо.

У сучасних умовах вдосконалення фінансового механізму відбувається за такими напрямками:

- поліпшення умов ринкових відносин в Україні;
- забезпечення раціональних пропорцій розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту;
- забезпечення необхідних темпів економічного зростання;
- науково обґрунтоване фінансове планування і прогнозування обсягів централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, їх розподілу і використання;
- підвищення результативності фінансового контролю;
- вдосконалення механізму дії фінансових важелів, стимулів і санкцій;
- забезпечення достатнього правового і нормативного функціонування усього фінансового механізму.

Процес розподілу і перерозподілу виробленого в суспільстві валового внутрішнього продукту забезпечується із застосуванням методу фінансового планування.

Фінансове планування — це діяльність із складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому.

При виконанні фінансових планів виникає потреба у **фінансовому оперативному управлінні** як діяльності, пов'язаній з необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів. Під час складання й виконання фінансових планів, а також по закінченні певних періодів здійснюється **фінансовий контроль**, спрямований на перевірку правильності вартісного розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, а також цільового витрачання коштів із відповідних фондів.

Фінансовий контроль є необхідною умовою безперервного і поступового розвитку економіки. Він може бути державним і внутрішньогосподарським, за часом — попереднім, поточним і подальшим та здійснюватися різними методами (ревізія, перевірка, обстеження тощо) (див. розд. 7).

Фінансове забезпечення — це формування цільових грошових фондів у достатньому розмірі та їх ефективне використання.

Основними елементами фінансового забезпечення суб'єктів господарської діяльності є такі:

- самофінансування (відшкодування витрат на основну діяльність та її розвиток за рахунок власних джерел);
- кредитування (надання коштів за принципами поворотності, платності, строковості і забезпеченості);
- бюджетне фінансування (надання коштів з бюджету на безповоротних засадах);
- оренда (передача майна у користування на певний строк і за певну плату);
- інвестування (вкладання коштів в ті або інші об'єкти з метою отримання прибутку або соціального ефекту).

Фінансове регулювання — це метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів.

Основні елементи фінансового регулювання такі:

- оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та державних цільових фондів);
- бюджетні трансферти (дотації, субсидії, субвенції).

Аби зацікавити суб'єктів господарювання досягати кращих результатів, використовуються такі інструменти, як **фінансові стимули**. До них належать:

- заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку;
- бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку народного господарства (у тому числі дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для економіки);
- спеціальні фінансові пільги (податкові пільги, можливість здійснити прискорену амортизацію).

У фінансових інструментах важливе місце посідають **фінансові санкції** як особливі форми організації фінансових відносин, покликани посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за виконання взятих зобов'язань. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найпоширенішими з них є штрафи і пені.

Фінансова політика реалізується зазвичай у кілька етапів:

- формування науково обґрунтованих концепцій розвитку фінансів на основі вивчення вимог економічних законів, всебічного аналізу перспектив удосконалення виробництва та потреб населення;

- визначення основних напрямів використання фінансів у перспективі та в поточному періоді, тобто формування стратегії і тактики фінансової політики. На цьому етапі виходячи з поставлених цілей слід урахувувати можливості збільшення та зменшення обсягів фінансових ресурсів, а також зовнішні, політичні та економічні чинники;
- безпосередні практичні дії, спрямовані на досягнення поставлених цілей.

Зрозуміло, що фінансова політика починає прямо впливати на економіку лише на третьому етапі, але такий вплив визначається змістом двох попередніх етапів.

Фінансову політику розглядають переважно в певному часовому періоді: довгостроковому (перспективному) чи короткостроковому (поточному).

Поточна фінансова політика пов'язана з оперативним регулюванням ланок фінансової системи, їх збалансуванням і підтримкою рівноваги між ними.

Перспективна фінансова політика розрахована на тривалий період. Вона має забезпечити виконання стратегічних масштабних завдань, які потребують великих витрат часу та капіталу. Стратегічні завдання фінансової політики найчастіше пов'язують зі структурними змінами у фінансовій системі та фінансовому механізмі загалом.

Часовий період фінансової політики визначає способи й методи її реалізації. Їх регулювальний зміст пов'язаний з вибором одного з трьох основних **направів фінансової політики**: економічного розвитку, стабілізації чи обмеження ділової активності.

Зазначені напрями застосовують відповідно до конкретних соціально-економічних умов країни. Із кожним варіантом пов'язані певні заходи з реалізації фінансової політики.

Під **політикою економічного розвитку** розуміють систему фінансових заходів, спрямованих на збільшення фактичного обсягу валового національного продукту (ВНП) та підвищення рівня зайнятості населення.

Політика стабілізації — це система фінансових заходів, спрямованих на утримання обсягу випуску продукції на досягнутому в країні рівні.

Політика обмеження ділової активності — це система стимульованих фінансових заходів, спрямованих на зниження темпів зростання реального обсягу ВВП порівняно з досягнутими. Уряд засто-

совує таку політику в періоди економічного піднесення для того, щоб запобігти кризі перевиробництва.

Розглянуті напрями фінансової політики є основними, але не єдиними в економічній науці. Їх застосування залежить від фази економічного циклу та конкретної соціально-економічної ситуації у країні.

Фінансову політику можна розглядати як складову економічної політики держави. Її місце в системі загальноекономічної політики показано на рис. 1.9.

Рис. 1.9. Зв'язок фінансової політики із загальноекономічною

Фінансову політику розглядають у межах кон'юнктурної, основне завдання якої — забезпечувати рівномірний розвиток економіки через згладжування коливань у кон'юнктурних процесах для досягнення загальноекономічної рівноваги.

Фінансова політика, її структура, механізм здійснення, мета завжди перебували в полі зору науковців. Жодна економічна школа та наукова теорія не залишили проблеми фінансів поза увагою. Але й сама фінансова політика виходила з базових положень тих чи інших економічних теорій. Розглянемо докладніше основні з них.

Вперше систематизований аналіз державного господарства здійснили німецькі *камералісти* у XVII–XVIII ст. Серед представників цієї економічної течії варто згадати Д. фон Джусті, Д. Бехера, Д. фон Зонненфельса, які розглядали державу як об'єкт планування, вважаючи планування основною функцією управління. Погляди камералістів визначалися тогочасними інституційними умовами, за яких

держава і народ беззаперечно підпорядкувались абсолютній владі правителів. Ця влада обмежувалася лише наданням населенню можливості міграції, пов'язаної з незначними витратами, оскільки на території колишньої Німеччини розміщувалося багато невеликих держав.

Завдання камералістів полягало в консультуванні місцевих правителів (монархів, феодалів) і розробці фінансово-політичних заходів підвищення їхнього добробуту. Оскільки правителі намагались одержати податки зі своїх володінь, камералісти покликані були пояснювати, що при використанні податкових джерел доцільно керуватись ідеєю збереження потенціалу довгострокового економічного розвитку. Такого розвитку можна було досягти, стимулюючи міграцію населення шляхом пільгової податкової політики, що сприяло розширенню бази оподаткування. У довгостроковому періоді завдяки такій політиці можна було одержати більше податкових надходжень, ніж при одноразовій конфіскації майна громадян. Камералісти обстоювали ідею, що державні видатки мають бути інструментом стимулювання економічного розвитку, наприклад спрямовуватися на створення інфраструктури, що в подальшому сприяло б збільшенню державних доходів.

У Великобританії та Франції міграція була пов'язана зі значними індивідуальними витратами. Як наслідок, зловживання владою в цих країнах перетворилося на державну проблему. Згодом громадяни відстояли своє парламентське право голосу, що помітно обмежило владу верхів у сфері фіскальної експлуатації населення. Ці рамкові інституціональні умови відображені в ідеях *ранніх класиків політичної економії XVIII–XIX ст.* Віддаючи належне традиціям, вони ставилися до держави з недовірою, однак виходячи з наявних у той час парламентських гарантій не вважали за потрібне розвивати нову теорію держави. Їхні погляди були спрямовані насамперед до ринку, а не до держави [35].

Видатним представником ідей класичної школи був *A. Сміт*. Він стверджував, що “вільна гра ринкових сил” (принцип *laissez faire*) є найприйнятнішим, найефективнішим для економіки. Відповідно до теорії класиків фінансові ресурси слід спрямовувати виключно на виконання загальнодержавних завдань: оборону країни; судочинство; підтримання суспільного порядку; створення суспільної інфраструктури; сферу освіти тощо. Усе це має сприяти розвитку ринкових умов, економічному розвитку країни і підвищенню рівня добробуту її населення.

У сфері оподаткування держава має керуватися принципом відповідності механізму стягнення податків ринковим умовам. Надання окремим індивідам державних послуг має фінансуватися через систему зборів і платежів відповідно до вигод, отримуваних громадянами. Витрати, пов'язані зі споживанням звичайних товарів та наданням послуг, мають покривати громадяни відповідно до їх платоспроможності. Щоправда, на думку А. Сміта, рівень платоспроможності підвищується пропорційно корисності державних послуг (наприклад, оборона країни). Державні видатки, підвищуючи рівень доходів у приватному секторі економіки, тим самим визначають корисність державних послуг. Тому, згідно із твердженнями А. Сміта, оподаткування за принципом платоспроможності трансформується в оподаткування за корисністю (принцип еквівалентності).

Видатний представник класичної політичної економії *Д. Рікардо* у праці “Основи політичної економії та оподаткування” багато уваги приділив проблемам формування державних доходів, зокрема фінансуванню державних видатків за рахунок податкових і позичкових ресурсів, сфері поширення податків у межах теорії розподілу доходів.

У другій половині XIX ст. до школи класичної політичної економії приєдналася *неокласична течія*. Її представники вважали, що вартість товару, а отже, і його ціну необхідно розраховувати виходячи не з використаного на виробництво цього товару фактора праці, як того вимагали класики (теорія трудової вартості К. Маркса), а виходячи із суб'єктивної корисності, пов'язаної із споживанням цього товару (теорія граничної корисності). Ця теорія істотно вплинула на подальший розвиток світової фінансової науки. Попередником нової економічної течії слід назвати насамперед *Дж. Мілля*. Він висунув тезу про оподаткування за принципом платоспроможності, згідно з якою громадяни мають обкладатися так, щоб кожний з них ніс сумірний з його доходами податковий тягар, тобто дотримувалась умова втрати однакової корисності. Проте Дж. Мілля не наводить чіткого пояснення поняття втрати корисності.

Видатним представником неокласичної школи був *А. Маршалл*. На основі моделі попиту і пропозиції А. Маршалл вивів гіпотезу про вплив зміни податкових ставок на рівень цін та обсягів пропозиції товару на ринку. Ця теорія сприяла подальшому розвитку теорії оподаткування за економікою добробуту і теорії перекладення податкового тягара.

Дуже важливий внесок у розвиток фінансової науки зробив А. Пігу — засновник надзвичайно важливої для сучасної фінансової науки концепції зовнішніх (побічних) ефектів. У спрощеному вигляді основна ідея концепції А. Пігу полягає в тому, що зовнішні ефекти виникають, якщо виробництво чи споживання індивідом певного блага пов'язане з позитивним або негативним побічним впливом на третіх осіб.

Глибока економічна криза 1929–1933 рр., що відома під назвою “Велика депресія”, зумовила появу інших економічних концепцій щодо економічної політики взагалі та фінансової зокрема, а також щодо ролі держави у фінансовій політиці. Виникає економічна теорія Дж. Кейнса, яку називають “кризовою”, адже в ній економіка розглядається у фазі депресії (спаду виробництва) і високого рівня безробіття.

На думку Дж. Кейнса, у ринковій економіці відсутній механізм саморегуляції, що забезпечив би її вихід з кризи. У цій теорії Дж. Кейнс віддав належне фінансовій політиці та інструментам її здійснення. В основу теорії вчений поклав ідею про державне регулювання економіки через зміну статей державного бюджету. Таким чином, державний бюджет у цій теорії вважався найважливішим інструментом державної політики. Рекомендації Дж. Кейнса щодо фінансової політики стосувалися:

- податкових ставок, які вчений пропонував державі підвищувати і за рахунок залучених коштів фінансувати нерентабельні підприємства. Це мало б сприяти зменшенню рівня безробіття та зниженню соціального напруження в суспільстві;
- державних витрат (державні закупівлі й трансфертні платежі), які, на думку Дж. Кейнса, стимулюють сукупний попит. Це витрати на оборону, будівництво та утримання доріг, наукових центрів тощо.

Таким чином, державні закупівлі сприяють формуванню національного доходу, що розширює попит на товари, а сукупний попит, у свою чергу, стимулює сукупну пропозицію.

Державні закупівлі приводять до перерозподілу ресурсів від приватного споживання товарів до суспільного, вони дають громадянам можливість користуватися суспільними товарами.

Підвищення державних витрат зумовлює збільшення дефіциту державного бюджету. Але сам дефіцит розглядається як чинник підвищення сукупного попиту і виробництва. Крім того, прихильники цього напрямку визнавали дію так званого ефекту мультиплікатора.

Кейнсіанська модель регулювання економіки передбачає широке використання бюджетно-фінансових та кредитно-фінансових регуляторів для стабілізації економічної кон'юнктури, послаблення циклічних коливань, підвищення і підтримання високого рівня зайнятості.

Модель Дж. Кейнса була покладена в основу економічної політики держав з розвиненою економікою понад два післявоєнні десятиріччя. Проте на початку 70-х років ХХ ст. спостерігається невідповідність між можливостями державного регулювання і об'єктивними умовами, що склалися. Насамперед почали різко знижуватися темпи економічного розвитку. Кейнсіанська ж модель розрахована лише для умов високих темпів збільшення ВВП і національного доходу. Саме такі умови уможливають перерозподіл через бюджет національного доходу та ВВП, який при цьому негативно не позначався на процесі нагромадження капіталу.

Застосування в економічній політиці кейнсіанських методів і рекомендацій виходу з кризи в цей період тільки посилювало інфляцію. Під дією постійних криз кардинально перебудувалася система державного регулювання.

Видатним представником кейнсіанської течії був *А. Лернер*, який висунув концепцію “функціональних фінансів”. Суть її полягає в тому, що, по-перше, метою оподаткування не повинна бути лише акумуляція ресурсів, а по-друге, державні видатки не повинні орієнтуватися на рівень податкових надходжень. Згідно з цією концепцією бюджетний дефіцит слід покривати за рахунок податкових або емісійних ресурсів. Згодом ця концепція сприймалася вже як утопія, оскільки в довгостроковому періоді майже неможливо було підтримувати повну зайнятість населення, дозуючи державні доходи і видатки. Разом з правилами збалансованості бюджету змінилися й інституціональні умови: пріоритет інтересів індивідів і груп почав домінувати над інтересами держави. Завдяки цьому стали можливими “видатки, незалежні від доходів”, що значно вплинуло на поведінку індивідів як у державному секторі, так і на ринку.

Зміна економічної кон'юнктури потребувала нових ідей щодо державної політики у сфері фінансів. Після Другої світової війни з'явилося багато наукових теорій щодо фінансів та фінансової політики. Наведемо найважливіші з них:

- теорія суспільних благ (Р. Масгрейв (1959), Р. Самуельсон (1954), Е. Кларк (1971), Т. Гроувз (1973));

- теорія державних підприємств (В. Баумоль (1970), Д. Бредфорд (1970));
- економічна теорія конституції та правил прийняття рішень (Дж. Б'юкенен (1962), Г. Туллок (1962), К. Ерроу (1963));
- економічна теорія демократії (А. Даунза (1957), У. Нордхауз (1975), Б. Фрей (1976));
- теорія оптимального оподаткування (Дж. Мілль, А. Маршалл, П. Даймонд);
- теорія сфери поширення податків (А. Гарбергер (1962));
- неоконсервативна теорія (М. Фрідмен, В. Ойкен, Е. Маленбо, Л. Столерю).

Охарактеризуємо кожну із зазначених теорій.

У *теорії суспільних благ* значну увагу було приділено властивостям суспільних благ і були запропоновані умови визначення оптимального обсягу їх пропозиції. Пізніше був розроблений механізм реалізації преференцій індивідами за рахунок співгромадян. Проте через негативні зовнішні ефекти вони змушені були сплачувати державі спеціальний податок. За таких обставин вже можна було не приховувати свої преференції, хоча залишались інші проблеми, наприклад збалансованість бюджету. Так, у стані рівноваги податкові надходження можуть перевищувати видатки.

Надзвичайно близькою до розглянутої є *теорія державних підприємств*. Ця теорія базується на так званому правилі ціни за граничними витратами, згідно з яким ціни на продукцію державних підприємств повинні узгоджуватись із граничними витратами. У такому разі буде витриманий критерій рівності між платежами індивідів та отримуваними ними державними послугами, а отже, діятиме принцип еквівалентності.

Автори *економічної теорії конституції та правил прийняття рішень* перенесли теорію однастайності на економіко-політичний рівень, взявши за вихідний пункт дослідження переваги й труднощі, пов'язані із застосуванням існуючих правил прийняття рішень. Умови однастайності спонукають учасників процесу ухвалення рішення про суспільний проект так довго дискутувати і так модифікувати інструменти його фінансування, щоб було досягнуто однастайності. При цьому можуть "виникнути" такі рішення, про які навіть ніхто й гадки не мав перед початком обговорення. Звичайно, з огляду на можливість стратегічної поведінки учасників голосування однастайність досягається не завжди. Тому неможливо не порушити принцип повної однастайності. На практиці, як правило, обмежуються умо-

вою часткової однастайності, наприклад при досягненні 75, 80 або 90 % голосів. Лише за умови єдності інтересів користувачів державних послуг, носіїв рішень і платників податків відповідальні за прийняття рішень об'єктивно враховуватимуть усі за і проти.

Особливість *економічної теорії демократії* полягає в тому, що в ній встановлюється чіткий взаємозв'язок інститутів демократії та фінансової політики уряду. Політики задовольняють переваги груп виборців не тому, що вважають їх пріоритетними, а лише через прагнення до влади. За певних умов виборець, який займає середню позицію, впливає на процес виборів і фінансову політику уряду.

Теорія оптимального оподаткування привела вчених до дуже цікавих результатів щодо теорії оподаткування. Зокрема, у ній розглядається випадок, коли при запланованій певній сумі податкових доходів вирішується питання про оптимальний розподіл тягара оподаткування між окремими благами, факторами виробництва або індивідами. Однак її висновки дещо абстрактні, оскільки не враховують можливості впливу правил оподаткування на політику уряду у сфері видатків.

У *теорії сфери поширення податків* досліджувалося, хто ж реально несе тягар оподаткування. У середині 60-х років ХХ ст. було досліджено проблему сфери поширення податків у межах моделі загальної рівноваги. Об'єктом цих досліджень був вплив ефектів доходу та заміщення при стягненні акцизів чи податків на фактори виробництва, а також сфера їх поширення.

Неоконсервативна теорія базувалася на основних концепціях неокласичного напрямку. Трансформація моделі державного регулювання полягала у відмові від впливу на сукупний попит. Акцент був перенесений на сукупну пропозицію і використання непрямих методів впливу на нього.

З кінця 70-х років провідні країни світу (Великобританія, США, Німеччина) скоригували стратегію своєї фінансової політики відповідно до вимог неоконсервативного підходу. Останній дістав назву *теорії пропозиції*. Ця теорія базувалася на таких засадах:

- реприватизація державної власності;
- посилення ринкового механізму конкуренції;
- всебічне стимулювання підприємницької діяльності;
- визнання підприємця стратегічним суб'єктом економіки, що заслуговує на всебічну допомогу і захист з боку держави.

Політика підтримки пропозиції дала змогу країнам, що здійснюють її, запобігти спаду виробництва, зростанню безробіття, а також визначити шлях їх подальшого розвитку.

Як бачимо, прихильники розглядуваної концепції визнають за потрібне відтворити класичний механізм взаємодії ринкових суб'єктів, свободу приватного підприємництва. Економічна політика, що базується на неоконсервативній моделі, пов'язує економічне зростання з нагромадженням капіталу (тобто економічне зростання розглядається як функція від збільшення капіталу). Цього можна досягти за рахунок двох джерел: власних коштів (тобто капіталізації частини прибутку) і запозичених коштів (кредитів).

Згідно з цією теорією політика держави має забезпечити умови для нагромадження капіталу і підвищення продуктивності праці. Цьому перешкоджають високий рівень податків і інфляція.

Високий рівень податків обмежує капіталовкладення, а інфляція призводить до подорожчання кредитів, що ускладнює фінансування розвитку економіки. Тому неоконсерватори пропонують вживати антиінфляційних заходів, використовуючи рекомендації монетаристів і надаючи податкові пільги підприємницькому сектору. У бюджетній політиці зниження податкових ставок призведе до скорочення дохідної частини бюджету та збільшення його дефіциту. Тому подальшими заходами цієї політики є скорочення державних витрат, відмова від використання бюджету як інструменту впливу на попит і від здійснення широкомасштабних соціальних програм. Далі необхідно ліквідувати регламентації цін та заробітної плати, пом'якшити антимонопольне законодавство. У неоконсервативній моделі держава лише опосередковано може впливати на економіку. Центральна ж роль у реалізації політики економічного розвитку країни належить ринковому механізму.

Зв'язок між зазначеними теоріями, які доповнюють одна одну, можна подати графічно, абстрагуючись від конкретної диференціації тих чи інших течій (рис. 1.10).

Теорії, подані в нижній частині рис. 1.10, формують окремі сегменти фінансової науки. При цьому їх можна зобразити у вигляді двох базових блоків: в одному містяться теорії, що досліджують процес прийняття колективних рішень у державі, у другому — теорії, що базуються на економіці добробуту. У першому випадку йдеться про фінансову науку, орієнтовану на суспільний вибір, у другому випадку — на економіку добробуту. Але незважаючи на це в обох напря-

мах фінансової науки до об'єкта аналізу застосовується модель економічно раціональної поведінки індивіда (хоча з різним ступенем послідовності). Саме цим вони й відрізняються від “старих” наукових концепцій, у яких не так явно використовувалась ця модель.

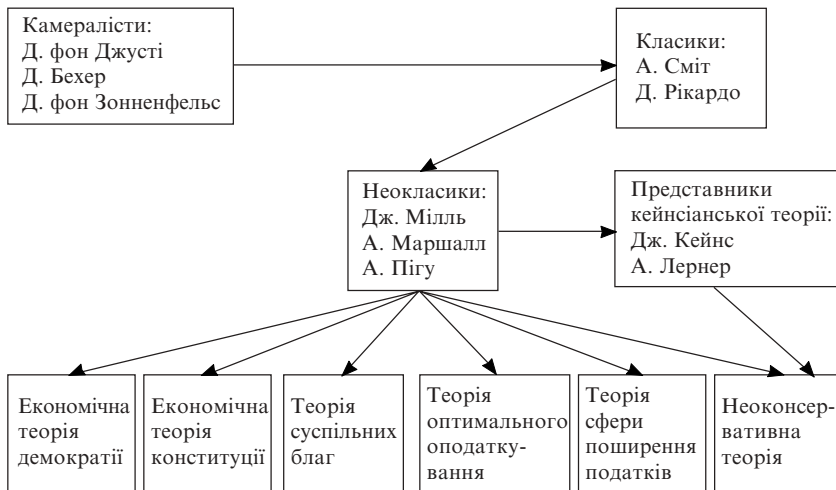

Рис. 1.10. Економічні школи і теорії, на яких базується фінансова політика

Дещо по-різному оцінюється в обох напрямках фінансової науки діяльність держави. У фінансовій науці, орієнтованій на економіку добробуту, як правило, обстоюється думка про те, що цілі державної діяльності визначені функціями соціального добробуту. У фінансовій науці, що орієнтована на суспільний вибір, надається можливість використання цих функцій як основних засад діяльності держави. Вони вважаються нереальними. Замість функцій соціального добробуту в теорії суспільного вибору на перший план висуваються інституції. Механізм функціонування держави в ній досліджується в комплексі з іншими, альтернативними інституціями. На відміну від цього у фінансовій науці економіки добробуту інституції відіграють другорядну роль.

Останніми роками актуальність проблеми державної фінансової політики значно підвищилась, особливо у країнах з так званою перехідною економікою, зокрема в Україні.

Вітчизняна фінансова наука вже має певні здобутки в дослідженні окремих аспектів функціонування фінансів, наприклад з проблем фондового ринку і фінансового менеджменту. Однак в Україні майже не здійснюються наукові дослідження з теоретичних проблем функціонування фінансів у країнах з ринковою економікою. Більшість наукових досліджень у сфері фінансів та фінансової політики належить західним ученим. Визнаними її авторитетами вважаються С. Фішер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензі, С. Брю.

Фінансова політика в Україні є важливою складовою економічної стратегії перебудови економіки країни. Тому крім основних її завдань (визначених раніше) слід визначити й специфічні:

- впровадження ринкових відносин, створення умов для їх розвитку;
- оздоровлення грошово-кредитної системи;
- ефективна підтримка процесів роздержавлення та приватизації;
- допомога у здійсненні антимонопольної політики;
- формування повноцінного фінансового ринку;
- удосконалення податкової системи;
- ліквідація бюджетного дефіциту;
- подолання кризи державної неплатоспроможності;
- перехід до нових умов фінансування економіки та формування ефективної структури економіки. На жаль, розв'язання цієї проблеми пов'язане з неминучим закриттям низки підприємств, а можливо, і ліквідацією галузей;
- створення ефективної системи соціальної підтримки.

Як свідчить досвід країн, де вже встановилися ринкові відносини, трансформація економіки України пов'язана з певними труднощами. Процес трансформації охоплює щонайменше три фази: критичну; становлення ринкових відносин; структурного коригування (коли під впливом ринкових сил змінюється характер виробництва та зайнятості).

Фази різняться тривалістю і кожна потребує відповідної фінансової політики.

Першу фазу, що характеризується фінансовою кризою, гіперінфляцією, катастрофічним спадом виробництва, нестачею товарів першої необхідності, Україна вже пережила. Нині країна переживає *другу фазу*, тобто становлення ринкових відносин. Ця фаза базується на таких основних принципах: економічної свободи; приватної власності; комерціалізації економічних відносин. Останнє пов'язане з можливістю брати на себе певні юридичні зобов'язання (право купувати, продавати тощо).

Як бачимо, в Україні вже існує правове поле функціонування приватної власності. Оскільки держава втратила значну частину свого майна, більшість економічних рішень юридичних і фізичних осіб є їх свідомим вибором, а не наслідком диктату. Усуваються перешкоди для економічних свобод, конкуренції, ліквідовано ціновий контроль, з'явилася можливість розвитку традиційно ринкових структур, таких як валютні, фондові, товарні біржі. Усуваються бар'єри для міжнародної торгівлі та валютних операцій, створюється права база ринкових відносин.

Третя фаза ринкових реформ в Україні, як свідчить досвід інших країн, є бажаною перспективою. Її початок означатиме певні досягнення у здійсненні ринкових реформ.

Фінансова політика в Україні формувалася під впливом конкретних економічних реалій і вже сама по собі є предметом дослідження її переваг і недоліків, методів та інструментів здійснення. Так, на початку економічних реформ (1993 р.) в Україні інфляція досягла рекордного рівня (понад 1000 % на рік). У такій ситуації фінансова політика повинна була спрямовуватися на зниження темпів інфляції та стабілізацію грошового обігу у країні. Окремі економісти вважали, що інфляція в Україні була спричинена нестачею товарів, а не надлишком грошей в обігу. Але навіть у період значних спадів економіки обсяг річного виробництва в Україні не зменшувався на величину інфляційних відсотків. Таким чином, інфляція була спричинена значним збільшенням грошової маси.

Збільшення грошової маси призвело до того, що підприємства і приватні особи дістали можливість пропонувати більшу кількість грошей за товари, стимулюючи, таким чином, підвищення цін. У більшості країн процес грошової емісії контролює і регулює центральний банк (в Україні — Національний банк). Національний банк України вжив низку невиважених заходів, що й спричинили спочатку галопуючу, а згодом гіперінфляцію. На той час НБУ видав багато кредитів як комерційним банкам, так і уряду, який за рахунок цих коштів фінансував дефіцит державного бюджету і впливав на інші державні заходи. Наслідки такої політики для України були катастрофічними. Економіка країни практично перейшла на бартерні угоди або ж здійснювала розрахунки в іноземній валюті. Процес доларизації країни унеможливив здійснення в цей період ефективної фінансової політики.

Як відомо, перевищення річного рівня інфляції 20 % унеможливує нормальне функціонування економіки.

Більшість західних і вітчизняних економістів вважають інфляцію бюджетним явищем. Це означає, що висока інфляція, як правило, є наслідком неплатоспроможності уряду, якому для сплати рахунків не вистачає податкових надходжень до бюджету. У такій ситуації згідно з класичною схемою уряд звертається за позиками до центрального банку, а це, у свою чергу, спричинює високі темпи інфляції. Таким чином, ліквідація неплатоспроможності уряду в умовах інфляції є найважливішим завданням фінансової політики країни. Практично в кожній програмі стабілізації економіки прогнозується скорочення бюджетного дефіциту. Як правило, в успішних стабілізуючих фінансових програмах передбачається, з одного боку, скорочення урядових видатків, з іншого — збільшення податків.

Істотно знизити бюджетний дефіцит можна за рахунок зменшення державних субсидій, хоча такі заходи спричинюють соціальне напруження в суспільстві. До інструментів стабілізації належить також відмова від фінансування бюджетного дефіциту за рахунок позик центрального банку як емісійного джерела.

Правильний напрям фінансової політики гарантує надійність виконання обраної загальноекономічної стратегії і тактики.

Вжиття заходів фінансової політики по-різному сприймається в суспільстві. Так, підвищення податків вкрай непопулярне. Проте якщо при цьому збільшити видатки на соціальні потреби (допомогу пенсіонерам, малозабезпеченим тощо), можна послабити негативну реакцію громадян.

За останні п'ятнадцять років багато країн продемонстрували приклади успішного здійснення стабілізуючої фінансової політики: Ізраїль (1985 р.), Мексика (1987 р.), Польща (1990 р.), Естонія (1992 р.).

З необхідністю здійснення такої політики зіткнулися й окремі країни Західної Європи (Італія, Португалія, Великобританія). Вжиття стабілізуючих заходів фінансової політики свідчить про те, що найбільшим випробуванням для країн, що здійснюють таку політику, є боротьба із зростаючим рівнем безробіття і необхідність скорочення бюджетних субсидій. Жорсткий контроль за грошовою масою спричинює банкрутство низки підприємств.

Нині в Україні основне завдання фінансової політики полягає у відновленні кредитоспроможності держави. Кредитоспроможному уряду, як правило, неважко знайти кредиторів, крім того, він може також продати свої боргові зобов'язання як на внутрішньому ринку

(населенню, банкам, підприємствам), так і на міжнародному ринку капіталу. Наприклад, уряд США регулярно продає векселі державної скарбниці японським інвесторам. Останні, таким чином, допомагають американському урядові сплатити борги, не вдаючись до нової грошової емісії.

Уряд України не може зараз позичати великі суми грошей як на внутрішньому ринку у вітчизняних інвесторів, так і на зовнішньому ринку. Здебільшого це пояснюється браком довіри, хоча останнім часом спостерігається тенденція підвищення довіри з боку кредиторів. Про це свідчить, зокрема, неодноразове успішне розміщення за кордоном урядом України єврооблігацій.

Крім того, фінансова політика має сприяти створенню ефективної системи соціального захисту населення та соціальних гарантій, насамперед через трансфертні платежі бюджету. Останні перерозподіляють податкові доходи, отримані від суб'єктів оподаткування, на користь тих, хто найбільше потребує державної допомоги (діти, безробітні, інваліди, малозабезпечені).

Через фінансову політику виконуються такі функції державної політики, як створення умов для розвитку сільського господарства, зв'язку, транспорту, підтримка соціальних програм (освіти, охорони здоров'я, наукових досліджень тощо), оборони.

Правильно вибрана стратегія фінансової політики визначає реалізацію всіх економічних і соціальних зрушень у країні.

Отже, фінансова політика — це дієвий інструмент впливу на всі аспекти соціально-економічного життя у країні. Використання її інструментів дає змогу подолати будь-які труднощі. Але при цьому необхідно дотримуватися певних принципів її впровадження: послідовності; визначеності; доцільності; продуманості; виваженості кожного напрямку її дії.

1.4. Концептуальні підходи до формування державного бюджету в умовах ринкової економіки

Для виконання своїх функцій державі необхідно мати достатні грошові фонди, які формуються, як зазначалося, шляхом перерозподілу ВВП. Це здійснюється державою насамперед через державний бюджет.

Бюджету належить центральне місце в системі державних фінансів, а також у всій фінансовій системі. Він є невіддільною складовою

ринкових відносин і водночас важливим інструментом реалізації державної політики.

Науковці визнають бюджет найдієвішим інструментом впливу держави (уряду) на економічні процеси у країні. У наукових дискусіях ХХ ст. саме бюджету віддавалася перевага у досягненні повної зайнятості, цінової стабільності, економічного розвитку та інших макроекономічних цілей.

Аналіз літературних джерел і поглядів науковців з цього питання дає підстави стверджувати про багатоманітність підходів до визначення змісту поняття бюджету.

Звернувшись до теорії бюджету і розглянувши сутність категорії “бюджет”, зазначимо, що бюджет можна тлумачити і аналізувати у трьох аспектах: як економічну категорію; у матеріальному розумінні; як правову категорію.

Бюджет як економічна категорія є системою економічних (грошових) відносин, виникнення та реалізація яких пов’язані з формуванням, розподілом та використанням централізованих фондів державних коштів різного рівня.

У матеріальному розумінні бюджет — це централізований грошовий фонд, що формується на тому чи іншому рівні для забезпечення функцій відповідних органів державної або місцевої влади. Саме цей аспект бюджету мається на увазі, коли йдеться про фінансування тих чи інших заходів з бюджету, зарахування джерела доходу на рахунок бюджету тощо.

Бюджет як правова категорія є основним фінансовим планом утворення, розподілу та використання централізованого грошового фонду певної території, що затверджується відповідними органами державної або місцевої влади.

Виникнення бюджетних відносин неможливе поза державою. Вони є органічною складовою економічної структури суспільства, їх функціонування об’єктивно визначено тим, що для виконання державою своїх функцій необхідна матеріальна база.

Як свідчить досвід країн з ринковою економікою, бюджет як основний інструмент державного регулювання соціально-економічних процесів має великі можливості.

Використовуючи фінансове програмування, розвинені держави через бюджет впливають на структурну перебудову економіки, науково-технічну політику, норму нагромадження, самозабезпечення енергетичними ресурсами, ефективність зовнішньоекономічних зв’язків, обсяг валового національного продукту.

Загалом на державний бюджет покладено виконання таких функцій:

- перерозподіл національного доходу;
- стабілізація процесу суспільного відтворення;
- здійснення державної соціальної політики.

Бюджет є основним засобом впливу на стан економіки. Розміри бюджету (а особливо його дефіциту), характер податкової політики і структура видатків допомагають визначити темпи економічного розвитку, тенденції зміни зайнятості, процентні ставки та цінові зміни. Бюджет об'єднує основні фінансові категорії (податки, державний кредит, державні видатки) в їх взаємодії. Тому під час прийняття окремих бюджетних рішень необхідно враховувати, що визначена державною бюджетна політика обов'язково впливатиме на всі економічні показники.

Концептуальні підходи до регулювання соціально-економічних процесів у країнах з ринковою економікою побудовані відповідно до теорії циклічності економічного розвитку.

Регулярність повторення економічних циклів, їх дестабілізуючий вплив на економіку загалом і визначають необхідність державного антициклічного регулювання. Використання бюджету як інструменту державного регулювання економіки базується на принципі акселерації. Західні економісти давно звернули увагу на це явище і почали використовувати його на практиці. Воно полягає в тому, що відносно невеликі інвестиції сприяють значному приросту національного доходу.

Феномену акселерації присвячені дослідження західних економістів А. Афталъона, Дж. Кларка і П. Самуельсона. Їхні погляди зводяться до того, що підвищення попиту на предмети споживання приводить до підвищення попиту на засоби виробництва і відповідно на інвестиції.

Принцип акселерації має і зворотну дію, оскільки спричинює нестабільність в економіці. Відповідно до фази циклу акселерація має певну спрямованість: у фазах пожвавлення і підйому вона сприяє збільшенню інвестицій, отже, прискорює цикл; у фазі кризи і депресії акселерація посилює спад економіки, оскільки інвестиції скорочуються швидше, ніж виробництво.

Наукові дослідження у сфері використання бюджету як інструменту державного регулювання економіки, як правило, визначаються двома стратегічними напрямками: зміною державних витрат (державних закупівель) і зміною податкових ставок.

Ці апробовані практикою ринкового господарювання напрями широко використовуються. Їх вплив виявляється в таких загальних тенденціях:

- збільшення державних витрат підвищує сукупний попит і відповідно приводить до збільшення обсягу випуску продукції та підвищення рівня зайнятості;
- збільшення податків зменшує особисті доходи домогосподарств і відповідно призводить до зменшення витрат, обсягів випуску продукції і зниження рівня зайнятості.

Пріоритетним у цих напрямках є використання системи державних замовлень у період подолання економічного спаду, що передбачає позитивну дію акселерації або ефекту мультиплікатора.

Ефект мультиплікатора — це тенденція, відповідно до якої певні зміни обсягу планових інвестицій чи будь-якого іншого компонента сукупного попиту зумовлюють значно більше підвищення останнього.

Ефект мультиплікатора дослідив Дж. Кейнс, який заперечував не тільки ефективне функціонування економіки на основі ринкових механізмів, а й саме їх існування. Він наполягав на розширенні участі уряду у стабілізації економіки. Не всі положення кейнсіанської теорії витримали перевірку часом, але загалом підходи Дж. Кейнса до державного регулювання економічних процесів становлять інтерес і нині.

Ефект мультиплікатора має безліч можливостей застосування у практичній економіці та економічній політиці. Так, навіть незначні за абсолютною величиною зміни обсягів планових інвестицій (або будь-якої іншої складової планових витрат) посилюватимуться дією ефекту мультиплікатора і впливатимуть на сукупний попит. Останній, за визначенням більшості сучасних економістів, стимулюватиме розвиток економіки саме в напрямках його дії. У реальній економіці можлива і зворотна дія ефекту мультиплікатора.

Ігнорування механізмів регулювання державного впливу на економічні процеси може призвести до тривалого затягування депресії. Таке явище спостерігалось у США і існує нині в Україні.

Але, як свідчить досвід високорозвинених країн, уряд завжди має достатній набір інструментів, за допомогою яких можна вивести економіку із ситуації нестабільності. Основним таким інструментом і є державний бюджет та його складові: державні закупівлі, податки тощо.

Крім економічної сфери державний бюджет істотно впливає також на соціальну сферу. У країнах із соціально орієнтованою ринковою економікою роль бюджету в соціальних процесах значно підвищується. Це зумовлено передусім тим, що саме бюджетні кошти разом з позабюджетними фондами є фінансовою базою соціальних перетворень, переходу на новий, вищий рівень соціального обслуговування населення країни. Крім того, державний бюджет покликаний пом'якшувати соціальні наслідки розшарування населення за матеріальним станом (рівнем доходів), що зумовлено переходом до ринку.

Характерними ознаками перехідного періоду є інфляція і кризи, що посилюються й неухильно призводять до зниження життєвого рівня населення. У таких умовах бюджет обов'язково має бути соціально спрямований, тобто передбачати можливість фінансування соціальних програм. Соціальна політика держави має бути спрямована на підтримку тих, хто з об'єктивних причин опинився у найскрутнішому становищі: пенсіонерів, дітей, студентів, працівників бюджетної сфери. Отже, соціально-економічна роль бюджету має підпорядковуватися розв'язанню основного завдання сучасного етапу розвитку України — структурній перебудові економіки з переведенням її до ринкової при стримуванні та пом'якшенні кризових та інфляційних процесів у перехідний період.

На жаль, бюджет України в умовах фінансової кризи поки що не може повною мірою виконувати такі функції. Лише в разі реальної стабілізації виробництва країна може отримати фінансові ресурси для створення стабільної системи соціального забезпечення. Іншими словами, надходження в бюджет безпосередньо залежать від стану виробництва, тому необхідно не тільки вдосконалювати розподіл і перерозподіл ВВП, а насамперед забезпечити розвиток виробництва.

Стан економіки визначає бюджетні показники. Останні кілька років бюджет України формувався у складних умовах. Насамперед це відбувалось через неефективне функціонування економіки; поглиблення фінансової кризи; зменшення податкової бази (понад половину підприємств збиткові, частина з них взагалі не працює); масову кризу платежів і значний обсяг бартерних операцій; практично повне зупинення інвестиційної діяльності державного та приватного секторів економіки; високий рівень інфляції; підвищення рівня безробіття; зниження рівня життя населення.

Зазначені фактори провокували незбалансованість державного бюджету в напрямі перевищення видатків над доходами (дефіцит бюджету). Іноді незбалансованість бюджету спостерігається як перевищення доходів над видатками (профіцит бюджету).

Саме по собі перевищення бюджетних видатків над доходами не катастрофічно, оскільки характерною особливістю державних бюджетів майже всіх країн світу, а тим більше з перехідною економікою, є їх незбалансованість, тобто наявність дефіциту.

Нині не існує держави, якій би не доводилося стикатися з бюджетним дефіцитом. Мало того, останніми десятиліттями хронічний дефіцит державних бюджетів був характерною ознакою більшості економічно розвинених країн. Наприклад, за цей період бездефіцитний бюджет лише тричі затверджувався у Великобританії.

У світовій практиці якість бюджетного дефіциту диференціюється. Він може бути пов'язаний:

- з необхідністю здійснення великих державних вкладень у розвиток економіки, і в цьому разі дефіцит бюджету відображає не кризовий стан суспільних процесів, а намагання забезпечити прогресивні зміни у структурі суспільного виробництва;
- з надзвичайними ситуаціями (війнами, стихійними лихами тощо), коли звичайних резервів недостатньо і потрібно використовувати особливі резерви;
- із кризовими явищами в економіці, її спадом, неефективністю фінансово-кредитних зв'язків, нездатністю уряду контролювати фінансову ситуацію в державі; у цьому разі дефіцит є надзвичайним явищем, що потребує вжиття заходів зі стабілізації економіки, прийняття відповідних політичних рішень.

Бюджетний дефіцит в Україні, пов'язаний із кризою в економіці, спостерігався до 2000 р. Він був наслідком спаду виробництва, зниження ефективності функціонування окремих галузей, несвоєчасного здійснення структурних змін в економіці або її технічного переоснащення та інших об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на економічну і соціальну політику держави.

Бюджетний дефіцит потребує вжиття державою дієвих заходів щодо його зменшення. В економічно розвинених країнах сформувався відповідний механізм управління бюджетним дефіцитом. Він добре відомий і не залежить від типу економіки. У програмі скорочення бюджетного дефіциту слід передбачити такі заходи, які, з одного боку, стимулювали б приплив коштів у бюджетний фонд держави,

а з іншого — сприяли б скороченню державних видатків. Перелічимо основні з цих заходів:

- випуск державних цінних паперів;
- зміна напрямів інвестування бюджетних коштів у народному господарстві з метою підвищення фінансової віддачі з кожної гривні;
- широке використання фінансових пільг і санкцій, які дають змогу враховувати специфічні умови господарювання і стимулювати збільшення суспільного виробництва;
- скорочення сфери державної економіки та державного фінансування.

Існують також заходи скорочення дефіциту бюджету, пов'язані з небезпечними для економіки наслідками, хоча, на перший погляд, вони допомагають розв'язати проблему дефіциту. До них належать емісія грошей і посилення податкового пресу. Якщо неефективність і негативний вплив на економіку підвищення податків вже не викликає сумніву, то з емісією не все так просто.

Теорія і практика державного регулювання США, Японії та інших розвинених країн підтверджують необхідність і доцільність випуску грошей в обіг відповідно до реальних потреб економіки.

Якщо додаткова емісія спрямована на розвиток виробничих сил і сприяє науково-технічному прогресу у виробництві, то таке збільшення грошової маси не тільки не стає інфляційним, а навпаки, за умов реального підвищення суспільної продуктивності праці протистоятиме інфляції.

В Україні в умовах скорочення виробництва існувала практика подолання інфляції шляхом замороження заробітної плати, затримання її виплати, скорочення соціальної допомоги. З 1995 по 1999 р. загальна заборгованість із заробітної плати та соціальних виплат постійно збільшувалася і тільки з 2000 р. почала зменшуватись. Зниження рівня інфляції шляхом штучного обмеження купівельної спроможності населення призводить до перманентного скорочення сукупного попиту і до дедалі зростаючого згортання виробництва. Але якщо вдатися до емісійного погашення боргів населенню і скорочення на цій основі дефіциту бюджету, то це зумовить інтенсивне розкручування інфляційної спіралі.

За емісійного фінансування бюджетного дефіциту в Україні існувала висока ймовірність того, що емісійні кошти, спрямовані на погашення заборгованості із заробітної плати, не надійдуть у вітчиз-

няний сектор ринку. Це пояснювалося схильністю населення до купівлі імпортних товарів та іноземної валюти. Отже, без адекватних заходів, спрямованих на зменшення попиту на імпортні товари, нормалізацію валютного обороту, звуження тіньового сектору економіки і підвищення ефективності вітчизняного виробництва, емісійні кошти не стануть ресурсом відродження національної економіки.

На 2000 р. був запланований бездефіцитний бюджет, а фактично зведений і державний бюджети були виконані з профіцитом.

На 2001 р. так само було заплановано бездефіцитний бюджет. Крім того, з вересня 1999 р. спостерігалась тенденція до збільшення ВВП. Порівняно з 1999 р. у 2000 р. реальний ВВП становив 106 %. Це дало підстави сподіватись на подальше поліпшення стану державних фінансів. З 2002 р. почали планувати помірний дефіцит бюджету.

Таким чином, дефіцит бюджету виникає як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин. Найпоширенішою з них є обмежені можливості держави щодо мобілізації необхідних доходів. Це пояснюється недостатнім урахуванням можливої зміни обставин, тим більше в перехідних економіках, де часто відсутній необхідний досвід макроекономічного прогнозування. Зменшення обсягу надходжень до державного бюджету може також спостерігатися через зниження експортних цін, зменшення обсягів виробництва понад передбачуваний рівень, зниження попиту на вітчизняну продукцію. Це небезпечно тим, що за стійкої тенденції до випередження темпів підвищення державних видатків порівняно з темпами збільшення державних доходів короткострокова бюджетна незбалансованість поступово перетворюється на довгострокову. За відсутності перспектив економічного розвитку у країні її внутрішні і зовнішні борги збільшуються швидкими темпами. Що довше це відбувається, то важче вийти з такого становища.

Наочне підтвердження тому — країни з перехідною економікою, у тому числі Україна, де найбільшу загрозу для макроекономічної стабільності становлять інтереси суб'єктів економічної діяльності, які намагаються споживати більше, ніж виробляють. Це стосується насамперед підприємств, на яких підвищення заробітної плати перевищує підвищення продуктивності праці й які не можуть функціонувати без державних дотацій. Стосується це також уряду, видатки якого надмірні й неефективні.

Як звичайні інвестори уряди вдаються до позик й інвестують їх у проекти, доходи від яких перевищують процентні виплати за позику.

Відмінність полягає в тому, що часто доходи уряду визначаються рівнем зростання ВВП, а не прибутком для приватних підприємств. З огляду на це Україна має витратити запозичені кошти переважно на реформи, оскільки саме вони можуть стимулювати зростання ВВП. Натомість запозичені кошти витрачаються на фінансування державного апарату і не завжди обґрунтовану підтримку збиткових підприємств та окремих груп громадян. Така неефективна політика зрештою призвела до гіперінфляції в 1993 р. (дефіцит державного бюджету фінансувався за допомогою прямих кредитів уряду з боку НБУ або просто за рахунок сеньйоражу) і фінансових криз восени 1997 р. та в серпні 1998 р. З 1998 р. фінансування дефіциту бюджету за рахунок прямих кредитів НБУ припинилося і здійснюється тільки за рахунок внутрішніх і зовнішніх запозичень.

Зниженню бюджетного дефіциту сприяє скорочення витратної частини бюджету: вивільнення його від більшої частини фінансування виробничої сфери, за винятком фінансування великих міжрегіональних програм, субсидування окремих капіталомістких галузей і сільського господарства, максимальне скорочення дотацій збитковим підприємствам тощо.

Держава продовжує контролювати значну частину економіки України за допомогою бюджету. При цьому важливо, щоб дефіцит бюджету зменшувався реально, а не номінально. Так, майже щороку після проголошення Україною незалежності реальний дефіцит бюджету перевищував планові показники, тобто завжди перевищував дефіцит, схвалений Верховною Радою і офіційно зазначений у фіскальній статистиці. А це, у свою чергу, суттєво знизило довіру населення до держави та її політики.

Різним типам бюджетних дефіцитів відповідають різні стратегії бюджетно-податкової політики.

Сальдо державного бюджету може змінюватися під дією як так званих вбудованих стабілізаторів економіки (циклічний дефіцит), так і через здійснення дискреційної бюджетно-податкової політики (структурний дефіцит).

У результаті здійснення дискреційної політики співвідношення дохідної та видаткової частин бюджету змінюється тільки в результаті безпосереднього свідомого та цілеспрямованого втручання уряду. Наприклад, у період економічного спаду уряд може прийняти рішення про збільшення видатків та (або) зменшення податкових ставок (*стимулююча фіскальна політика*). Таким чином, фактично

цілеспрямовано створюється дефіцит державного бюджету для подолання спаду або депресії. І навпаки, якщо в економіці посилюється інфляція, уряд приймає рішення про зменшення видатків та (або) збільшення податків (*стримуюча фіскальна політика*).

Такі рішення уряду пов'язані зі значними внутрішніми часовими лагами, оскільки, по-перше, зміна структури бюджетних видатків або ставок оподаткування потребує тривалого обговорення у Верховній Раді, а по-друге, необхідний деякий час, щоб можна було пересвідчитись у позитивних результатах таких рішень. Різке збільшення дефіциту державного бюджету через певний час компенсується стабільними надходженнями до бюджету за рахунок “відродженого” виробництва.

Недискреційна політика, навпаки, здійснюється без безпосереднього втручання уряду. Основою такої політики є вбудовані стабілізатори, що “вмикаються” автоматично як реакція на певні економічні процеси в суспільстві.

“Вбудована” стабільність виникає у зв'язку з тим, що насправді податкова система в Україні забезпечує вилучення такого чистого податку (чистий податок дорівнює загальному податку мінус трансфертні платежі та субсидії), який змінюється пропорційно до чистого національного продукту (ЧНП).

Наведене означає, що зі збільшенням ЧНП майже всі види податків автоматично збільшуються, і навпаки, зі “зменшенням” ЧНП податкові надходження різко скорочуються. Прямо протилежно при фіскальній політиці “поводяться” трансфертні платежі, або “від'ємні податки”. Залежність між ними та ЧНП обернено пропорційна. Виплати допомог з безробіття, різних субсидій під час економічного підйому різко зменшуються і різко збільшуються під час економічної кризи.

Економічне значення взаємозв'язку та пропорційної залежності між ЧНП та обсягом податкових надходжень дуже велике. Це зумовлено двома обставинами.

По-перше, податки можуть бути подані як втрата певної потенційної купівельної спроможності в економіці. У такому разі з метою підтримки стабільності, коли економіці загрожує інфляція, доцільно знизити купівельну спроможність, щоб не спричинити ще більшу інфляцію. І навпаки, коли у країні спостерігається спад виробництва, уповільнення економічного розвитку або криза, доцільно послабити податковий тиск, тобто мінімізувати вилучення потенційної

купівельної спроможності. Це сприятиме активізації ділової активності у країні.

По-друге, податкова система при здійсненні *фіскальної політики передбачає певну стабільність*. Залежно від фази економічного циклу у країні обсяг податкових надходжень автоматично змінюється (що, у свою чергу, зумовлює зміни в державному бюджеті) і є дієвим інструментом впливу на інфляцію та рівень безробіття.

На будь-якій фазі економічного циклу перед державою стоять дві першочергові проблеми: боротьба з інфляцією та безробіттям. Складність полягає в тому, що одночасно розв'язати обидві проблеми неможливо; розв'язати можна лише одну з них за рахунок іншої. У різні періоди держава робить вибір по-різному.

Поряд з офіційним (номінальним) дефіцитом державного бюджету як у промислово розвинених країнах, так і у країнах з перехідною економікою існує також прихований дефіцит, що зумовлюється квазібюджетними видатками. До них належать централізовані кредити, що надаються центральним банком (в Україні НБУ) на пільгових умовах. Так, в Україні нагромаджені в комерційних банках, що відокремились на початку економічної реформи від НБУ, великі портфелі прострочених боргових зобов'язань державних підприємств, пов'язаних передусім з виплатою завищеної заробітної плати при надлишковій зайнятості, як правило, сплачуються за рахунок пільгових кредитів НБУ.

Крім того, за рахунок коштів НБУ можуть фінансуватись окремі операції, пов'язані з державним боргом, покриватися збитки від заходів стабілізації курсу обміну валют тощо. У результаті таких квазібюджетних операцій діяльність і уряду, і НБУ стає незрозумілою для економічних агентів. Це, у свою чергу, спричинює недовіру до макроекономічної політики держави. Крім того, висуваючи некомерційні цілі, НБУ, по-перше, втрачає незалежність, по-друге, знижує свій статус “поєднання” бюджетно-податкової та кредитно-грошової політики, що виникає на цій основі. Це характерно для будь-якої перехідної економіки, часто супроводжується збільшенням збитків центрального банку країни і посиленням інфляції, що значно знижує ефективність заходів з макроекономічної стабілізації загалом.

Можна стверджувати, що прихований (квазібюджетний) дефіцит істотно знижує фактичний бюджетний дефіцит і державний борг (зокрема внутрішній). Дуже часто це робиться цілеспрямовано, на-

приклад у разі наближення чергових виборів або коли уряд бажає мати щорічний збалансований бюджет.

Існує кілька підходів до складання та використання бюджету. Розглянемо три основні концепції:

- бюджету, який щороку збалансовується;
- бюджету, що збалансовується на циклічній основі;
- функціональних фінансів.

До “Великої депресії” 30-х років ХХ ст. вважалося, що щорічно збалансований бюджет є метою державних фінансів. Але глибший аналіз свідчить про суттєві недоліки щорічно збалансованого бюджету. Зокрема, такий підхід здебільшого виключає фіскальну діяльність держави як антициклічну, стабілізуючу. Мало того, щорічно збалансований бюджет насправді погіршує коливання економічного циклу. Припустимо, що в економіці раптово виникли такі негативні явища, як тривале безробіття і зниження доходів. Тоді державі для збалансування бюджету необхідно або збільшити податки, або обмежити власні видатки, або поєднати ці заходи. Проблема полягає в тому, що всі ці заходи стримувальні за характером і кожний з них не стимулює ділову активність і сукупний попит, а ще більше знижує їх. Можна уявити й іншу ситуацію. Економіка зазнала інфляції, внаслідок чого збільшились грошові доходи, а отже, автоматично податкові надходження до бюджету. Тоді для збалансування бюджету і ліквідації майбутніх бюджетних надлишків держава повинна знизити податкові ставки або збільшити державні видатки, але обидва ці заходи або їх поєднання спричинять підвищення ділової активності, рівня зайнятості і, зрештою, не знизять інфляцію, а навпаки, посилять її тиск на економіку. Таким чином, концепція щорічно збалансованого бюджету є економічно неефективною, має суттєві суперечності й не здатна забезпечити стабільність економіки в довгостроковій перспективі.

Але, незважаючи на викладене, розглядувана концепція має прибічників. Окремі економісти, підтримуючи щорічно збалансований бюджет, вважають, що небезпеку становлять не дефіцит державного бюджету і державний борг, що збільшуються, а зростання видатків, пов'язане з фінансуванням різних урядових програм. Збільшення кількості урядових програм, а особливо тих, що потребують великих витрат, має контролюватися суспільством і відбуватися тільки в разі збільшення податкових надходжень до бюджету. При дефіцитному

фінансуванні цей процес стає суспільно неконтрольованим, оскільки державні програми мають тенденцію до швидшого збільшення, адже опозиція суспільства щодо цього процесу виявляється набагато меншою, коли ці програми фінансуються за рахунок збільшення дефіциту, а не податків. Зростання дефіциту державного бюджету, спричинене збільшенням кількості урядових програм, у цьому разі розглядається як замах уряду на існування приватного сектора.

Інша концепція, а саме бюджету, збалансованого на циклічній основі, базується на протилежному підході. Обґрунтування цієї концепції є логічним, простим і зрозумілим.

Ідея збалансованого на циклічній основі бюджету полягає в тому, що уряд реалізує антициклічну політику і водночас збалансовує бюджет. У цьому разі бюджет потрібно збалансовувати не щорічно, а лише протягом економічного циклу.

Щоб протистояти спаду, уряд повинен знизити податки і збільшити державні видатки. Таким чином, фактично цілеспрямовано збільшується бюджетний дефіцит, проте водночас стимулюються ділова активність і підприємництво (ставка робиться на майбутнє). Протягом наступного інфляційного піднесення так само логічно буде збільшити податкові ставки і зменшити державні витрати. По-перше, це сприятиме вилученню з обігу частини потенційної купівельної спроможності, а по-друге, буде створено деякий бюджетний надлишок, що уможливить покриття державного боргу, що виник у період спаду.

Але навіть за такої привабливої бюджетної концепції виникають великі проблеми. Перша з них полягає в тому, що підйоми та спади в економічному циклі найчастіше різняться глибиною і тривалістю. Тому тривалий і глибокий спад, за яким ітиме відносно короткий підйом, безсумнівно, спричинить значне збільшення дефіциту державного бюджету порівняно з появою незначного додатного сальдо бюджету (надлишку). Таке протиставлення є недоліком розглядуваної концепції, оскільки свідчить про появу циклічного дефіциту державного бюджету. Сутність другої проблеми полягає в перевагах, пов'язаних з інфляцією. За природою інфляція сприяє перерозподілу доходів між дебіторами та кредиторами. Непередбачувана інфляція вигідна дебіторам (отримувачам позик) за рахунок кредиторів (надавачів позик). При цьому наслідки інфляції щодо перерозподілу до- вільні й непередбачувані.

Держава так само може мати вигоду від інфляції, якщо є отримувачем позик від населення. Протягом багатьох років у кожній державі накопичується значний державний борг (як зовнішній, так і внутрішній). Інфляція ж дає можливість державі сплатити борги грошима, що втратили частину своєї купівельної спроможності, тобто уряд отримує від населення “дорогі” гроші, а повертає за допомогою інфляції “знецінені”.

В умовах інфляції номінальний (офіційний) національний дохід і, як наслідок, податкові надходження збільшуються, а державний борг не змінюється. Це означає, що за допомогою інфляції уряд зменшує реальний державний борг й істотно полегшує його сплату (ідеться тільки про внутрішній державний борг).

Таким чином, можна припустити, що держава зацікавлена в інфляції і свідомо може її провокувати, щоб розрахуватися з власними боргами.

Третій концептуальний підхід до формування бюджету і його використання базується на ідеї **функціональних фінансів**. Відповідно до цієї ідеї основними є стабілізація і оздоровлення економіки; збалансування ж бюджету як на щорічній, так і на циклічній основі є другорядним. При цьому не варто боятися, що у процесі стабілізації економіки спостерігатимуться стійкі надлишки або дефіцити бюджету. Згідно з цією концепцією проблеми державного дефіциту або надлишку бюджету незначні порівняно з тими, що зумовлені тривалими спадами або стійкою інфляцією.

В Україні становлення ринкових відносин відбувається у складних умовах, що пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Економічна ситуація характеризується спадом національного виробництва практично в усіх галузях, кризою платежів, збільшенням тіньового капіталу, катастрофічним браком бюджетних коштів і, як наслідок, неможливістю держави повноцінно фінансувати економічні та соціальні програми. За таких обставин реалізація ідеї функціональних фінансів є реальним шансом вийти з економічної кризи, оскільки вона спрямована передусім на розв'язання проблем економіки за допомогою бюджету. За існування взаємозв'язку бюджету й економіки пріоритет надається останній.

Оскільки тільки сильне конкурентоспроможне вітчизняне виробництво гарантує постійне поповнення дохідної частини бюджету, більшість вітчизняних економістів схвалюють розробку спеціальних державних програм підтримки вітчизняних підприємств і поступової відмови від фінансування нерентабельних виробництв.

Тільки розв'язання проблем, пов'язаних з національним виробництвом, створить передумови для реального оздоровлення економіки і, як наслідок, сприятиме її стабілізації.

Питання для самоконтролю

1. Економічний і правовий зміст категорії “фінанси”. Особливості фінансів.
2. Функції категорії фінансів.
3. Зміст категорії “фінансова система”.
4. Структура фінансової системи України.
5. За якими принципами виокремлюють складові фінансової системи?
6. Охарактеризуйте кожен складову фінансової системи України.
7. Зміст поняття “фінансова політика”.
8. Етапи реалізації фінансової політики.
9. Напрямки фінансової політики.
10. Основні види фінансової політики держави.
11. Зміст категорії “бюджет” в економічному, матеріальному і правовому розумінні.
12. Основні підходи до складання та використання державного бюджету.

Завдання

У науковій і навчальній літературі наводяться різні визначення понять “фінанси” і “фінансова система”. У складі фінансової системи вирізняють певні сфери і елементи. Знайдіть найточніше визначення понять “фінанси” і “фінансова система”. Розгляньте складові фінансової системи, що наводяться в різних літературних джерелах; проаналізуйте зібраний матеріал і порівняйте його з наведеним у цьому підручнику.

Розділ 2. Державні фінанси

2.1. Бюджетна система і бюджетний процес

Усі види бюджетів, що існують у державі, становлять бюджетну систему. В Україні — це державний і місцеві бюджети (бюджет Автономної Республіки Крим (АРК), обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування).

Сукупність показників усіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України, утворює **зведений бюджет**, який використовується для аналізу і прогнозування економічного і соціального розвитку держави.

Зведений *бюджет АРК* охоплює показники бюджету АРК і бюджетів її районів і міст республіканського значення.

До зведеного бюджету області входять показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і міст обласного підпорядкування.

Зведений *бюджет району* складається з показників районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних та сільських бюджетів цього району. Селищні та сільські бюджети створюються за рішенням районних чи міських рад народних депутатів за наявності необхідної фінансової бази і визначають доходи відповідних селищних і сільських бюджетів.

До складу зведеного *бюджету міста*, поділеного на райони, входять показники міського бюджету і бюджетів районів, що входять до його складу. Якщо міській або районній у місті раді народних депутатів адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи села, то зведений бюджет міста або району в місті охоплює показники бюджетів цих міст, селищ та сіл.

В Україні бюджетні відносини регулюються такими нормативно-правовими актами, як Конституція України, Бюджетний кодекс України, закон про Державний бюджет України, відповідні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, рішення органів АРК, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Відповідно до п. 4 ст. 85 Конституції України [1] до повноважень Верховної Ради України належать затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання. При цьому, згідно зі ст. 92 Конституції України, виключно законами України встановлюються Державний бюджет України і структура бюджетної системи України. Відповідно до ст. 95 бюджетна система України будується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Виключно законом про Державний бюджет України визначаються видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.

Держава вживає заходів щодо збалансованості бюджету України, а інформація про бюджет повинна бути оприлюднена.

У ст. 96 Конституції України передбачається, що Державний бюджет України щорічно затверджується Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин — на інший період, тобто бюджетний рік починається 1 січня і завершується 31 грудня. Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня щороку подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом з проектом подається доповідь про виконання Державного бюджету України поточного року.

Відповідно до ст. 97 Конституції України Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України звіт про виконання Державного бюджету України.

Згідно зі ст. 98 Конституції України контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

Конституцією України (п. 4 ст. 138) не тільки затверджено положення про державний бюджет, а й визначено, що АРК має право розробляти, затверджувати і виконувати власний бюджет на основі єдиної податкової і бюджетної політики України.

Аналогічно, згідно зі ст. 143 Конституції України, обласні й районні ради затверджують обласні та районні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету і відповідно розподіляються між територіальними громадами або спрямовуються на виконання спільних проектів. Це положення підтверджує і ст. 142 Конституції України, згідно з якою держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, надає фінансову підтримку міс-

цевому самоврядуванню. У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на затверджене в Конституції положення про те, що витрати місцевого самоврядування, які виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Як бачимо, у Конституції України чітко регламентовано порядок складання, розгляду, затвердження та виконання бюджетів і контролю за їх виконанням, затвердження звітів про виконання бюджетів, що входять до бюджетної системи України.

Державний бюджет України затверджується відповідним законом України, республіканський бюджет АРК — її Верховною Радою, а місцеві бюджети — відповідно обласною, міською, районною, районною в місті, селищною, сільською радами не пізніше як у двотижневий термін після офіційного опублікування закону України про Державний бюджет.

Згідно з чинними законодавчими та нормативними документами до компетенції державної виконавчої влади і виконавчих органів місцевих рад народних депутатів належать складання проекту бюджету за основними напрямками бюджетної політики (визначеними відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою АРК, місцевими радами народних депутатів), виконання бюджету і контроль за цільовим, економним та ефективним використанням виділених бюджетних коштів.

Верховна Рада України, Верховна Рада АРК, місцеві ради народних депутатів визначають основні напрями бюджетної політики, розглядають проект відповідного бюджету, вносять зміни та доповнення до затвердженого бюджету, здійснюють контроль за його виконанням, а також за цільовим, економним використанням бюджетних коштів через Рахункову палату, затверджують звіт про виконання бюджету.

Верховна Рада України визначає основні напрями бюджетної політики спеціальною постановою, яка в загальному вигляді встановлює пріоритети бюджетної політики держави на наступний рік.

Втручання інших органів і організацій у процес складання, затвердження та виконання бюджету не допускається, крім винятків, встановлених законами України.

Правове регулювання бюджетних відносин полягає в упорядкуванні відносин, які виникають між гілками влади і управління при визначенні бюджетів держави, формуванні доходів і видатків й роз-

поділі та перерозподілі коштів між складовими бюджетної системи, а також відносин, що виникають під час бюджетного процесу.

Бюджетно-правове регулювання охоплює всі форми законодавчого, або нормативного, впливу держави на органи управління всіх рівнів щодо бюджету починаючи із затвердження Державного бюджету Верховною Радою України або прийняття рішення місцевими радами про затвердження місцевих бюджетів і до правовідносин, які виникають між органами управління і бюджетними установами та службовими особами (розпорядниками кредитів).

У законі України про Державний бюджет і рішеннях місцевих органів влади про затвердження місцевих бюджетів встановлюються правові норми, які передбачають можливість органів державного управління і бюджетних установ діяти в певний спосіб, а також дозволи чи заборони (останні мають категоричний характер). Наприклад, якщо законом України про Державний бюджет передбачається надати тій чи іншій області в обласний бюджет субвенцію в розмірі 1 млн грн, то це категорична норма, яка означає, що Міністерство фінансів України зобов'язане виконати цей припис і передати кошти зазначеному в законі обласному бюджету.

Держава визначає правила поведінки державних органів і службових осіб у процесі затвердження цільового використання бюджетних коштів та контролю за їх надходженням, а в разі невиконання цих правил забезпечує реалізацію своїх прав примусово. Наприклад, якщо та чи інша область зарахувала в дохід своїх бюджетів акцизний збір, який повинен зараховуватись у Державний бюджет, то ці кошти примусово вилучаються з доходів обласного бюджету і зараховуються в Державний бюджет, а службові особи, які допустили порушення, притягуються до відповідальності.

Бюджетно-правова норма визначає права і обов'язки органів управління адміністративних територій, зазначає обставини, за яких учасники цих відносин стають виконавцями згаданих прав і обов'язків, а також передбачає відповідальність за невиконання цих вимог.

За характером дії бюджетно-правові норми поділяються на такі, що діють на території відповідно України, АРК і областей та адміністративно-територіальних одиниць (міста, району, селища, села).

Регулювання бюджетної діяльності за допомогою правових норм забезпечує економічним відносинам державний або територіальний захист; економічні відносини набувають при цьому сили прав і обов'язків, у межах яких діють державні органи.

Бюджетно-правові відносини мають такі особливості:

- виникають і діють у бюджетній сфері діяльності, зумовлюються станом економіки і пов'язані з розподілом ВВП;
- однією з їх сторін є держава чи місцеві органи влади;
- виникають, змінюються або припиняються тільки на основі законодавчих чи нормативних актів.

Особливість бюджетно-правових норм полягає також у тому, що вони встановлюють правила поведінки для особливого кола суб'єктів, якими є державні органи влади й управління, з одного боку, і бюджетні установи й організації та платники податків і зборів — з іншого.

Кожний суб'єкт цих відносин бере участь у розподілі доходів і видатків між бюджетами, одержанні бюджетних асигнувань, складанні, розгляді, затвердженні та виконанні бюджету. Основними суб'єктами таких відносин є Верховна Рада України і місцеві органи влади, вищі центральні та місцеві органи державного управління.

Розглянемо основні поняття, пов'язані з функціонуванням бюджетної системи, які визначаються Бюджетним кодексом України [26].

Бюджетна система України базується на принципах єдності, повноти, обґрунтованості, збалансованості, ефективності, субсидіарності, самостійності, цільового використання бюджетних коштів, справедливості й неупередженості, публічності та прозорості, відповідальності учасників бюджетного процесу. Їх зміст визначається Бюджетним кодексом України.

Принцип *єдності* передбачає, що єдність бюджетної системи забезпечується єдиною правовою базою, грошовою системою, бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності, єдиним регулюванням бюджетних відносин.

Принцип *повноти* полягає у включенні до бюджетів усіх доходів і видатків держави, зокрема певного регіону.

Принцип *обґрунтованості* означає, що бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил.

Принцип *збалансованості* означає, що повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період.

Принцип *ефективності* передбачає, що при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу повинні прагнути досягти запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів і максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів.

Принцип *субсидіарності* полягає в тому, що розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевим бюджетами, а також між місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача.

Принцип *самостійності* означає, що Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Органи влади не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного коштами відповідних бюджетів. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів влади визначати напрямки використання коштів згідно із законодавством України і самостійно розглядати та затверджувати відповідні бюджети.

Принцип *цільового використання бюджетних коштів* означає, що бюджетні кошти спрямовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями.

Принцип *справедливості* та *неупередженості* передбачає, що бюджетна система будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Принцип *публічності* та *прозорості* реалізується в затвердженні бюджетів і прийнятті звіту про їх виконання відповідними радами.

Принцип *відповідальності учасників бюджетного процесу* означає, що кожний учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Бюджетні ресурси — це частина фінансових ресурсів держави, сконцентрована в бюджетах усіх рівнів.

Бюджетна класифікація — це єдина міжнародна система функціонального групування доходів і видатків бюджету за однорідними ознаками (економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою тощо). На її основі можна порівнювати бюджетні дані різних бюджетів, визначати характер регулюючих дій держави щодо надходжень з дохідних джерел і напрямків використання одержаних коштів.

Завдяки бюджетній класифікації забезпечуються чітке бюджетне планування і прогнозування, а також можливість як об'єднувати окремі індивідуальні кошториси, так і складати зведені кошториси видатків за відповідними складовими бюджетної системи, а також складати проекти бюджетів, порівнювати видатки однотипних установ, які фінансуються з бюджету, визначати рівні видатків за ними чи аналізувати бюджети за певний період, систематизувати дані окремих кошторисів, бюджетів і зведених бюджетів.

Звіти про виконання кошторисів і бюджетів складають за такою самою класифікацією, як і кошториси та бюджети. Це дає змогу здійснювати ґрунтовні перевірки й аналізи використання коштів.

Основою бюджетної класифікації доходів є джерела доходів, а основою класифікації видатків — цільове використання коштів. Дані групуються також за галузевими та відомчими ознаками, що відображає як зобов'язання, так і розміри фінансування.

Бюджет може складатись із загального та спеціального фондів. **Загальний фонд** включає надходження до бюджету, що призначені для забезпечення фінансовими ресурсами загальних виплат і не призначені на конкретну мету, а також виплати за рахунок цих надходжень.

Спеціальний фонд включає надходження до бюджету на конкретну мету і виплати з бюджету за рахунок цих надходжень.

Розподіл бюджету на загальний та спеціальний фонди визначається законом України про Державний бюджет.

Забороняється створення органами державної влади позабюджетних фондів.

Резервні фонди бюджетів — це фонди непередбачених витрат, які створюються у відповідних бюджетах для фінансування незапланованих видатків, що не мають постійного характеру і не могли бути передбачені при складанні проектів бюджетів.

Резервний фонд бюджету не може перевищувати одного відсотка обсягу видатків загального фонду відповідного бюджету.

Резервний фонд Державного бюджету передбачається обов'язково; рішення про необхідність створення резервного фонду місцевого бюджету приймає відповідна рада.

Розпорядниками бюджетних коштів є бюджетні установи в особі їх керівників, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків з бюджету. Під час розробки проектів бюджетів розпорядники готують *бюджетний*

заява — документ, що містить пропозиції з відповідними обґрунтуваннями щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних для його діяльності на наступний бюджетний період.

Регулювання міжбюджетних відносин. Міжбюджетні відносини — це відносини між державою, АРК та органами місцевого самоврядування щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання їх функцій. Регулювання міжбюджетних відносин здійснюється на основі:

- розмежування видатків між бюджетами;
- закріплення за бюджетами місцевого самоврядування визначених Бюджетним кодексом податків і зборів, що складають кошик їх доходів і враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів;
- визначення фінансових нормативів бюджетної забезпеченості для розподілу міжбюджетних трансфертів;
- визначення видів і обсягів міжбюджетних трансфертів.

Розмежування видатків між бюджетами здійснюється за встановленим у Бюджетному кодексі переліком видатків, що фінансуються відповідно з Державного бюджету, з бюджету АРК та обласних бюджетів, з районних бюджетів і бюджетів міст обласного значення, з бюджетів сіл, селищ і міст районного значення.

За бюджетами місцевого самоврядування закріплюються такі податки і збори:

- прибутковий податок з громадян (закріплюється в таких розмірах: 100 % загального обсягу прибуткового податку з громадян, що справляється на цій території, — за бюджетами міст Києва і Севастополя, 75 % — за бюджетами міст обласного значення, 25 % — за бюджетами міст районного значення, сіл, селищ);
- державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам;
- плата за ліцензії на здійснення певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних рад;
- плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності;
- плата за торговий патент на здійснення окремих видів підприємницької діяльності (за винятком плати за придбання торгових патентів пунктами продажу нафтопродуктів);
- надходження адміністративних штрафів, що накладаються виконавчими органами відповідних рад;
- єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва.

Зазначені доходи враховують при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості визначається діленням загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість жителів чи споживачів соціальних послуг; цей показник використовують для розподілу міжбюджетних трансфертів.

Міжбюджетні трансферти — це кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету в інший. Розрізняють такі їх види: дотація вирівнювання; субвенція; кошти, що передаються в Державний бюджет України і місцеві бюджети з інших місцевих бюджетів; інші дотації.

Дотація вирівнювання — це трансферт на вирівнювання дохідної спроможності бюджету, який його отримує. Наприклад, дотація вирівнювання обласним бюджетам визначається як перевищення обсягу визначеного Бюджетним кодексом переліку видатків цих бюджетів над прогнозним обсягом їх доходів.

Субвенція — це трансферт для використання на певну мету в порядку, визначеному органом, який прийняв рішення про надання субвенції. Наприклад, субвенції з Державного бюджету України місцевим бюджетам на здійснення програм соціального захисту (пільги ветеранам війни і праці, допомога сім'ям з дітьми тощо), субвенції з Державного бюджету місцевим бюджетам на виконання інвестиційних проектів.

Реалізація законодавчих і нормативних актів з бюджетних повноважень відповідних рад відбувається шляхом складання, розгляду, затвердження, виконання, контролю за виконанням і розгляду звітів про виконання бюджетів усіх складових бюджетної системи. Чітко регламентований нормативними актами такий порядок називається **бюджетним процесом**.

Бюджетний процес організується відповідно до Бюджетного кодексу України.

Бюджетний процес від початку складання проекту бюджету і до затвердження звіту про виконання бюджету перебуває під контролем Верховної Ради України і місцевих органів влади. Це дисциплінує всі органи управління, які виконують бюджети відповідних рівнів.

Складанню проекту бюджету передують **розробка основних прогнозних макроекономічних показників** економічного і соціального роз-

витку України на плановий рік, зокрема щодо обсягу ВВП, зведеного балансу фінансових ресурсів, балансу доходів і витрат населення, платіжного балансу, валютного плану.

Бюджетний процес поділяється на чотири стадії:

- складання проекту Державного бюджету;
- розгляд і прийняття закону України про Державний бюджет, рішень про місцеві бюджети;
- виконання бюджетів, у тому числі в разі необхідності внесення змін до закону України про Державний бюджет, рішення про місцеві бюджети;
- підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Бюджетний процес починається з аналізу звітних даних з виконання Державного та місцевих бюджетів за попередні роки, виявлення тенденцій у виконанні дохідної і видаткової частин бюджету. Докладно аналізуються надходження з окремих податків, визначаються збільшення (зменшення) доходів за кожним видом податків, їх вплив на виконання доходів бюджетів різних ланок бюджетної системи. Аналогічно аналізується виконання видаткової частини як Державного, так і місцевих бюджетів.

Складання проекту Державного бюджету (перша стадія) має базуватися на принципі, згідно з яким Державний бюджет забезпечує фінансування заходів економічного розвитку держави. Через нього перерозподіляється частина фінансових ресурсів між адміністративно-територіальними одиницями для вирівнювання їх фінансового стану і належного забезпечення. Проект закону про Державний бюджет розробляє Кабінет Міністрів України.

У Верховній Раді України не пізніше 1 червня поточного року відбуваються парламентські слухання з питань бюджетної політики на наступний бюджетний період.

Кабінет Міністрів України організовує розробку проекту Державного бюджету відповідно до основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період. Міністерство фінансів України на основі аналізу бюджетних запитів, які подають головні розпорядники бюджетних коштів, готує проект закону про Державний бюджет України і подає його на розгляд Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів приймає постанову щодо схвалення проекту закону України про Державний бюджет і подає проект Верховній Раді України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому.

До проекту закону про Державний бюджет України додаються: прогноз основних макропоказників економічного і соціального розвитку України, показників зведеного бюджету України згідно з бюджетною класифікацією; зведений баланс фінансових ресурсів України; обґрунтування особливостей міжбюджетних відносин; інформація щодо обсягів державного боргу; перелік пільг за податками (зборами та іншими обов'язковими платежами) із розрахунком втрат бюджету від їх надання; проекти кошторисів усіх державних цільових фондів, які створюються за рахунок податків і зборів, та інші матеріали.

Міністерство фінансів України після схвалення Кабінетом Міністрів України проекту закону про Державний бюджет України доводить місцевим органам влади розрахунки прогнозних обсягів міжбюджетних трансфертів, методику їх визначення та інші показники, необхідні для складання проектів місцевих бюджетів. Після ухвалення закону України про Державний бюджет Верховною Радою у другому читанні Кабінет Міністрів України повинен у тижневий термін довести місцевим органам влади обсяги міжбюджетних трансфертів для відповідних бюджетів і положення, що визначають особливості міжбюджетних відносин на наступний бюджетний період. Ця інформація необхідна для підготовки проектів рішень про відповідні місцеві бюджети.

Другою стадією бюджетного процесу є розгляд і прийняття закону України про Державний бюджет, а також рішень про місцеві бюджети. Закон України про Державний бюджет приймається до 1 грудня року, що передує плановому.

Законом України про Державний бюджет визначаються:

- граничний обсяг річного дефіциту (профіциту) Державного бюджету і державного боргу;
- загальна сума доходів і видатків Державного бюджету з розподілом на загальний та спеціальний фонди, а також з розподілом видатків на поточні та капітальні;
- доходи бюджету за бюджетною класифікацією;
- бюджетні призначення головним розпорядникам коштів Державного бюджету України;
- бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів.

Рішенням про місцевий бюджет визначаються:

- загальна сума доходів і видатків (з розподілом на загальний та спеціальний фонди, а також з розподілом видатків на поточні та капітальні);

- граничний обсяг річного дефіциту (профіциту) місцевого бюджету в наступному бюджетному періоді й боргу на кінець наступного бюджетного періоду;
- бюджетні призначення головним розпорядникам коштів;
- доходи бюджету за бюджетною класифікацією;
- бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів.

Бюджет АРК і місцеві бюджети затверджуються за поданням відповідних органів виконавчої влади Верховною Радою АРК та місцевими радами народних депутатів.

Третьою стадією бюджетного процесу є виконання бюджетів. В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного бюджету. Державне казначейство України виконує такі функції:

- операції з коштами Державного бюджету;
- розрахунково-касове обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- контроль бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань і здійсненні платежів;
- бухгалтерський облік та складання звітності про виконання Державного бюджету.

Усі доходи Державного бюджету зараховуються безпосередньо на єдиний казначейський рахунок. Використовують ці кошти розпорядники бюджетних коштів у межах встановлених їм бюджетних асигнувань; за їх дорученням Державне казначейство України здійснює платежі, передбачені в затвердженому кошторисі бюджетної установи.

Податки, збори та інші доходи місцевого бюджету зараховуються безпосередньо на рахунок відповідного бюджету, відкритий у територіальному органі Державного казначейства. Місцевий бюджет виконується за розписом, який затверджується керівником місцевого фінансового органу (установа, що складає і виконує місцеві бюджети, контролює витрачання бюджетних коштів їх розпорядниками та виконує інші функції з управління коштами місцевих бюджетів).

Якщо у процесі виконання бюджету виникає недоотримання доходів загального фонду Державного бюджету, то Міністерство фінансів України встановлює тимчасове обмеження асигнувань загального фонду. Якщо недоотримання доходів перевищує 15 % передбаченої суми доходів, то Кабінет Міністрів України подає Верховній Раді проект закону про внесення змін до закону України про Держав-

ний бюджет. Така сама процедура відбувається в разі перевищення надходжень до бюджету понад 15 % запланованих.

Державний бюджет виконується за розписом доходів і видатків з поквартальним розподілом, що затверджується міністром фінансів України відповідно до бюджетних призначень (повноважень, які мають головні розпорядники бюджетних коштів щодо надання бюджетних асигнувань). Аналогічно фінансові управління складають розписи доходів і видатків з поквартальним розподілом місцевих бюджетів, які затверджують керівники місцевих фінансових органів.

Усі бюджети бюджетної системи України виконуються за видатками у пропорціях до загальної суми видатків бюджетів, затверджених відповідно Верховною Радою України і місцевими радами. Контроль за пропорційним фінансуванням здійснюється шоквартально.

Видатки фінансуються з резервного фонду державного бюджету за рішенням Кабінету Міністрів України, а з резервних фондів місцевих бюджетів — відповідно Радою Міністрів АРК, місцевими державними адміністраціями та виконавчими органами місцевого самоврядування.

При тимчасових касових розривах, що виникають у ході виконання загального фонду місцевого бюджету, виконавчі органи за рішенням відповідних місцевих рад можуть отримувати короткострокові позики у фінансово-кредитних установах на термін до трьох місяців. Забороняється надавати позики з одного бюджету іншому.

Якщо потрібно внести зміни щодо доходів і видатків місцевих бюджетів, відповідна рада ухвалює рішення за поданням офіційного висновку місцевого фінансового органу про недовиконання чи перевиконання дохідної частини загального фонду відповідного бюджету.

Четвертою, завершальною стадією бюджетного процесу є підготовка, розгляд і затвердження звітів про виконання Державного та місцевих бюджетів.

Про виконання Державного бюджету України складаються кварталні та річний звіти. Кабінет Міністрів України подає Верховній Раді України річний звіт не пізніше 1 травня року, наступного за звітним. Цей звіт розглядає Рахункова палата і готує висновки щодо використання коштів Державного бюджету. Після цього Верховна Рада України розглядає звіт і приймає рішення за результатами розгляду.

2.2. Доходи і видатки бюджету

Державні доходи — це грошові відносини з приводу розподілу вартості ВВП. Як частина ВВП, що використовується державою для виконання своїх функцій, державні доходи об'єднуються в централизовані фінансові ресурси і зосереджуються, як правило, у державному та місцевих бюджетах.

Доходи бюджету складаються з податкових, неподаткових надходжень, доходів від операцій з капіталом, трансфертів.

Основним джерелом державних доходів є податкові надходження.

Суть податків полягає насамперед у примусовому відчуженні державою частини новоствореної вартості, тобто національного доходу. Податковими законами України передбачені загальнодержавні та місцеві податки, збори та інші обов'язкові платежі, що визнаються податковими надходженнями.

До неподаткових надходжень належать: доходи від власності та підприємницької діяльності; адміністративні збори та платежі; доходи від некомерційного та побічного продажу; надходження від штрафів і фінансових санкцій.

Доходи від операцій з капіталом (капітальні доходи) — це доходи від продажу капітальних активів (основних фондів, державних запасів і резервів, землі), а також капітальні трансферти з недержавних джерел, тобто надходження безповоротних, необов'язкових платежів цільового призначення (на будівництво будівель і споруд для бюджетних організацій і установ, наприклад лікарень, на придбання обладнання тощо).

Трансферти — це кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Доходи бюджетів поділяються на доходи Державного бюджету України і місцевих бюджетів.

Доходи Державного бюджету України формуються насамперед за рахунок податку на додану вартість, акцизного збору, ввізного мита, податку на прибуток підприємств у розмірах, визначених законом України про Державний бюджет на поточний рік; надходжень коштів від продажу квот на здійснення зовнішньоекономічних операцій, доходів від приватизації державного майна та від його реалізації, плати за оренду цілісних майнових комплексів загальнодерж-

жавної власності; єдиного збору, який справляється в пунктах пропуску через державний кордон України; митних зборів; рентної плати за нафту, що видобувається в Україні; надходжень від розміщення в установах банків тимчасово вільних залишків бюджетних коштів, дивідендів, нарахованих на акції господарських товариств, які є в державній власності; плати за ліцензії на певні види господарської діяльності; плати за спеціальне користування природними ресурсами та інших доходів, встановлених законодавством України.

У законі України про Державний бюджет на відповідний рік структура доходів, їх джерела та обсяги встановлюються конкретно.

Бюджетна політика щодо доходів формується на основі аналізу макроекономічних показників держави, їх прогнозування, а також виконання дохідної частини бюджетів минулого та попередніх років, змін у податковому законодавстві. Структура основних дохідних статей зведеного бюджету відображає політику щодо акумуляції доходів бюджетної системи.

Доходи зведеного бюджету за 2000 р. становили 49,1 млрд грн (28,8 % ВВП), а за 2002 р. — 60,8 млрд грн (27,5 % ВВП).

Найбільшу питому вагу у структурі дохідної частини зведеного бюджету мають податкові надходження — 63,8 % в 2000 р. та 74,6 % — у 2002 р. (табл. 2.1).

До 2000 р. в Україні спостерігалось недоотримання коштів. До основних причин цього належали незадовільний фінансовий стан суб'єктів підприємницької діяльності; недосконалість податкового законодавства; ухиляння підприємницьких структур від сплати податків; незабезпечення повного обліку та руху готівки через банки і наявність тіньових потоків фінансових ресурсів; велика частка бартерних операцій. У 2000 та 2002 р. спостерігалось перевищення доходів над видатками (профіцит) зведеного бюджету.

У доходи республіканського бюджету АРК, обласних, Київського і Севастопольського міських бюджетів зараховується прибутковий податок з громадян; акцизний збір; податок на прибуток підприємств (у розмірах, передбачених законом України про Державний бюджет на поточний рік), платежі за спеціальне користування природними ресурсами місцевого значення, податок на промисел, плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності; місцеві податки і збори; фіксований сільськогосподарський податок; єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва; плата за землю та інші встановлені законодавством надходження.

Таблиця 2.1

Структура основних дохідних статей зведеного бюджету

Вид доходів	Відсоток загальних надходжень	
	2000 р.	2002 р.
Податкові надходження, у тому числі:	63,8	74,6
ПДВ	19,2	22,1
податок на прибуток підприємств	15,7	15,5
прибутковий податок з громадян	13,0	17,8
плата за землю	2,8	3,0
плата за спеціальне користування природними ресурсами	4,0	1,1
акцизний збір	4,6	6,7
інші податкові надходження	4,5	8,4
Неподаткові надходження (доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу)	26,8	22,3
Інші надходження	9,4	3,1
Разом	100	100

У доходи районних, міських (міст обласного підпорядкування) бюджетів у порядку, на умовах і в межах, вказаних законами України, зараховуються податок на прибуток підприємств і організацій комунальної власності цього рівня; прибутковий податок з громадян у межах, визначених радою народних депутатів вищого рівня; плата за землю в розмірах, встановлених радою народних депутатів вищого рівня; місцеві податки і збори; частина доходів від приватизації державного майна, що визначена радою народних депутатів вищого рівня; надходження від оренди цілісних майнових комплексів, що перебувають у комунальній власності цього рівня; відрахування, дотації і субвенції, отримані з бюджету вищого рівня; інші надходження.

Доходи районних бюджетів у містах практично не відрізняються від доходів районних бюджетів.

Доходи міських (міст районного підпорядкування), селищних і сільських бюджетів також встановлюються залежно від податку на прибуток підприємств і організацій комунальної власності цього рівня; прибуткового податку з громадян у відсотках відрахувань; плати за землю в розмірах, передбачених законодавством; місцевих податків та зборів, а також відрахувань, дотацій і субвенцій, отриманих з бюджету вищого рівня; інших надходжень.

У бюджетну систему України входять різноманітні бюджети, а тому для забезпечення їх необхідними фінансовими ресурсами застосовується механізм регулювання міжбюджетних відносин. Основними засобами регулювання є закріплення за місцевими бюджетами певних джерел доходів, а також застосування міжбюджетних трансфертів.

За характером надходження до бюджету доходи поділяються на **закріплені**, тобто які в повному обсязі або за затвердженими нормативами зараховуються до бюджетів певного рівня тривалий час, і **регулюючі** — зараховуються за нормативами до бюджетів різних рівнів з метою їх збалансування.

Податки і збори, що закріплені Бюджетним кодексом України на постійній основі за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, становлять **кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування**.

Фінансові кошти рухаються бюджетною вертикаллю завдяки системі **міжбюджетних трансфертів** — коштів, які безоплатно і без повернення передаються з одного бюджету до іншого у формі дотацій та субвенцій.

Система міжбюджетних трансфертів реалізується в бюджетній системі України в такий спосіб. З Державного бюджету України в бюджет АРК, бюджети областей, міст Києва і Севастополя передається частина доходів у вигляді дотацій і субвенцій. Застосовується також зворотне передавання коштів, а саме в Державний бюджет України, бюджет АРК, відповідні місцеві бюджети з бюджетів нижчого рівня. Розмір цих відрахувань затверджується Верховною Радою України в законі України про Державний бюджет на відповідний рік з урахуванням економічного, соціального, природного і екологічного стану відповідних територій.

До проекту закону України про Державний бюджет Кабінет Міністрів України додає техніко-економічне обґрунтування відрахувань, дотацій і субвенцій бюджетам АРК, областей, міст Києва і Севастополя, яке повинно містити:

- статистичні дані про економічний, соціальний, природний та екологічний стан зазначених адміністративно-територіальних одиниць;
- розрахунки необхідних витрат для вирівнювання економічного, соціального, екологічного стану та ефективного використання природних умов адміністративно-територіальних одиниць;
- інформацію про урядові та регіональні програми усунення відмінностей між адміністративно-територіальними одиницями, виконані в попередні роки, та досягнуті результати; діючі програми і такі, що розроблюються, з прогнозом наслідків виконання.

Порядок та умови надання і використання дотацій та субвенцій з Державного бюджету України, республіканського бюджету АРК і місцевих бюджетів затверджує Верховна Рада України.

Наприклад, Законом України “Про Державний бюджет України на 2003 рік” [11] передбачені такі основні міжбюджетні трансферти:

- дотації вирівнювання з державного бюджету обласним та Севастопольському міському бюджетам — 5,42 млрд грн;
- кошти, що передаються в Державний бюджет України з бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів та Київського міського бюджету — 2,399 млрд грн;
- субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на виплату допомоги сім’ям з дітьми, малозабезпеченим сім’ям та дітям-інвалідам — 1,624 млрд грн;
- субвенції на фінансування пільг та субсидій населенню на придбання пічного побутового палива і скрапленого газу — 352,6 млн грн;
- субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на виконання інвестиційних проектів — 225 млн. грн.

Передавати бюджетні кошти з одного бюджету в інший одного й того самого рівня забороняється.

Диференційований підхід до фінансування регіонів ураховує їх економічний розвиток, а саме те, що в них домінує — промислова чи сільськогосподарська галузь, оскільки їх дохідні бази істотно різняться. Сільськогосподарські області потребують додаткових вкладень фінансів на розвиток сільського господарства і соціально-культурної галузі. У сучасних умовах при формуванні місцевих бюджетів необхідно враховувати економічний розвиток областей, міст, районів. Проблема дохідності областей нині є актуальною. Області України умовно поділяють на три види:

- які навіть при зарахуванні всіх доходів потребують додаткових дотацій; в окремих областях 40–50 % доходів становлять трансферти з держбюджету;
- які в змозі покрити власні потреби;
- які практично мають більшу дохідність, ніж необхідна для місцевих бюджетів.

Бюджети міст Києва та Севастополя складаються за принципами бюджетів областей. Розподіл областей за економічним розвитком дає змогу:

- спростити систему державного регулювання їх бюджетів;
- визначитися з розвитком їх промислово-виробничого потенціалу, особливо щодо виробництва товарів;
- запровадити рівнонапружене планування діяльності галузей промисловості та сільського господарства й розвиток соціальної інфраструктури.

Зрозуміло, проблему вирівнювання дохідності регіонів неможливо розв'язати за короткий термін. Основна мета при цьому — стабілізувати систему розмежування податків. Місцеві органи влади мають чітко знати, на які кошти вони можуть розраховувати і звідки вони надійдуть. Без такої стабільності на місцях важко здійснювати довгострокове планування.

У процесі планування доходів усіх рівнів потрібно забезпечити повне виявлення доходів за всіма джерелами їх створення.

Але увагу слід зосереджувати не лише на механізмах закріплення дохідних джерел між державним і місцевими бюджетами, а й на закріпленні відповідальності за фінансування різних видів державних витрат і формуванні нормальних взаємовідносин щодо виконання видаткової частини бюджету.

Закріплюючи бюджетні повноваження між рівнями бюджетної системи, необхідно передусім з'ясувати, влада якого рівня має забезпечувати виконання різних державних функцій з фінансування видатків і надання послуг.

Кожне адміністративно-територіальне угруповання має специфічні соціально-економічні інтереси. Відповідно до цього органи влади повинні здійснювати соціально-економічну політику, витрачаючи бюджетні кошти. Водночас є утворення, які взагалі не в змозі самостійно здійснювати соціальну політику, підтримувати соціальну і виробничу інфраструктури.

Створення механізму розвитку міжбюджетних відносин на регіональному рівні сприятиме подоланню існуючої кризи. Налагодження системи міжбюджетних відносин є лише частиною загальної проблеми самостійності органів влади відповідного рівня. При найдосконаліших формах міжбюджетних відносин неможливо забезпечити достатність фінансових ресурсів без поліпшення стану економіки.

З метою вдосконалення міжбюджетних відносин необхідно:

- раціонально розмежувати видатки і доходи між складовими бюджетної системи;
- стимулювати зацікавленість центральних і місцевих органів виконавчої влади в мобілізації загальнодержавних податків, зборів та інших обов'язкових платежів, тобто зробити їх регулюючими;
- підвищити рівень власних доходів бюджетів адміністративно-територіальних утворень.

Видатки бюджету — це економічні відносини, що виникають у зв'язку з розподілом фонду коштів держави і його використанням за галузевим, цільовим і територіальним призначенням. Видатки бюджету тісно пов'язані з його доходами, що виражається кількісною відповідністю видатків доходам, а також їх взаємовпливом. З одного боку, обсяг видатків бюджету лімітується жорсткими межами бюджетних надходжень (доходів), причому доходи, у свою чергу, визначаються економічними можливостями держави. З іншого боку, видатки можуть впливати на доходи, сприяючи зростанню виробництва, розвитку науки та ін.

Бюджетні видатки мають певний економічний зміст, що зумовлюється суспільним способом виробництва, природою та функціями держави, відіграють вирішальну роль у соціально-економічному розвитку країни.

Видатки бюджету спрямовуються не тільки на утримання соціально-культурної сфери, органів державної влади і управління, оборону, а й на фінансування народного господарства — державне капітальне будівництво, благоустрій території тощо.

Видатки бюджету класифікуються за різними ознаками: за функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (функціональна класифікація видатків); за економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки (економічна класифікація видатків); за ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (відомча класифікація видатків); за бюджетними програмами (програмна класифікація видатків).

При функціональній класифікації визначаються видатки на здійснення відповідно загальних функцій держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування.

У відомчій класифікації видатків бюджету зазначається перелік головних розпорядників бюджетних коштів.

Програмна класифікація застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом.

За економічною класифікацією видатки бюджетів поділяють на поточні та капітальні (розвитку).

Поточні видатки — це витрати бюджетів на фінансування мережі бюджетних установ, організацій і органів управління в бюджетному році, виплата процентів (доходу) за зобов'язаннями, а також на фінансування заходів із соціального захисту населення та інших заходів, не передбачених у видатках розвитку.

Капітальні видатки — це витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема на фінансування капіталовкладень виробничого та невиробничого призначення і структурної перебудови народного господарства; субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням; створення державних запасів і резервів; надання внутрішніх і зовнішніх кредитів.

Кошти Державного бюджету України витрачаються лише на цілі й у межах, затверджених законом України про Державний бюджет. Кошти республіканського бюджету АРК, місцевих бюджетів витрачаються лише на цілі й у межах, затверджених відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими радами народних депутатів. До Державного бюджету України не включаються видатки, не передбачені законодавством України.

Державний бюджет України передбачає видатки на такі цілі:

- фінансування загальнодержавних централізованих програм підтримання та підвищення життєвого рівня народу, заходів щодо соціального захисту населення;
- фінансування здійснюваних установами та організаціями заходів в галузі освіти, культури, науки, охорони здоров'я, фізичної культури, молодіжної політики, соціального забезпечення, що мають загальнодержавне значення;
- фінансування виробничого і невиробничого будівництва, геолого-розвідувальних, проектно-пошукових та інших робіт, що здійснюються відповідно до загальнодержавних програм;

- національну оборону;
- охорону довкілля;
- правоохоронну діяльність та забезпечення безпеки держави;
- утримання органів державного управління — законодавчої, виконавчої, судової влади та ін.;
- міжнародну діяльність;
- дотації, субвенції, що передаються з Державного бюджету України в бюджети Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя;
- виплату всіх видів пенсій, видатків, спрямованих на соціальний захист громадян, які постраждали від катастрофи на Чорнобильській АЕС, виплату допомоги з безробіття, витрати на професійне навчання вивільнюваних працівників і незайнятого населення та заходи, пов'язані зі створенням додаткових робочих місць;
- створення та поповнення державних матеріальних і фінансових резервів;
- обслуговування державного боргу;
- інші заходи, що фінансуються з Державного бюджету України відповідно до законів України.

У Державному бюджеті України обов'язково передбачається резервний фонд у розмірі до 1 % обсягу видатків загального фонду Державного бюджету України для фінансування непередбачених витрат у народному господарстві, соціально-культурних та інших заходів, що не передбачаються при затвердженні Державного бюджету України.

З бюджету Автономної Республіки Крим та інших місцевих бюджетів здійснюються видатки на такі цілі:

- фінансування установ та організацій освіти, культури, науки, охорони здоров'я, фізичної культури, молодіжної політики, соціального забезпечення і соціального захисту населення, підпорядкованих виконавчим органам влади АРК, областей, міст Києва і Севастополя, а також соціально-культурних заходів відповідно до покладених на ці органи влади функцій;
- утримання органів влади АРК, місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування;
- фінансування підприємств і господарських організацій, що входять до складу місцевого господарства, природоохоронних заходів;
- інші заходи, що фінансуються відповідно до законодавства України з республіканського бюджету АРК і місцевих бюджетів.

У бюджеті АРК та інших місцевих бюджетах за рішенням відповідної ради можуть утворюватись резервні фонди в розмірі до 1 % обсягу видатків загального фонду відповідного бюджету для фінансування невідкладних заходів, які не могли бути передбачені під час затвердження зазначених бюджетів.

Видатки бюджетної системи поділяються на такі:

- що здійснюються тільки за рахунок коштів державного бюджету і не можуть бути передані на виконання бюджету Автономної Республіки Крим та іншим місцевим бюджетам (видатки на забезпечення конституційного ладу держави, державної цілісності і суверенітету, належного судочинства та ін.);
- які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання бюджету Автономної Республіки Крим та іншим місцевим бюджетам з метою забезпечення найефективнішого їх виконання на основі принципу субсидіарності;
- що сприяють реалізації прав та обов'язків Автономної Республіки Крим та місцевих органів влади, які мають місцевий характер.

Розмежування видатків між Державним та місцевим бюджетами затверджується Законом України про Державний бюджет на поточний рік.

Верховна Рада України, Верховна Рада АРК, місцеві ради народних депутатів під час розгляду проектів бюджетів, їх затвердження та уточнення у процесі виконання в межах своєї компетенції в інтересах держави, населення відповідної території, жителів населеного пункту, об'єднань громадян відповідно мають право:

- визначати із своїх бюджетів обсяг фінансування заходів, спрямованих на соціально-культурний розвиток відповідних адміністративно-територіальних одиниць у межах планових бюджетних доходів, наданих дотацій, субвенцій, а також з урахуванням залучених коштів;
- визначати напрямки використання коштів бюджетів на інвестиції, власні цільові програми, а також на спільні програми з органами влади інших адміністративно-територіальних одиниць; на зовнішньоекономічну діяльність, заходи з охорони довкілля, відновлення пам'яток природи і культури, що перебувають у віданні відповідних органів влади, на благоустрій міст, селищ та сіл, утримання і капітальний ремонт житлового фонду і об'єктів комунального призначення, мережі шляхів відповідного підпорядкування, установ та закладів освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, науки і культури, фізичної культури та

- спорту, засобів масової інформації, на утримання органів державної влади та місцевого самоврядування, захист прав споживачів, інші цілі;
- збільшувати в межах наявних коштів видатки на утримання житлово-комунального господарства, установ та закладів освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, науки і культури, фізичної культури і спорту, охорону довкілля та на інші цілі;
 - визначати у встановленому порядку в межах додатково вишуканих протягом року коштів додаткові пільги та допомогу громадянам, які потребують соціального захисту;
 - утворювати у складі свого бюджету в межах його доходів резервні та цільові фонди, якщо це передбачено законами України;
 - визначати розміри дотацій, субвенцій бюджетам нижчого територіального рівня та їх цільове використання;
 - об'єднувати на договірних засадах кошти своїх бюджетів з коштами інших бюджетів, а також кошти підприємств, установ, організацій, об'єднань громад та громадян для фінансування будівництва, ремонту і утримання об'єктів виробничого та невиробничого призначення, крім винятків, встановлених законодавством України.

Плануючи бюджетні витрати, держава (або регіон) керує всім бюджетним процесом. Видатки плануються відповідно до *бюджетної класифікації* групування видатків і доходів за галузями та видами витрат.

Регулювання бюджетних видатків виражається в цільовому спрямуванні бюджетних коштів. Найважливішим принципом планування бюджетних видатків є додержання пропозицій розподілу коштів з урахуванням реальної необхідності в них. Видатки бюджету (як і доходи) на наступний рік відносно поточного плануються з урахуванням результатів виконання бюджету за минулий рік або період із визначенням коефіцієнта зростання. Це дає змогу обґрунтувати доцільність збільшення бюджетних видатків і спланувати їх структуру на майбутнє.

За 2000 р. видатки зведеного бюджету становили 48,1 млрд грн (28,3 % до ВВП), витрати на соціально-культурні заходи — 41,4 % загального обсягу видатків, на підтримку галузей економіки — 15,0 %, на державне управління — 7,0 %. Видатки зведеного бюджету за 2002 р. становили 59,1 млрд грн, або 26,7 % ВВП. Видатки на фінансування соціально-культурних заходів становили 55,8 %, на державне управління — 14,5 %, на підтримку галузей економіки — 11,9 % (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Структура основних видаткових статей зведеного бюджету (у відсотках загального обсягу): □ — 2000 р.; ■ — 2002 р.

Законом України про Державний бюджет на поточний рік затверджується перелік захищених статей видатків, що відображають пріоритети бюджетної політики і виконання яких обов'язкове і першочергове.

До **захищених статей видатків** Державного бюджету України та місцевих бюджетів за економічною структурою належать такі:

- оплата праці працівників бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- придбання медикаментів та перев'язувальних матеріалів для медичних закладів;
- забезпечення продуктами харчування різних закладів;
- виплата процентів за державним боргом;
- трансферти місцевим бюджетам;
- трансферти населенню, пов'язані із соціальним захистом і соціальним забезпеченням (виплата пенсій, грошових допомог, стипендій, повернення заощаджень громадян).

При формуванні місцевих бюджетів оплата праці працівників бюджетних установ, нарахування на заробітну плату та погашення заборгованості за цими статтями за минулі роки планується в повному обсязі.

У разі заборгованості з пенсій, що фінансуються з державного бюджету, заробітної плати працівників бюджетних установ, стипендій, допомоги сім'ям з дітьми 90 % надходжень до відповідних бюджетів необхідно спрямовувати на покриття цієї заборгованості до повного погашення.

Навіть в умовах економічної кризи не можна заощаджувати кошти, спрямовані на утримання соціально-культурної сфери. Це видатки на освіту, охорону здоров'я, фізичну культуру й соціальне забезпечення. Вони, як правило, не мають власної прибуткової бази і утримуються за рахунок бюджету за щорічно складеними кошторисами видатків конкретної установи. У них відображаються напрямки використання коштів за статтями витрат і поквартальний їх розподіл. Розмір видатків за кошторисами визначають виходячи з планових показників, які характеризують обсяг діяльності — мережу, штати, контингент установ, наприклад кількість лікарень, ліжок у них та ліжко-днів, кількість шкіл, класів у них і учнів шкіл, кількість дітей і діто-днів у дитячих дошкільних закладах.

В умовах дефіциту особливо важливого значення набуває жорсткий режим економії у витрачанні бюджетних коштів.

Нормуються витрати бюджету як за натуральними, або матеріальними, так і за грошовими нормами.

Натуральні, або матеріальні, норми відображають розміри витрат матеріалів, палива, електроенергії, продуктів харчування, води тощо на заплановану одиницю в натуральному вираженні, наприклад витрати умовного палива (вугілля, газ, торф, дрова) на 1 м³ будинку, денна кількість продуктів харчування на одну дитину в дитячих садках або хворого у лікувальному закладі.

Грошові норми визначають розміри коштів, необхідних для харчування дітей і хворих, з розрахунку на день, паливо, електроенергію, воду тощо. Нині грошові норми суто розрахункові, оскільки постійне підвищення цін унеможливує їх пряме застосування, а тому вони є узагальненим показником для складання кошторисів витрат.

Нормативне планування бюджетних коштів є необхідною умовою життєдіяльності бюджетної установи. Воно регулює розподіл коштів і ставить усі бюджетні установи в однакові умови, наприклад, діти у яслах-садках Сумської, Львівської чи Одеської областей (аналогічно у лікарнях, школах тощо) забезпечені однаковою сумою коштів на харчування, придбання м'якого інвентарю, відмінність може бути лише за рахунок благодійності, шефства тощо.

Практично всі витрати бюджету формуються у відповідний спосіб. Так, за заробітною платою виплати формуються за лікарнями з огляду на кількість ліжко-днів і відділень та специфіку останніх. Так само визначається кількість лікарів середнього й молодшого медичного персоналу; при цьому враховується стаж їх роботи. Щодо шкіл виходячи з класів-комплектів і кількості в них учнів розраховують кількість навчальних ставок на вчителя, а під них встановлюють завантаженість на вчителя плюс доплати за перевірку зошитів, класне керівництво тощо. Аналогічний порядок формування бюджету існує в інших установах: або розрахунково, або за типовими штатами.

Державні капітальні вкладення у розвиток галузей і структурну перебудову економіки передбачають, як правило, вкладення коштів у розвиток пріоритетних галузей економіки — агропромислового комплексу, вугільної промисловості, атомної енергетики, нафтогазового комплексу, транспорту та ін.

Цільове використання коштів у межах, затверджених щорічними і кошторисними асигнуваннями, здійснюється за фактично виконані обсяги робіт.

Житлово-комунальне господарство фінансується за рахунок Державного бюджету, а також бюджетів місцевих рад народних депутатів.

Україна здійснює чітку політику поступового передавання житлового фонду держави через приватизацію квартиронаймачам та оплати ними вартості комунальних послуг. При цьому ще значними залишаються видатки держави щодо оплати витрат на водопостачання, опалення, електроенергію, санітарне й технічне обслуговування житлових будинків.

Житлові господарства провадять свою діяльність на основі господарсько-фінансових планів та кошторисів експлуатаційних доходів і видатків.

Важливими розрахунками до проекту бюджету для обґрунтування видатків є розрахунки доходів і видатків за кожним видом видатків і господарства загалом.

Сума експлуатаційних доходів і видатків визначається на основі даних про середньорічну експлуатацію житлової площі та інших приміщень і розрахунків доходів й видатків на 1 м² площі.

Доходи від квартирної плати вираховуються за ставкою на 1 м².

Розрахунки квартирної плати перевіряються за даними про житлову площу, яка перебуває в експлуатації на початок року; враховується також введення в експлуатацію нового житла й вибуле житло.

Орендна плата в доходах житлових господарств за нежитлові приміщення враховується за ставками, встановленими місцевими органами влади.

Основою для планування експлуатаційних видатків є техніко-економічні показники та нормативи. Для визначення видатків на утримання житлових організацій за окремими видами витрат застосовується нормативний метод.

Обсяг витрат на капітальний ремонт житлового фонду планується з огляду на середньорічну вартість житлового фонду і середній розрахунок відсотків амортизаційних відрахувань. Норми таких відрахувань на капітальний ремонт житлового фонду встановлюються у відсотках до балансової вартості будівель відповідно до їх класифікації — кам'яні, цегляні, дерев'яні, змішані та ін.

Визначаючи **джерела фінансування** капітального ремонту житлових будинків, виходять із суми коштів з доходів житлового господарства, які спрямовуються на ці цілі, а кошти, яких бракує, плануються в бюджеті як **асигнування із бюджету**.

Потреби житлового господарства в бюджетних коштах розглядаються за галуззю загалом шляхом визначення доходів, які можуть бути спрямовані на будівництво житла та капітальний ремонт.

Розрахунки за комунальними підприємствами до проекту бюджету виконують на основі визначення їх прибутків. Показники прибутку комунальних підприємств залежать від обсягів виробничо-експлуатаційної діяльності, тарифів (цін) на продукцію (послуги) та їх собівартості. Тарифи на послуги комунальних підприємств різні. Єдині тарифи встановлені загалом у державі за проїзд в окремих видах транспорту, електроенергію, газ.

Різні гілки влади й управління фінансуються з відповідних бюджетів. Асигнування на їх утримання затверджуються Верховною Радою України: за державними органами влади і управління — у складі видатків Державного бюджету, а за місцевими органами влади і управління — у складі відповідних місцевих бюджетів у розмірах, передбачених Верховною Радою України на ці цілі.

Державне управління фінансується за річними кошторисами видатків з їх поквартальним розбиттям та бюджетним розписом і чітким дотриманням бюджетної класифікації (глави, параграфи, статті). У разі потреби видатки за окремими статтями збільшуються за рахунок зменшення в наступному кварталі. У межах одного кварталу розпорядження чи рішення не приймається. Для збільшення

видатків за рахунок наступного кварталу необхідний нормативний документ щодо вищих органів управління чи розпорядження щодо місцевих органів з обов'язковим повідомленням Міністерства фінансів України. Якщо ж досягнуто економії за видатками, то наприкінці кварталу вона переходить у фінансування наступного кварталу.

Фінансування національної оборони — це забезпечення фінансовими ресурсами Збройних сил України згідно з річним кошторисом видатків Міністерства оборони України. Кошториси видатків на утримання Збройних сил України у зв'язку з їх специфікою відрізняються від кошторисів видатків інших бюджетних установ і включають видатки на такі цілі:

- придбання зброї, військової техніки, паливно-мастильних матеріалів, продуктів, різного інвентарю й матеріальних цінностей та оплату послуг;
- фінансування капітального будівництва, ремонт зброї, господарсько-побутові та інші витрати.

Видатки на оборону затверджуються у Державному бюджеті України. Більшість із затверджених видатків визначають у щорічних кошторисах, в основу їх розрахунків покладено грошові норми витрат.

Особливості витрат на оборону потребують специфічного контролю. Контроль за використанням коштів та матеріальних цінностей здійснюють фінансові органи військових частин і фінансове управління Міністерства оборони України.

З метою посилення контролю і забезпечення цільового та ефективного використання бюджетними установами й організаціями коштів, що надходять на їх утримання, Кабінет Міністрів України в 1998 р. затвердив Положення про порядок складання єдиного кошторису доходів і видатків бюджетної установи (організації).

Зазначений кошторис є основним документом, який визначає загальний обсяг, цільові надходження і поквартальний розподіл коштів установи. Він формується на основі показників лімітної довідки про основні дані фінансово-господарської діяльності, яку організація вищого рівня надсилає всім підпорядкованим установам у двотижневий термін після її затвердження, з якого установа й починає фінансуватись.

Єдиний кошторис складають усі установи на календарний рік, його затверджують керівники організацій вищого рівня не пізніше

ніж через місяць після затвердження відповідного бюджету, з якого фінансується установа. Одночасно з кошторисом на затвердження організацією вищого рівня подається штатний розпис установи, включаючи її структурні підрозділи, що працюють на умовах госпрозрахунку чи надають окремі платні послуги.

Фінансування установ без затвердження кошторису і штатного розпису установою вищого рівня *забороняється*.

Єдиний кошторис крім асигнувань з бюджету включає й позабюджетні кошти.

На сучасному етапі найважливішим **завданням бюджетної політики** щодо державних видатків залишається їх упорядкування і скорочення шляхом структурної перебудови виробництва, житлової й комунальної реформ, розвитку приватних освітніх і лікувально-оздоровчих установ, страхової медицини, недержавних пенсійних фондів з урахуванням необхідності забезпечення державних гарантій щодо фінансування мінімальних соціальних стандартів, підтримки непрацездатних верств населення.

2.3. Державні цільові фонди

Пенсійний фонд України є найбільшим позабюджетним цільовим фондом. У своїй діяльності Пенсійний фонд керується законодавчими і нормативними актами, які окреслюють **його завдання та функції**, зокрема збирання і акумуляцію обов'язкових страхових внесків, призначених для пенсійного забезпечення й виплат допомоги, і їх виплати, у тому числі пенсій відповідно до законів України про пенсійне забезпечення та про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, пенсій військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ, допомоги на дітей та інших витрат, які згідно з чинним законодавством фінансуються за рахунок Пенсійного фонду, а також перевірку правильності їх призначення і виплат. Пенсійний фонд також бере участь у фінансуванні державних і регіональних програм соціальної підтримки пенсіонерів й організовує міжнародне співробітництво у сфері пенсійного забезпечення.

Пенсійний фонд розробляє проект кошторису (бюджету), складає звіт про його виконання і разом з відділом соціального страхування Міністерства праці України подає Кабінету Міністрів України про-

позиції щодо тарифів внесків до державного соціального страхування з урахуванням необхідних виплат на пенсії, допомоги та інші витрати, що здійснюються за рахунок коштів соціального страхування, а також бере участь у підготовці пропозицій щодо вдосконалення законодавства, у розробці проектів нормативних актів з цих питань.

Пенсійний фонд має 27 територіальних відділень, включаючи ті, що розміщені в містах і районах та взаємодіють з органами влади і управління, підприємствами та установами.

У межах чинного законодавства України Пенсійному фонду та його органам на місцях надано право отримувати від підприємств, установ і організацій, а також громадян, які здійснюють підприємницьку діяльність, інформацію й документи щодо нарахування і сплати обов'язкових страхових платежів до Пенсійного фонду, перевіряти їх, вимагати від юридичних і фізичних осіб усунення порушень законодавства щодо сплати внесків і використання коштів Пенсійного фонду, одержувати від органів державної виконавчої влади інформацію для виконання своїх функцій; стягувати у безспірному порядку не внесені до Фонду обов'язкові страхові внески разом з нарахованою пенєю та застосовувати інші фінансові санкції; перевіряти правильність призначення й виплати пенсій і допомоги, витрачання коштів Фонду і здійснення інших заходів, додержання порядку сплати обов'язкових страхових внесків до Пенсійного фонду та інших платежів. Пенсійний фонд має право порушувати питання про притягнення до відповідальності службових осіб і громадян, винних у порушенні чинного порядку внесення обов'язкових платежів та внесків до Фонду і витрачання його коштів, а також у несвоєчасному поданні встановленої звітності.

З 1997 р. бюджет Пенсійного фонду виведений із складу Державного бюджету України. Згідно з чинним законодавством України кошти Фонду формуються за рахунок насамперед обов'язкових страхових внесків, які платять роботодавці (підприємства, установи, організації всіх форм власності) і наймані працівники; відрахувань з державного і місцевих бюджетів; сум, які відшкодовуються за регресійними вимогами; сум фінансових санкцій. Структуру доходів Пенсійного фонду наведено на рис. 2.2.

Нині спостерігається велике навантаження на Пенсійний фонд, оскільки в Україні налічується понад 14 млн пенсіонерів, а також понад 1,3 млн отримувачів допомоги на дітей.

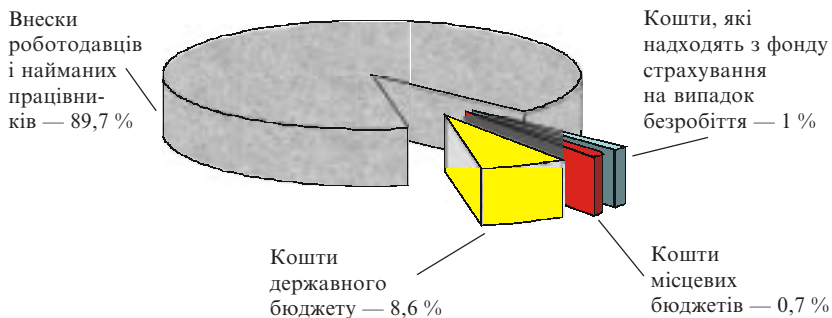

Рис. 2.2. Структура доходів Пенсійного фонду України

Кошти Пенсійного фонду спрямовуються на такі основні цілі:

- фінансування виплат державних пенсій, соціальних виплат, які згідно з чинним законодавством України здійснюються за рахунок його коштів, у тому числі громадянам, що виїхали на постійне місце проживання за кордон;
- реалізацію державних, регіональних і міських, районних програм соціального захисту населення.

Структуру видатків Пенсійного фонду подано на рис. 2.3.

Практика останніх років свідчить, що виконання бюджету Пенсійного фонду за доходами не перевищувало 90 %. Однак загальна заборгованість підприємств, установ, організацій за платежами на обов'язкове державне пенсійне страхування має тенденцію до зниження.

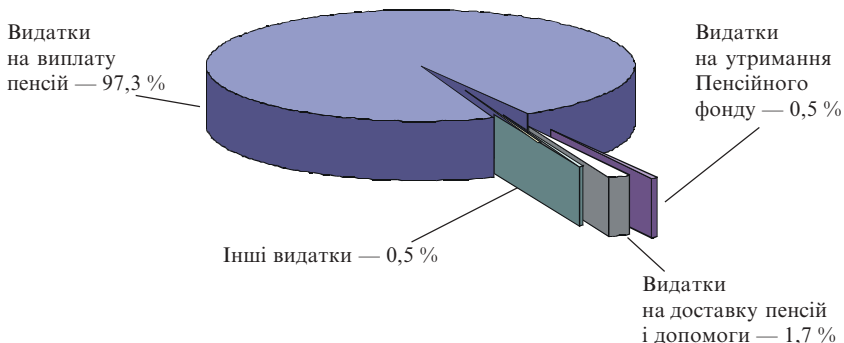

Рис. 2.3. Структура видатків Пенсійного фонду України

У функціонуванні Пенсійного фонду, як і фінансової системи України загалом, існують проблеми. Основна з них — недостатність реального фінансування. Внаслідок економічної ситуації, що склалася, втратило стабільність основне джерело фонду — нарахування на фонд заробітної плати. Причини цього криються, по-перше, у високому ступені бартеризації і натуральної оплати, по-друге, в осіданні значної частини заробітної плати в “тіньовій” економіці. У таких умовах Міністерству економіки України важко встановити прогнозний показник фонду оплати праці, на базі якого формується бюджет Пенсійного фонду.

Держава в такій ситуації вживає заходів, спрямованих на пошук додаткових джерел фінансування, наприклад тимчасове запровадження 1 %-го збору при купівлі-продажу іноземної валюти, 5 %-го збору від продажу коштовностей, 3 %-го збору від продажу автомобілів, 1 %-го збору при операціях з нерухомістю для фізичних та юридичних осіб, збору у розмірі 10 грн за кожний мобільний телефон, проданий операторами мобільного зв'язку.

Зазначені заходи є тимчасовими і загалом не розв'язують основну проблему, оскільки вона полягає в систематичному затримуванні та не виплаті заробітної плати на підприємствах.

Крім того, необхідно ретельно переглянути видаткові статті Пенсійного фонду, що не пов'язані з пенсійним страхуванням і мають виплачуватися з державного бюджету.

У пенсійній системі України нині існують чітко окреслені проблеми, які необхідно розв'язувати. Іншими словами, пенсійна система потребує реформування. В Україні спостерігаються несприятливі демографічні тенденції, які призводять до поступового збільшення кількості пенсіонерів щодо населення працездатного віку (14 млн пенсіонерів на 20 млн працюючих); висока ставка відрахувань від заробітної плати; неналежність працівникові сум, які він сплачує на пенсійне страхування; слабкий зв'язок між внесками до Пенсійного фонду і розміром пенсії.

Реформування пенсійного забезпечення здійснюється шляхом запровадження трирівневої системи:

1-й рівень — солідарна система пенсійних виплат (пенсії з поточних надходжень), вона є обов'язковою і передбачає поетапну оптимізацію співвідношення між середньою пенсією і середньою заробітною платою з урахуванням тривалості страхового стажу, розміру заробітної плати і демографічних показників;

2-й рівень — система накопичувальних індивідуальних пенсійних рахунків у межах загальнообов'язкового державного пенсійного забезпечення, запровадження якої розпочинається в період піднесення економіки. Ця система передбачає акумулювання персоніфікованої частини внесків громадян на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках і подальше інвестування цих коштів з метою одержання інвестиційного доходу. Після досягнення пенсійного віку громадянинові визначатиметься розмір додаткової пенсії, яка виплачуватиметься разом з пенсією, що фінансується солідарною системою;

3-й рівень — система недержавного пенсійного забезпечення, яка забезпечуватиме виплату додаткової пенсії за рахунок добровільних пенсійних внесків громадян. Основою цієї системи є недержавні пенсійні фонди (відкриті, корпоративні, професійні).

Конституцією України проголошено право кожного громадянина на працю. Держава зобов'язана створювати умови для повного здійснення громадянами цього права, гарантувати рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовувати програми професійно-технічного навчання, підготовки й перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Конституційне право громадян на працю забезпечується органами державної влади й управління, у тому числі **Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття**. Цей Фонд є цільовим централізованим страховим фондом, кошти якого не входять до складу Державного бюджету України, він був створений згідно із Законом України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” [15], що набрав чинності з 1 січня 2001 р. Фонд є правонаступником **Державного фонду сприяння зайнятості населення** (Фонду зайнятості), який діяв з 1991 р. спочатку як самостійна структура, а з 1996 р. був включений до Державного бюджету.

За рахунок коштів Фонду зайнятості фінансувалися заходи, передбачені державними та територіальними програмами зайнятості; основним джерелом доходів Фонду були обов'язкові внески підприємств і організацій.

На рис. 2.4 наведено структуру видатків Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

У видаткових статтях Фонду переважають виплати допомоги у зв'язку з безробіттям.

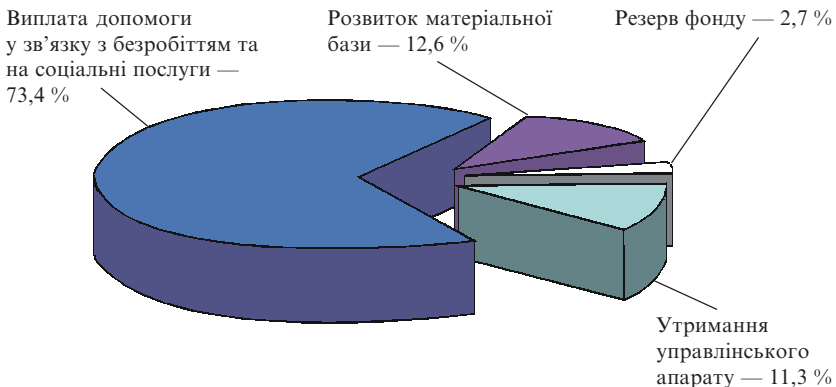

Рис. 2.4. Структура витратів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття в 2002 р.

Відповідно до Закону “Про зайнятість населення” право на отримання грошової допомоги у зв’язку з безробіттям мають громадяни зі статусом безробітних. Грошова допомога нараховується на основі довідки з останнього місця роботи, де зазначено розмір заробітної плати і категорію безробітного.

Державою передбачається захист громадян, які закінчили очні вищі або середні спеціальні заклади та професійно-технічні училища і протягом місяця звернулися до служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні, а також захист громадян, звільнених з дійсної військової служби в усіх родах військ та формувань, які протягом трьох місяців звернулися до служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні. Грошова допомога у зв’язку з безробіттям зазначеним категоріям громадян не може бути нижче мінімальної заробітної плати.

Період одержання громадянами допомоги у зв’язку з безробіттям включається до неперервного стажу роботи.

Держава гарантує професійну підготовку, підвищення кваліфікації і перепідготовку осіб, зареєстрованих у службі зайнятості як такі, що шукають роботу, з дотриманням таких вимог:

- неможливості підібрати відповідну роботу через відсутність у громадянина необхідної професійної кваліфікації;
- необхідності змінити кваліфікацію через відсутність роботи, яка відповідає професійним навичкам громадянина;
- втрати здатності виконувати роботу за попередньою професією.

Професійна підготовка, підвищення кваліфікації і перепідготовка громадян організуються державною службою зайнятості за її направленням у навчальних закладах, на підприємствах і в організаціях (незалежно від їх підпорядкованості) згідно з укладеними договорами або у спеціально створюваних для цього навчальних центрах за рахунок коштів Фонду.

За рахунок Фонду фінансуються:

- на державному рівні — розвиток центрів підготовки навчання і професійної орієнтації вивільнених працівників та незайнятого населення, утримання інформаційно-обчислювальних центрів, поліграфічної бази, власних підприємств служби зайнятості, забезпечення житлом осіб без певного місця проживання; здійснення наукових досліджень і розробок з проблем ринку праці та зайнятості населення; забезпечення міжнародного співробітництва у розв'язанні проблем зайнятості населення; надання допомоги державним центрам зайнятості;
- на місцевому рівні — заходи щодо професійного орієнтування та працевлаштування населення; підвищення кваліфікації та перепідготовки вивільнених працівників і безробітних; організація додаткових робочих місць у галузях народного господарства; залучення безробітних до виконання оплачуваних громадських робіт; надання безпроцентної позики безробітним для зайняття підприємницькою діяльністю; виплата допомоги у зв'язку з безробіттям та надання матеріальної допомоги членам сім'ї безробітного, які перебувають на його утриманні, а також громадянам, які втратили право на отримання допомоги у зв'язку з безробіттям; видання спеціальних інформаційних бюлетенів про потреби територій у кадрах і можливості працевлаштування.

Створення позабюджетного Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття пов'язане із загальною реформою в Україні системи страхування і спрямоване на вдосконалення системи матеріального забезпечення і соціальних послуг, що надаються безробітним.

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності належить до цільових позабюджетних страхових фондів. Закон про створення цього фонду набрав чинності з 1 січня 2001 р. Фонд є правонаступником Фонду соціального страхування України, який було створено в 1991 р. як державний цільовий позабюджетний фонд. У Фонді акумулювалися збори, з нього фінансувалися виплати на обов'язкове соціальне страхування.

Керівним органом Фонду було правління, до складу якого входили переважно члени профспілок. Діяльність Фонд здійснював у взаємодії з профспілками всіх рівнів.

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності є некомерційною самоврядною організацією. Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Представниками застрахованих осіб є профспілки, їх об'єднання або інші уповноважені найманими працівниками органи.

До джерел формування коштів Фонду належать такі:

- страхові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб;
- благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;
- асигнування з Державного бюджету України;
- штрафи, пені та інші фінансові санкції, що застосовуються до страхувальників;
- інші надходження відповідно до законодавства України.

За рахунок коштів Фонду здійснюються:

- виплата допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, вагітністю та пологами, при народженні дитини та у зв'язку з доглядом за нею до досягнення трирічного віку, на поховання;
- фінансування санаторно-курортного лікування та оздоровлення застрахованих осіб і членів їх сімей;
- утворення резерву страхових коштів у розрахунок на місяць для фінансування матеріального забезпечення застрахованих осіб.

Платниками страхових внесків є страхувальники-роботодавці й застраховані особи — наймані працівники.

Органи Фонду здійснюють персоналізований облік сплати внесків.

Розмір страхових внесків встановлює Верховна Рада України щорічно у відсотках: для роботодавців — до сум фактичних витрат на оплату праці найманих працівників, що підлягають обкладенню прибутковим податком з громадян; для найманих працівників — до сум оплати праці, які підлягають обкладенню прибутковим податком з громадян. З 1 січня 2001 р. встановлено такі суми внесків: для роботодавців — 2,5 % фактичних витрат на оплату праці; для найманих працівників — 0,25 %, якщо їх заробітна плата нижча від 150 грн, 0,5 %, якщо їх заробітна плата перевищує 150 грн. На рис. 2.5 наведено структуру видатків фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

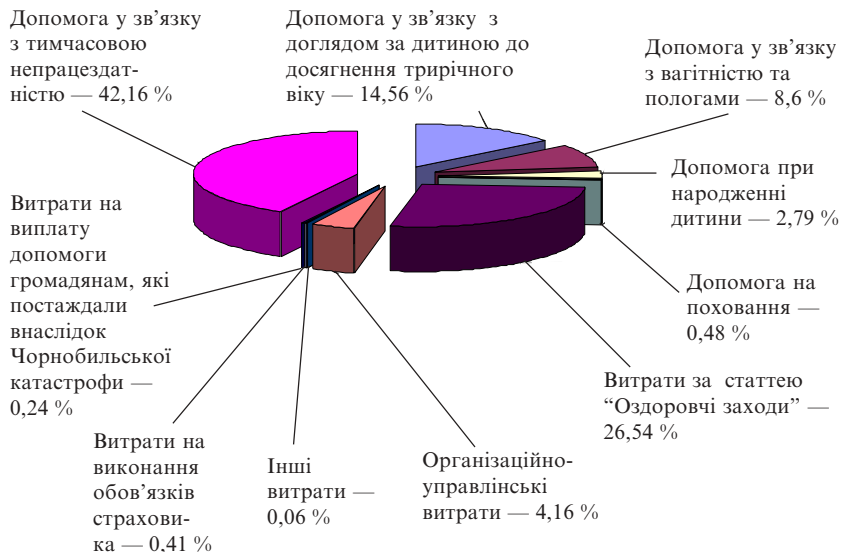

Рис. 2.5. Структура витратів Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності

Фонд соціального страхування від нещасного випадку на виробництві також належить до цільових позабюджетних страхових фондів. Цей фонд є некомерційною самоврядною організацією, управління ним здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Страхування від нещасного випадку на виробництві є самостійним видом загальнообов'язкового державного соціального страхування, за допомогою якого здійснюється соціальний захист, охорона життя і здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності. Фінансування Фонду здійснюється за рахунків внесків роботодавців; прибутку, одержаного від розміщення тимчасово вільних коштів Фонду на депозитних рахунках; добровільних внесків; капіталізованих платежів, що надійшли у випадках ліквідації страховальників; коштів, одержаних від стягнення штрафів і пені з винних у порушенні вимог нормативних актів з охорони праці юридичних і фізичних осіб.

2.4. Державний кредит

Державний кредит — це специфічний елемент державних фінансів, в якому держава відіграє роль позичальника коштів (найчастіше), кредитора або гаранта повернення коштів. Держава змушена бути позичальником коштів у зв'язку з необхідністю вирішити такі завдання:

- збалансованість бюджету;
- фінансова підтримка сфери виробництва;
- розвиток соціальної сфери.

Залучення коштів до бюджету завжди обмежене рівнем оподаткування, підвищення якого може зашкодити економічній діяльності підприємницьких структур і підвищенню добробуту населення. Тому держава на фінансування своїх потреб використовує інші джерела, намагаючись збалансувати доходи бюджету з поточними та капітальними витратами. Найпростішим і найдешевшим способом покриття видатків є грошова емісія. Проте уряд, який постійно покриває дефіцит бюджету за рахунок емісії, стимулює інфляцію в економіці, розширюючи сукупний попит без відповідного додаткового підвищення пропозиції предметів споживання. Це призводить до підвищення цін і вкрай негативно позначається не тільки на життєвому рівні населення, а й на фінансовому стані держави.

Привабливішим порівняно із заходами, що збільшують грошову масу, є залучення коштів на внутрішньому та зовнішніх фінансових ринках у формі державного кредиту за умови його ефективного використання. У цьому разі держава є позичальником, а кредиторами можуть бути юридичні та фізичні особи (як резиденти, так і нерезиденти), міжнародні фінансові організації, іноземні держави.

Циклічність економічного розвитку визначає рівень використання державою позичених коштів. В умовах спаду економіки країна збільшує розміри позик. Але прямої залежності між державними позиками і станом економіки держави не існує. Високорозвинені країни навіть в періоди стабільного розвитку можуть збільшувати свої боргові зобов'язання.

Можливість державного запозичення ґрунтується на виконанні грошима функції нагромадження. У суб'єктів підприємницької діяльності тимчасово з'являються вільні кошти, які вони можуть спрямувати на ринок державних цінних паперів. Сезонність виробництва і коливання надходжень від реалізації продукції, амортизаційні відрахування і система розподілу прибутку істотно впливають на обся-

ги кредитних ресурсів підприємств і є основою для фінансування держави. Серед населення так само відбувається постійний рух коштів; часовий розрив між отриманням доходів і витратами є вагомим джерелом державного кредиту. Тому за економічною сутністю державний кредит є формою вторинного перерозподілу ВВП, доходів і нагромаджень — прибутку, заробітної плати, амортизації тощо, частина яких перерозподіляється через бюджетну систему у вигляді податків, зборів, платежів, а решта може використовуватись як позика державі. Перерозподільний характер державного кредиту особливо виявляється при сплаті доходів кредиторам за рахунок коштів Державного бюджету, основною частиною яких є податки з юридичних і фізичних осіб.

Крім розподільної функції державний кредит виконує також регулюючу та контролюючу функції. Беручи участь у кредитних відносинах, держава може впливати на грошовий обіг, рівень процентних ставок на фінансовому ринку, на виробництво і зайнятість, а отже, здійснювати *регулюючу функцію* у визначенні макроекономічної політики. Проте механізм впливу зовнішніх позик на макроекономічну ситуацію неоднозначний і має розглядатися з урахуванням впливу обсягів інвестицій на темпи економічного розвитку, оскільки наслідком нераціональних і зайвих зовнішніх запозичень можуть бути такі боргові зобов'язання перед нерезидентами, які в майбутньому значно обмежать свободу здійснення економічної політики. *Контролююча функція* здебільшого забезпечує цільове використання коштів, своєчасність розрахунків за борговими зобов'язаннями; її виконують як державні, так і недержавні фінансово-кредитні інститути.

Державний кредит відрізняється від банківського метою і призначенням залучених коштів, джерелами погашення позик, формами гарантій, впливом на грошову масу, функціями, які виконують суб'єкти кредитних відносин.

Визначальним фактором, що істотно впливає на вартість отримання кредитів, їх форми, умови повернення, є довіра до країни, яка має бути стабільним гарантом повернення та збільшення залучених коштів. Популярність уряду чи окремих його лідерів позитивно позначається на кількості бажаючих надавати кредити. Рух позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин багато в чому залежить від кредитного рейтингу країни, що визначається економічним потенціалом країни, її репутацією як позичальника, стабільністю її розвитку. Ще одна група чинників є суто політични-

ми. Наприклад, коли Росія оголосила дефолт (неможливість сплачувати за борговими зобов'язаннями) і мала низький кредитний рейтинг, це зовсім не означало припинення її фінансування з боку іноземних країн та інститутів, зацікавлених у політичній стабільності держави зі значним військовим потенціалом, зокрема ядерною зброєю. В Україні вирішення актуальних проблем, пов'язаних із закриттям або будівництвом атомних електростанцій, неможливе без залучення коштів іноземних кредиторів.

Державний кредит як економічна категорія є багатомірним і складним явищем, якому притаманні як позитивні, так і негативні аспекти (табл. 2.2).

З даних табл. 2.2 випливає, що державний кредит може мати протилежні наслідки в коротко- та довгостроковому періодах і здійснювати стимулюючий або руйнівний вплив на економіку країни. Адже поряд зі зменшенням ризиків борг, розрахований на погашення в надто короткий строк, призводить до підвищення відсоткових ставок та ризику неплатежів, стимулюючи внутрішній попит й економічний розвиток загалом, збільшення державного зовнішнього боргу та його обслуговування одночасно посилює тиск на національну валюту та валютні резерви; у разі надмірного використання кредиту на споживчі цілі призводить до неплатоспроможності держави або значного скорочення її видатків на фінансування соціально-економічних програм і збільшення в майбутньому рівня оподаткування. Нераціональна структура залучення іноземних позик (значна питома вага короткострокових позик) може спричинити валютні та біржові кризи; значна заборгованість офіційним кредиторами перешкоджає реалізації незалежної економічної політики.

Нещодавні кризи на світових ринках капіталу ще раз нагадали про необхідність додержання зваженої та послідовної політики у сфері державного зовнішнього запозичення. Витрачені неефективно залучені фінансові ресурси ускладнюють погашення та обслуговування державного зовнішнього боргу. Це особливо помітно при залученні фінансових ресурсів під державні гарантії для впровадження тих чи інших проєктів підприємствами України. За більшістю таких проєктів розрахунки із зовнішніми кредиторами здійснюються за кошти державного бюджету, перетворюючись на додаткові державні видатки.

У цьому зв'язку замість того, щоб надмірно покладатися на зовнішні позики, слід стимулювати внутрішні нагромадження. Залу-

Позитивні та негативні аспекти державного кредиту [101; 102]

Негативні аспекти	Позитивні аспекти
1	2
1. Регулювання економічних процесів поступово звільняється від безпосереднього державного впливу. Велика питома вага кредитів від міжнародних фінансових організацій створює їм умови для необмеженого втручання в економіку держави-боржника 2. Сплата відсотків і основної суми зовнішнього боргу потребує передавання частини національного продукту у власність інших країн. Утворюється ефект зниження державних видатків: спрямовуючи дедалі більшу частину бюджетних ресурсів на платежі кредиторам, держава вимушена скорочувати фінансування на власні економічні та соціальні потреби 3. Поглиблення процесу перерозподілу позикового капіталу на світових фінансових ринках пов'язане з підвищенням чутливості економіки окремої держави до фінансових криз у світовому масштабі 4. Відбувається ефект витіснення інвестицій (характеризує передусім внутрішні запозичення): залучаючи вільні позикові кошти на фінансування дефіциту державного бюджету, держава позбавляє підприємства ресурсів, які можна було б інвестувати у виробництво 5. Розширення державою запозичень призводить до підвищення процентних ставок на ринку державних цінних паперів. Це впливає на підвищення процентів в інших секторах фінансового ринку, у тому числі й на кредитному: кредитні ресурси стають менш доступними для позичальників, і рівень інвестиційної активності знижується	1. У короткостроковому періоді інтенсифікація державного запозичення (як внутрішнього, так і зовнішнього) поліпшує стан економіки: зменшується оподаткування, підвищуються дохід і приватне споживання 2. Завдяки зовнішнім запозиченням з'являється можливість прискорити темпи збільшення національного доходу країни за рахунок можливих додаткових інвестицій 3. Державний кредит як інструмент покриття дефіциту державного бюджету сприяє підвищенню внутрішнього попиту. Зниження цього кредиту спричинює так званий ефект мультиплікатора: спад виробництва призводить до зниження рівня зайнятості та попиту на товари виробничого призначення. Це зменшує споживчі витрати домогосподарств та інвестиційні витрати підприємств, що, у свою чергу, ще більшою мірою обмежує макropопит 4. Зовнішня заборгованість дає змогу країні здійснювати більші сукупні витрати, ніж це уможливило вироблений національний дохід 5. Необхідність використання державного кредиту зумовлена циклічністю економічного розвитку. На стадії зниження економічної активності податкові надходження до бюджету скорочуються і водночас постає потреба у додаткових витратах для стабілізації економіки та підтримки певних верств населення з метою недопущення поглиблення економічної кризи. При переході на стадію піднесення податкові надходження збільшуються, а державні витрати мають зменшитися. Надлишок бюджету

1	2
6. Обмеженість кредитних ресурсів пов'язана з перетіканням грошей на ринок державних цінних паперів, що в умовах економічної нестабільності спричинює загострення кризи неплатежів 7. У довгостроковій перспективі державний кредит неминуче призводить до зменшення споживання й доходу на душу населення внаслідок зменшення обсягів інвестицій 8. Витіснення приватних інвестицій зумовлює підвищення ставки процента, внаслідок чого ставка заробітної плати зменшується. Питома вага оплати праці в національному доході знижується, що спричинює зниження добробуту певних верств населення, тому державні позики погіршують структуру доходу 9. За наявних державних видатків зростання державних запозичень, з одного боку, сприяє зниженню податків, а з іншого — збільшує державний борг та відсотки, що виплачуються державою, і, отже, рівень оподаткування. Коли реальна процентна ставка за державними зобов'язаннями підвищується швидше, ніж виробництво у країні, постає проблема збільшення податкового тягара для обслуговування державного боргу 10. Безперешкодний допуск нерезидентів на ринок державних цінних паперів, їх активне залучення шляхом створення сприятливих умов (надвисокої дохідності) породжує небезпеку в разі погіршення економічної ситуації масового відпливу коштів з ринку країни-позичальника. Це призводить до підвищення попиту на іноземну валюту і девальвації національної грошової одиниці. Вихід нерезидентів з ринку державних зобов'язань змушує уряд використовувати внутрішні валютні резерви центрального (національного) банку	при цьому необхідно спрямовувати на погашення боргів, які утворилися під час кризи в економіці 6. Акумулявання вільних коштів на ринку державних запозичень сприяє стримуванню інфляції 7. Ринок боргових зобов'язань держави створює конкуренцію на валютному ринку, що сприяє стабілізації курсу національної грошової одиниці 8. Сукупність різноманітних форм державного кредиту створює сприятливі умови для запозичень як з боку держави, так і з боку її кредиторів, нівелюючи суперечності між ними 9. Зацікавленість у кредитах міжнародних фінансових організацій (МВФ, Світового банку) пояснюється низькими процентними ставками (порівняно з комерційними кредитами), довгостроковістю позик і значними пільговими періодами сплати боргів 10. Надходження кредитів від міжнародних фінансових організацій (МВФ, Світового банку) є сигналом для іноземних інвесторів щодо вкладання коштів 11. Використання державних позик доцільне також для фінансування державних капіталовкладень (самоокупних проектів); ці позики сприяють задоволенню суспільних потреб, економічному розвитку і водночас забезпечують повернення позикових коштів, залучених на їх фінансування. Це інвестиції, які збільшують майбутні доходи держави і базу оподаткування

чаючи зовнішнє фінансування, пріоритет необхідно віддавати прямим іноземним інвестиціям, оскільки вони зазвичай збільшують експортний потенціал країни, не передбачають значних коливань грошової маси і позбавлені спекулятивних ознак. Необхідно також ретельно аналізувати здатність обслуговування країною боргу в майбутньому і використовувати залучені кошти переважно на фінансування капіталовкладень, дохідність яких покриває витрати на обслуговування боргу.

Основними формами державного кредиту є державні, казначейські та гарантовані позики.

Державна позика є одним з найважливіших структурних компонентів у фінансовій системі багатьох країн, що утворюється внаслідок мобілізації державою ресурсів на внутрішніх і міжнародних ринках капіталу; у результаті нагромаджуються зобов'язання держави перед кредиторами, що мають бути покриті за рахунок бюджету країни-позичальника в майбутньому.

Казначейські позики як форма державного кредиту відображають відносини, коли держава відіграє роль кредитора, надаючи фінансову допомогу підприємствам за рахунок бюджетних коштів на умовах кредитування.

Гарантовані позики — це така форма державного кредиту, коли уряд гарантує повернення позик, які отримують юридичні особи (підприємства, організації).

Державні гарантії надаються на умовах платності, строковості, майнового забезпечення та зустрічних гарантій, отриманих від інших суб'єктів.

Надавати гарантії щодо повернення боргів кредиторам у межах повноважень, встановлених законом України про Державний бюджет або рішенням про місцевий бюджет, можуть відповідно міністри фінансів України і АРК, а також керівники виконавчих органів міських рад.

За радянських часів особливою формою державного запозичення було використання коштів позикового фонду: держава акумулювала через кредитні установи частину коштів, як правило, без випуску державних цінних паперів та інших боргових інструментів.

У трансформаційній економіці постсоціалістичного типу, якій притаманне прагнення до інтеграції з європейськими структурами, перевага надається сучасним ринковим формам державного кредиту — державним позикам. Вони класифікуються за певними ознаками:

1. За **емітентами боргових зобов'язань** позики поділяються на державні (випускаються центральними органами управління і надходять до Державного бюджету) і місцеві (випускаються місцевими органами управління і спрямовуються у відповідні місцеві бюджети). На відміну від державних місцеві позики (як внутрішні, так і зовнішні) зазвичай мають чітку цільову спрямованість і випускаються для фінансування конкретних економічних чи соціальних програм.

2. За **видами кредиторів** розрізняють кредити, які можуть надаватися міжнародними фінансовими організаціями (Світовим банком, МВФ, Європейським банком реконструкції і розвитку), іноземними державами та іншими кредиторами.

3. За **місцем розміщення** позики поділяються на внутрішні — функціонують на внутрішньому фінансовому ринку і зовнішні — функціонують на зовнішньому ринку кредитних ресурсів. В Україні понад 70 % державних позик складаються із зовнішніх запозичень.

4. За **правовим оформленням** розрізняють державні позики, які надаються на основі угод, і позики, що забезпечуються випуском цінних паперів. В Україні, як і у світовій практиці, використовують обидві форми: першу, як правило, для оформлення кредитів від урядів інших країн, міжнародних організацій та фінансових інститутів; другу — для мобілізації коштів на внутрішньому фінансовому ринку, тобто випуск облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП), а також на міжнародних ринках позикового капіталу — євробондів та облігацій зовнішньої державної позики (ОЗДП).

Державні позики можуть оформлятися у вигляді облігацій, казначейських векселів, казначейських нот, ощадних облігацій. У вітчизняній практиці державні цінні папери випускаються у вигляді облігацій та казначейських зобов'язань (векселів).

Облігації — боргові зобов'язання держави, за якими у встановлені строки повертається борг і виплачується дохід у формі процента чи виграшу. Облігації можуть випускатися на покриття дефіциту бюджету (знеособлені) та під конкретні проекти (цільові). Державні облігації у світовій практиці зазвичай випускаються на довгостроковий період — 10–20 років (іноді на середньостроковий).

Казначейські зобов'язання — боргові зобов'язання, що спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту, з виплатою доходів у формі процента. Як правило, ними оформлюються короткострокові позики (іноді середньострокові — казначейські ноти). Сформований

ринок державних цінних паперів справедливо вважається одним з показників високого ступеня економічного розвитку сучасної країни. У світовій історії використання державних цінних паперів відомо значно більше їх форм, ніж передбачено в українському законодавстві.

Однією з найперспективніших нині політик формування структури державного зовнішнього боргу є вихід на міжнародні ринки капіталу.

Значні обсяги ресурсів, які можна мобілізувати під нижчий процент, ніж на внутрішньому ринку, на середньо- та довгостроковий періоди, дають змогу збільшити ефективність публічних запозичень за рахунок як мінімізації витрат, так і підвищення мобільності системи запозичень та активізації управління боргом ринковими засобами.

Інструментом залучення державами коштів на міжнародному ринку капіталів є **міжнародні облігації**, випущені емітентом у зарубіжній країні. Це єврооблігації, зарубіжні, глобальні та паралельні облігації.

Єврооблігації — це облігації, випущені емітентом у іншій країні, деноміновані в євровалюті й розміщені міжнародним синдикатом фінансових установ.

Зарубіжні облігації — це цінні папери, що випускаються емітентом на зарубіжному внутрішньому ринку, як правило, деноміновані у валюті зазначеного ринку і розміщуються національним синдикатом країни-кредитора. До зарубіжних облігацій належать:

- “Янкі” (емісія в доларах США, яка здійснюється нерезидентами США, гарантується синдикатом переважно американських фінансових установ, менеджером якого завжди є американський інвестиційний банк, і розміщується переважно у США. Випускаються тільки в іменній формі);
- “Самурай”, “Шибосай” (приватне розміщення нерезидентами на фінансовому ринку Японії), “Бульдог” (на ринку Великобританії), “Матадор” (на ринку Іспанії).

Глобальні облігації — це облігації, що одночасно розміщуються як на євrorинку, так і на внутрішніх ринках; при цьому вони вільно обертаються між ринками.

Паралельні облігації — це позика, що складається з кількох кредитів, які одночасно розміщуються в різних країнах, причому кожна країна-учасниця залучає один або кілька кредитів у національній валюті. Умови випуску цих облігацій максимально стандартизовані

й різняться тільки у виключних випадках (випускаються на пред'явника). Вперше концепцію паралельних облигацій запропонував американський інвестиційний банк “JP Morgan”, і це було пов'язано з планами ЄС запровадити в 1999 р. єдину валюту — євро. Механізм паралельних облигацій полягає в тому, що емітент одночасно здійснює кілька емісій єврооблигацій, деномінованих у валютах, які найвірогідніше увійдуть у перший раунд валютного союзу. Кожна емісія має однакові умови (купон, строк погашення, документацію тощо) і передбачає реденомінацію в євро в разі його запровадження. За створення валютного союзу випущені на різних євrorинках облигації консолідується в одну емісію. Таким чином, емітент забезпечує собі деноміновану в євро емісію, яка буде достатньою і ліквідною, щоб уникнути небажаних коливань цін, пов'язаних із введенням єдиної європейської валюти.

5. За *способом первинного розміщення* розрізняють цінні папери, що розміщуються за допомогою відкритого продажу, і такі, що розповсюджуються шляхом індивідуального розміщення.

У кожному конкретному випадку залежно від намірів держави аукціони для первинного розміщення державних цінних паперів проводяться за різними правилами (табл. 2.3). Центральний банк або інші фінансово-кредитні інститути є посередниками (агентами) під час відкритого продажу державних цінних паперів на аукціоні, що триває від кількох тижнів до кількох місяців. Умови продажу публікуються заздалегідь.

Таблиця 2.3

Правила проведення аукціонів цінних паперів

Ознака	Зміст аукціону
Умова проведення	Без попереднього оголошення загального обсягу емісії. З попереднім оголошенням загального обсягу емісії
Вид емісії	Конкурентна, тобто така, коли покупець, який вніс конкурентну пропозицію, визначає в заявці прийнятні для нього умови позики. Неконкурентна, коли заявки приймаються з обмеженнями щодо обсягу і задовольняються повністю виходячи з обставин, що виникли за результатами торгів
Система	Голландська, коли заявки на придбання цінних паперів задовольняються на умовах, що є результатами конкурентних торгів. Американська, коли заявки задовольняються на умовах покупця

У разі індивідуального розміщення облігацій уряд проводить переговори з великими інвесторами про одержання кредиту під випуск боргових зобов'язань. На переговорах обговорюються також умови отримання кредиту (строки, обсяг випуску, процентна ставка тощо). Застосовують як приватне, так і публічне розміщення міжнародних облігацій (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Основні характеристики приватного
і публічного розміщення міжнародних облігацій**

Приватне розміщення	Публічне розміщення
Невелика кількість інвесторів	Велика кількість інвесторів
Синдикат відсутній (уся емісія розміщується одним банком) або репрезентований невеликою групою банків	Синдикат репрезентований великою групою банків
Як правило, не котирується на фондовій біржі	Майже завжди котирується на фондовій біржі
Не потребує кредитного рейтингу	Кредитний рейтинг дуже бажаний
Обмежена географія розміщення	Широка географія розміщення
Не потребує широкомасштабної маркетингової кампанії і не супроводжується широким розголосом	Передбачає широкомасштабну маркетингову кампанію і супроводжується широким розголосом
Обмежені обсяги	Великі обсяги
Швидка організація	Тривала організація
Невеликі витрати на організацію	Великі витрати на організацію (маркетинг, лістинг на біржі, отримання кредитного рейтингу, друкування сертифікатів)
Переважно висока вартість фінансування (висока процентна ставка)	Переважно вартість фінансування (процентна ставка) нижча, ніж за приватного розміщення

6. За *характером сплати емісії* розрізняють позики з відкладеними, або частковими, і негайними платежами. *Емісії з відкладеними, або частковими, платежами* — це облігації, при купівлі яких інвестори сплачують тільки певну частину ціни емісії, а решту — через кілька місяців. Це дає змогу емітентам зменшити витрати, оскільки у

них з'являється можливість отримати додатковий прибуток при зниженні ставок і/або захистити від девальвації валюту на час між початковими і кінцевими платежами. Популярність цих облігацій залежить від прогнозів руху процентних ставок і валютних курсів. *Емісії з негайними платежами* — це облігації, всю суму випуску яких емітент одержує одразу.

7. За *виплатою доходу* державні позики можуть бути процентні (з фіксованою чи плаваючою ставкою), з нульовим купоном (дисконтні), а також виграшні, процентно-виграшні, безпрограшні, безпроцентні. Під процентною розуміють позику, дохід від якої визначають у певному проценті номіналу кожного цінного папера, сплачують на основі купонів або одноразово при погашенні, без щорічних виплат. При розміщенні дисконтних позик їх купують зі знижкою від номінальної вартості (з дисконтом), а погашають за номіналом. Різниця між ціною купівлі та погашення і є доходом інвестора. Прибуток за виграшними позиками власники цінних паперів одержують при погашенні зобов'язань у формі виграшів, що потрапили в тиражі виграшів. Державні цінні папери, на які не випали виграші, через певний час викупуваються за номіналом. Умовами випуску процентно-виграшних позик передбачається виплата частини доходу за купонами, а іншої — у формі виграшів. Безпрограшні випуски позик гарантують, що протягом терміну дії позики виграш припаде на кожний цінний папір. Безпроцентні позики не передбачають виплату доходу у грошовій формі, вони погашаються у формі надання різноманітних товарів підвищеного попиту.

У сучасних умовах функціонування ринку державних запозичень найчастіше використовують дві форми виплати доходу — сплата процентів і дисконту (для облігацій з нульовим купоном). Відсотковий платіж встановлюється фіксований або з плаваючим доходом. При використанні державних цінних паперів з плаваючим доходом процентні ставки враховують зміни кон'юнктури ринку: динаміку облікової ставки, рівень доходності державних цінних паперів та інфляцію.

8. За *характером обігу* державні цінні папери поділяють на такі, що вільно продаються і купуються, і такі, власники яких не можуть змінюватися.

9. За *методами розміщення* розрізняють добровільні та примусові позики. Нині в Україні кошти залучаються на принципах добровільності, вигідності та гарантованості повернення.

10. За **терміном погашення** державні позики бувають коротко-, середньо- та довгостроковими. Законодавство іноземних країн по-різному класифікує строки надання і повернення кредитів. Якщо більшістю визначено короткостроковий термін до одного року, то довгостроковими позиками в Німеччині є цінні папери з періодом 7–30 років, в Англії — понад 15 років, у Франції — 10–30 років, в Україні — понад 5 років.

11. За **типом запозичення** державні позики поділяють на некомерційні та комерційні. Перші найчастіше надаються іноземними країнами, міжнародними фінансовими організаціями, які зазвичай позичають на довгостроковий період, на пільгових умовах (відстрочення погашення позики), з порівняно невисокою процентною ставкою за кредитні ресурси. Напрямки та обсяги використання отриманих коштів контролюють кредитори. Умови надання позик можуть включати перелік економічних і політичних вимог до дій країни-позичальника. Комерційні позики (фідучіарні) — це запозичення на зовнішніх ринках капіталу з метою фінансування дефіциту бюджету. Фідучіарна основа передбачає надання іноземними банками позики Україні за рахунок коштів, отриманих від випуску і розміщення серед інвесторів облігацій банку-фідучіарія. Відповідальність за погашення облігацій та сплату відсотків несе держава, що позичає кошти, а не банк-фідучіарій. У вітчизняній практиці фідучіарні позики були номіновані в доларах, дойчмарках та євро, частина зобов'язань вже реструктуризована урядом України.

12. За **напрямами використання** розрізняють такі кредити:

- на фінансування дефіциту бюджету та погашення державного боргу;
- на підтримку національної валюти і фінансування платіжного балансу;
- на фінансування інвестиційних та інституційних проєктів, у тому числі під гарантію уряду;
- на фінансування експорту товарів (робіт, послуг).

За напрямками використання позики згруповані в табл. 2.5. Значною є питома вага кредитних ресурсів, що надходять із зовнішніх джерел.

13. За **характером погашення заборгованості** розрізняють кредити з поверненням одноразово і частинами. Застосовують три варіанти погашення позик: позика погашається рівними частинами протягом кількох років; щоразу наростаючими сумами (застосовується тоді, коли передбачається в перспективі щорічне збільшення доходів держави); сумами, які кожного разу зменшуються (застосовується тоді, коли передбачається, що зменшуватимуться доходи держави чи збільшуватимуться державні видатки).

Таблиця 2.5

Напрямки використання державних зовнішніх позик*

Напрямки використання позик	Кредитори
1	2
1. Фінансування дефіциту державного бюджету та погашення державного боргу. Причини виникнення: неефективність фінансування через збільшення грошової маси в обігу та недостатність внутрішніх позик. Отже, через ненадходження коштів зовнішнього фінансування може виникнути ситуація, коли Україна буде змушена визнати неможливість здійснення платежів за раніше отриманими зобов'язаннями і буде оголошена державою-банкрутом. Залучення коштів у недостатньому обсязі може призвести до значного навантаження на валютні резерви і, як наслідок, до зниження курсу гривні щодо іноземних валют, спричинити дестабілізацію на фінансовому ринку України	Світовий банк: позики надаються на термін до 20 років, з яких 5 років є пільговим періодом, протягом якого позики не погашаються. Відсоткова ставка (плаваюча) за позиками Світового банку становить близько 7 %. Умовою їх надання є реалізація Україною проектів реформування економіки системного характеру, якими передбачається вжиття структурних заходів (спрямування позик на розвиток підприємств, на реформування державного управління, на структурну перебудову фінансового сектора, на управління державними ресурсами, на структурну перебудову вугільного сектора). Європейський Союз: фінансова допомога (180 млн дол. — 1999 р.) — проект Меморандуму про взаєморозуміння між Україною і ЄС, що ґрунтується на умовах програми розширеного фінансування, який підтримує МВФ (20.10.98). Банки-фідуціарії: зовнішні облігації випускаються від імені банку-фідуціарія, але за дорученням, за рахунок і під гарантію позичальника (України). Наприклад, у 1997–1998 рр. Україна отримала шість фідуціарних позик, три з яких номіновані на суму відповідно 450 млн дол. (дата отримання — 11.08.97), 109 млн дол. (17.10.97) та 81,750 млн дол. (20.10.98), дві — на суму 750 млн дойчмарок (дата отримання — 26.02.98) та 250 млн (06.05.98) і одна — на суму 500 млн євро (17.03.98). Відсоткова ставка становить близько 16 % річних

*Таблиця складена на основі звітних матеріалів Міністерства фінансів України, Програми державного зовнішнього запозичення на 1999 р.

1	2
2. Підтримка національної валюти і фінансування платіжного балансу. Причини виникнення: необхідність своєчасного забезпечення виконання зобов'язань з виплати зовнішнього боргу, відновлення кредитоспроможності, зменшення економічних ускладнень у процесі економічних реформ, що дає змогу забезпечити в перспективі економічний розвиток країни 3. Фінансування інвестиційних та інституційних проектів, у тому числі під державні гарантії. Мета: технічна реконструкція окремих діючих підприємств певної галузі або регіону, створення нових підприємств або надання коштів на поповнення оборотних активів підприємств	МВФ: фінансові ресурси МВФ надаються Україні на пільгових умовах і спрямовуються на збільшення валютних резервів з метою підтримки платіжного балансу і стабілізації грошово-кредитної системи: термін сплати — 3–5 років, пільговий період — 3 роки, процентні ставки — 5,75–6,29 %. Розпорядником фінансових ресурсів, наданих МВФ, є НБУ. Контроль за ефективністю використання фінансових ресурсів здійснюється МВФ за попередньо погодженими з українською стороною макроекономічними показниками. Недотримання критеріїв реалізації кредитної угоди тягне за собою тимчасову втрату права країни на отримання коштів у межах відповідної домовленості. Види фінансування програм МВФ: системна трансформаційна позика (STF), позики Stand-by з початком і завершенням виплати — 2000–2004 рр. та програми розширеного фінансування з початком і завершенням виплати — 2002–2008 рр. (EFF) Світовий банк: для України (третя категорія країн — середній рівень доходу) строк погашення кредитів становить 17 років, з них пільговий період — 5 років, протягом яких сплачуються лише відсотки, що становлять близько 6,5 % річних (плаваюча ставка). Кредитною угодою встановлюються частини позики, які будуть передані відповідним субпозичальникам, а також визначаються категорії витрат, які можуть бути здійснені в межах проекту. У 1999 р. за рахунок позик Світового банку запроваджено 13 інвестиційних проектів на загальну суму 458,52 млн дол. Європейський банк реконструкції і розвитку: позики надаються на 3–5 років за пільговими ставками — LIBOR* плюс

* LIBOR (London interbank offered rate) — ставка Лондонської міжбанківської валютної біржі.

Закінчення табл. 2.5

1	2
4. Фінансування експорту товарів (робіт, послуг) в Україну (під гарантії Кабінету Міністрів України). Причини виникнення: неспроможність вітчизняної банківської системи забезпечити довгострокове кредитування, придбання основних засобів вітчизняними суб'єктами господарської діяльності	1% річних. Основними напрямками фінансування з боку ЄБРР є валютно-самоокупні проекти. У 1999 р. за рахунок позик ЄБРР запроваджено 8 інвестиційних проектів на загальну суму 148,72 млн дол. Під державні гарантії залучено позики на фінансування таких проектів: програма кредитного сприяння малому і середньому приватному підприємству в Україні; модернізація системи аеронавігаційного обслуговування України; Фонд підтримки передекспортних гарантій; друга кредитна лінія для розвитку малих і середніх підприємств тощо; реконструкція ТЕЦ, АЕС, аеропорту “Бориспіль”, інвестиції в розвиток системи водопостачання в Запоріжжі Інституції, що надають іноземні експортні кредити шляхом оплати контрактів на експорт з країн-кредиторів. Страхування ризиків банків при наданні експортних кредитів є формою державної підтримки експортерів. З 1992 по 1999 р. залучено кредитів на суму близько 2,574 млрд дол., заборгованість позичальників становить близько 707 млн дол. Середня відсоткова ставка — LIBOR + 3,5% + страхова премія. Середній строк надання кредиту — 7–10 років. Кредитують свій експорт в Україну Франція, Польща, Корея, Туреччина, Іспанія, Великобританія, Швеція, Німеччина, США, Японія, Фінляндія, Канада, Норвегія, Данія, Чехія

14. За *зобов'язаннями держави в погашенні боргу* розрізняють позики з правом дострокового погашення і без цього. Право дострокового погашення дає змогу державі враховувати ситуацію на фінансовому ринку.

Структура державних запозичень і питання про те, які саме інструменти слід застосовувати в умовах трансформаційного періоду, визначається на основі таких чинників:

- мінімізація вартості обслуговування заборгованості з прийняттям інвесторами таких умов;
- стимулювання розвитку фінансових ринків;
- гнучкість при фінансуванні;
- забезпечення прозорості операцій уряду із заборгованістю.

2.5. Державний борг і управління ним

Існування державного кредиту зумовлює появу державного боргу. Внутрішні та зовнішні запозичення, які на певний період часу оформляються у вигляді державного боргу, є не тільки індикатором фінансового стану країни, а й показником її конкурентоспроможності.

Державний борг може бути капітальним і поточним. *Капітальний державний борг* — це вся сума випущених і непогашених боргових зобов'язань держави, а також доходи (проценти), які необхідно сплатити за цими зобов'язаннями. *Поточний державний борг* — витрати з виплати доходів (процентів) кредиторам за всіма борговими зобов'язаннями держави і погашення зобов'язань, термін сплати яких настає в поточному періоді.

Державний борг з'являється в результаті фінансування дефіциту Державного бюджету, який, у свою чергу, відображає перевищення бюджетних видатків над податками, зборами та іншими обов'язковими платежами до бюджету. Абсолютні значення державного боргу можуть бути великими, проте борг завжди має перебувати у відповідній пропорції до рівня бюджетного дефіциту і темпів зростання ВВП. Зростання ВВП призводить до відносного зниження державного боргу у відсотках ВВП, що дає змогу зводити бюджет з дефіцитом, не збільшуючи відношення боргу до ВВП. У держави може бути стабільний дефіцит бюджету у процентах до ВВП при стабільному рівні боргу у процентах до ВВП. При цьому абсолютний державний борг збільшується, а відносний — стабілізується або знижується. У країнах, де ВВП скорочується, бюджетні дефіцити призводять як до абсолютного, так і до відносного збільшення державного боргу.

Виконання державою її регулятивно-контролюючих функцій неможливе без законодавчо визначених і встановлених розмірів внутрішніх та зовнішніх запозичень і державних гарантій на поточний бюджетний рік. Державний борг має економічно обґрунтовані межі, що дають урядові змогу обслуговувати його без ризику виникнення кризи неплатежів.

В Україні державні внутрішні та зовнішні запозичення і надання державних гарантій здійснюються в межах встановлених на кожний бюджетний період граничних обсягів державного внутрішнього та зовнішнього боргу України та надання гарантій. Відповідно до Закону України “Про Державний бюджет України на 2003 рік” граничний обсяг *державного внутрішнього боргу* України на 1 січня 2004 р. становив 14,93 млрд грн, *зовнішнього* — суму, еквівалентну 8,588 млрд дол.

Бюджетним кодексом України встановлено, що основний обсяг державного боргу не повинен перевищувати 60 % фактичного річного обсягу ВВП України.

Державний борг класифікується за типами кредиторів і боргово-го зобов'язання й поділяється на внутрішній і зовнішній (рис. 2.6).

У загальному обсязі державного боргу внутрішній борг становить майже третину. Найбільша частка в ньому припадає на заборгованість перед юридичними особами (за облігаціями внутрішньої державної позики) і банківськими установами, у тому числі перед НБУ за позиками, отриманими для фінансування дефіциту бюджету, а також за залишками вкладів населення, централізованими колишнім Ощадним банком СРСР, і компенсаціями за ними; заборгованість сільськогосподарських підприємств за довго- та короткостроковими позиками, зараховану на державний внутрішній борг України. Цей борг складається із заборгованості минулих років і тієї, що з'являється щороку з новими борговими зобов'язаннями уряду України.

Державний зовнішній борг України — це заборгованість за непогашеними зовнішніми позиками і несплаченими за ними відсотками на певну дату. Цей борг складається з боргових зобов'язань перед міжнародними фінансовими організаціями — МВФ, Світовим банком, ЄС, ЄБРР, іноземними країнами-кредиторами — Росією, Туркменістаном, Німеччиною, США, а також іноземними банками (фідучіарні позики) і корпораціями.

Отже, державний зовнішній борг — це заборгованість за позиками, залученими з іноземних джерел. При цьому держава відіграє роль позичальника або гаранта погашення цих позик іншими позичальниками. До складових державного зовнішнього боргу належать:

- *прямий борг*, що формується через залучення іноземних кредитів, безпосереднім позичальником за якими є держава, і випуск державних цінних паперів у вигляді зовнішніх державних позик. Кредитні відносини базуються на прямому державному управлінні;

Рис. 2.6. Класифікація державного боргу

- *умовний борг*, що формується при нормативно-адміністративному регулюванні запозичень за рахунок іноземних кредитів, залучених іншими позичальниками під гарантії держави (гарантований державний борг). Відповідальність за обслуговування цих кредитів несе або держава, або підприємницька структура — позичальник, який самостійно погашає іноземні кредити за рахунок власних коштів. Якщо безпосередній позичальник-підприємство не виконує своїх боргових зобов'язань перед нерезидентами, то за умовами угоди про позичання набирає чинності державна гарантія щодо виконання платежів на користь іноземного кредитора. У такому разі гроші перераховуються кредиторам з Державного бюджету, а потім держава намагається повернути кошти від безпосередніх позичальників.

В Україні з 1992 р. за рахунок іноземних кредитів під державні гарантії було реалізовано 90 проектів загальним обсягом 2,4 млрд грн. Зазначені кредити є низькоєфективними. Це пояснюється тим, що більше половини з них спочатку передбачали повне або часткове використання бюджетних коштів для обслуговування та погашення позик. Розрізняють такі позики, що надаються підприємствам на умовах їх обслуговування та повернення виключно за рахунок держави, і такі, що передбачають погашення з бюджетних джерел з поступовим відшкодуванням підприємствами суми боргу в національній валюті або товарами до державних резервів. Відповідно 50 % гарантованих урядом позик було надано на умовах валютної самокупності підприємств. Основними кредиторами вітчизняних підприємств є Німеччина і США. Значну частину їх коштів було спрямовано в галузі агропромислового комплексу України, на металургійну промисловість, на освіту й охорону здоров'я.

Ураховуючи негативний досвід залучення позик під гарантію уряду, держава фактично призупинила цей процес, вона гарантує виконання тільки тих проектів, що мають для країни стратегічне значення.

У світовій господарській практиці існують різні індикатори зовнішньої заборгованості. Наприклад, за методикою Світового банку, для визначення рівня обтяжливості зовнішнього боргу та віднесення країни до відповідної категорії щодо зовнішньої заборгованості (країни з надмірним чи помірним рівнем заборгованості) використовують показники, наведені в табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Визначення рівня обтяжливості зовнішнього боргу

Показник	Рівень заборгованості (критичне значення показника)	
	надмірний	помірний
Валовий обсяг боргу, %:		
ВВП	50	30
річного експорту товарів та послуг	275	165
Платежі, спрямовані на обслуговування зовнішнього боргу, у відсотках річного експорту товарів і послуг:		
сукупні	30	18
відсоткові	20	12

Визначення рівня заборгованості пов'язане з основними макроекономічними параметрами: динамікою виробництва та експорту, рівнем процентної ставки, динамікою валютних курсів, бюджетним дефіцитом.

Згідно з міжнародними стандартами рівень зовнішньої заборгованості України порівняно невисокий.

Нерозв'язаною проблемою України є не так контрольовані абсолютні та відносні показники зовнішнього боргу, як їх короткострокова ліквідність — відношення платежів до наявних валютних резервів.

Для країн, що здійснюють радикальні економічні реформи, внутрішні позики та зовнішня фінансова підтримка необхідні для фінансування структурних перетворень, прискорення стабілізації економіки і досягнення економічного зростання.

Проте механізм впливу позик на макроекономічну ситуацію не однозначний. Структура державного боргу за використанням залучених коштів свідчить, що державні позики переважно спрямовувались на поточні потреби держави: забезпечення стабільності функціонування грошово-кредитної системи, фінансування дефіциту платіжного балансу та державного бюджету і здійснення “критичного імпорту” (переважно енергоресурсів). І тільки невелика їх частина спрямовувалася безпосередньо на розвиток економіки. Занепокоєння викликає велика питома вага коротко- та середньострокових зобов'язань (13 % — до 5 років, 62 % — від 5 до 10 років, 11 % — від

10 до 15 років, 14 % — понад 15 років). У результаті нерациональних і зайвих зовнішніх запозичень можуть виникнути такі боргові зобов'язання перед нерезидентами, які в майбутньому значно обмежать можливості уряду щодо здійснення незалежної економічної політики. Обґрунтовуючи економічні наслідки державного боргу, застосовують різні критерії для розрізнення впливу на фінансову систему: термін існування боргу, його структуру, розмір платежів, зміну в розподілі та використанні ВВП на споживання, інвестиції, експорт товарів і послуг.

Застосування державою внутрішніх запозичень потребує здійснення політики, спрямованої на управління як мобілізацією фінансових ресурсів, так і обслуговуванням платіжних зобов'язань, які виникають внаслідок дії механізму державного кредиту.

Управління державним зовнішнім боргом — це сукупність дій, пов'язаних з підготовкою до випуску та розміщенням боргових зобов'язань уряду, регулювання ринку державних цінних паперів, надання державних гарантій, обслуговування та погашення боргу тощо. Управління державним зовнішнім боргом передбачає регулювання динаміки державного боргу з підтриманням оптимальних пропорцій між зовнішнім і внутрішнім боргом; максимально ефективного обслуговування боргу із зменшенням питомої ваги витрат на обслуговування боргу у видатковій частині бюджету; вжиття заходів із забезпечення додаткових джерел фінансування, кредитування інших урядів; участь у заходах міжнародних фінансових організацій тощо.

Управління зовнішнім боргом передбачає такі етапи:

- залучення кредитних ресурсів, у тому числі надання гарантій;
- розміщення (напрямки використання);
- обслуговування (сплата відсотків і основного обсягу боргу);
- уточнення і зміни умов залучення, розміщення та погашення.

Останній етап передбачає застосування певних методів управління державним боргом: конверсії, консолідації, уніфікації, обміну облігацій за регресивним співвідношенням, відстрочення погашення і анулювання позики, а також узагальнених методів: рефінансування і реструктуризації.

Уникнути негативних наслідків запозичення та неспроможності держави виконати зобов'язання можна, застосовуючи метод *конверсії*, який полягає у зміні дохідності позики, як правило, у бік зменшення в умовах нестабільності фінансових ринків. Проте найчастіше поняття конверсії пов'язується з трансформацією боргових зобов'язань

зань одного виду в боргові зобов'язання іншого виду (конверсія сприяє трансформації зовнішнього боргу у внутрішній і навпаки) або в активи іншої економічної природи — облигації, менш вигідні з погляду управління боргом, які можна ліквідувати шляхом обміну їх на акції підприємств, частку майна. Збільшення строків дії випущеної позики називають *консолідацією*.

Уніфікація передбачає обмін раніше випущених кількох позик на облигації нової позики. В окремих випадках обмін може здійснюватися за регресивним співвідношенням — коли облигації попередніх випусків прирівнюються до однієї нової облигації у різних пропорціях: 2:1, 5:1, 10:1 тощо.

Відстрочення погашення позики відбувається тоді, коли держава вже випустила велику кількість боргових зобов'язань і умови їх емісії не були вигідні. У такому разі більша частка надходжень від реалізації облигацій нових позик спрямовується на виплату відсотків і погашення раніше наданих кредитів. Уряд повідомляє про відстрочення погашення позик, яке відрізняється від консолідації тим, що не тільки подовжуються строки погашення, а й припиняється виплата прибутків.

Під *анулюванням* державного боргу розуміються заходи, у результаті яких держава цілком відмовляється від зобов'язань за випущеними позиками. Анулювати свої цінні папери держава може в разі банкрутства або внаслідок приходу до влади нових політичних сил, які з певних причин відмовляються визнати фінансові зобов'язання попередньої влади.

Рефінансування означає здійснення виплат з погашення старої державної заборгованості шляхом випуску нових позик. Активно рефінансування застосовується під час виплати відсотків і погашення зовнішньої частини державного боргу. При рефінансуванні використовуються такі схеми: сплата процентних платежів за довгостроковими зобов'язаннями за рахунок емісії короткострокових інструментів; погашення короткострокових облигацій за рахунок емісії нового траншу довгострокових паперів з використанням суми, яка перевищує суму обслуговування довгострокового боргу на покриття дефіциту бюджету.

Реструктуризація — це метод управління боргом, використовуючи який можна значно полегшити борговий тягар за рахунок перегляду умов і строків сплати загальної вартості кредиту й процентних платежів. Важливу роль в управлінні боргом і його реструктуризації

відіграє співробітництво з Паризьким клубом, який розробив стандартизовані форми, методи та умови переоформлення боргів. Серед інструментів реструктуризації вирізняють три основні групи, наведені в табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Основні інструменти реструктуризації

План Паризького клубу	План Брейді	Інші інструменти
Для країн з низьким рівнем доходу на душу населення (Неапольські умови, 1994): відстрочення виплати основної частини боргу терміном до трьох років Для країн із середнім рівнем доходу на душу населення (Х'юстонські, 1990, Лондонські, 1991, умови): конверсія відповідних боргів на акції, надання кредиторам права продажу боргів з дисконтом за національну валюту, на яку можна купити акції національних компаній	Уникнення простого списання боргів Втручання у внутрішні справи держави (на зразок політики МВФ) Різноманітні схеми надання нових позик країнам, які відчувають брак ліквідних коштів Подовження строків виплати боргів і списання деякої їх частини за умови, що країни-кредитори отримують подвійну вигоду, викуп країною-боржником частини своїх зобов'язань (10–15 %) за різко зниженим валютним курсом Припинення відпливу капіталу і в деяких випадках — повернення його у країну Реструктуризація боргів, яка передбачає надавання переваги деяким із них	Розширення ліквідних ресурсів держави-боржника за рахунок: • викупу боргу, який дає країні-боржнику можливість викупити свої боргові зобов'язання за готівкові кошти зі знижкою з номінальної ціни на вторинному ринку цінних паперів; • обміну боргу на акціонерний капітал: надання іноземним банкам можливості обмінювати боргові зобов'язання цієї країни на акції її промислових корпорацій. При цьому іноземні небанківські організації можуть перекупити ці боргові зобов'язання на вторинному ринку цінних паперів зі знижкою для фінансування прямих інвестицій або купівлі вітчизняних фінансових активів

Із середини 80-х до середини 90-х років ХХ ст. було укладено близько 20 угод про зниження боргу і його обслуговування на загальну суму понад 120 млрд дол. При цьому загальна сума боргу була зменшена для Польщі, Болівії, Чилі, Мозамбіку, Філіппін, Єгипту та деяких інших країн.

У світовій практиці основні схеми реструктуризації ґрунтуються на сукупності заходів держави зі списання боргу, механізми довго-

строкового викупу боргу і обміну державного боргу на акції національних підприємств.

Зростаюча вірогідність дефолту призводить до зниження вартості запозичень. Визначити оптимальний рівень списання боргу, за якого досягаються максимально очікувані виплати, можна за допомогою боргової кривої Лаффера (рис. 2.7).

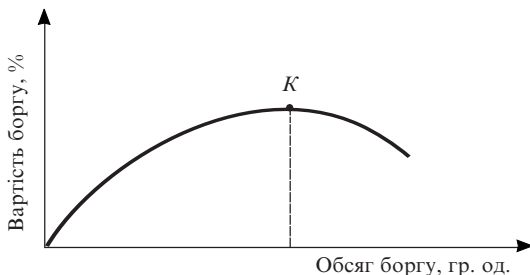

Рис. 2.7. Боргова крива Лаффера

З точки *K* з подальшим збільшенням обсягу державного боргу починає знижуватись його вартість.

Переваги і недоліки механізму довгострокового викупу боргу та обміну державного боргу на акції національних підприємств наведені в табл. 2.8.

Практика списання боргів, зокрема варіант списання 50 % боргу у Польщі та Єгипті в 1992 р., що видається вигідним, поки що неприйнятна для України. По-перше, списання уможливується в разі перевищення трьох з чотирьох показників критичності зовнішньої заборгованості: відношення зовнішнього боргу до ВВП, зовнішнього боргу до річного експорту, процент обслуговування боргу до річного експорту, погашення й обслуговування боргу до річного експорту або наявність політичних передумов (у Польщі — успішне здійснення ринкових реформ, у Єгипті — укладення миру з Ізраїлем). По-друге, втрачається значна частина політичної самостійності країни і на тривалий час — можливість виходу на міжнародний ринок капіталів. Вкуп боргів Україною на відкритому ринку поки що неможливий, адже це передбачає наявність в активі країни-боржника значних золотовалютних резервів або можливість їх швидкого нагромадження за рахунок стимулювання експортних галузей. Реалізація схеми обміну боргу на акції національних підприємств криє в

собі небезпеку перерозподілу державної власності на користь зовнішніх кредиторів.

Таблиця 2.8

Характеристика механізму довгострокового викупу боргу і обміну боргу на акції національних підприємств

Механізм довгострокового викупу боргу	Обмін боргу на акції національних підприємств
Види: емісія нових боргових зобов'язань у вигляді облігацій, які безпосередньо обмінюються на старий борг або продаються, а одержані кошти спрямовуються на викуп старих зобов'язань Переваги: зменшення загального обсягу заборгованості за умови продажу нових облігацій на ринку за меншим дисконтом, що спостерігається за пріоритетності нових зобов'язань перед старими Недоліки: складність і здебільшого неможливість досягнення на практиці зазначеної пріоритетності	Види: надання іноземним кредиторам права на продаж боргів з дисконтом за національну валюту, за яку згодом можна придбати акції національних компаній, або безпосередній обмін (своп) боргів на акції, що перебувають у державній власності Переваги: зменшення державного боргу й короткострокового навантаження на бюджет, забезпечення надходження капіталу в реальний сектор економіки Недоліки: відмова від можливих альтернативних, привабливіших приватизаційних доходів; передавання права власності на державне майно

Україна поступово набуває досвід у реструктуризації боргу на умовах зменшення боргових виплат, подовження строків оплати та обміну боргових зобов'язань держави на майнові активи. Це істотно обмежує бюджетні видатки, послаблює борговий тиск і створює сприятливі умови для економічного розвитку. Стратегія загальної реструктуризації зовнішнього боргу ґрунтується на принципі рівних пропорцій рефінансування боргових зобов'язань для всіх кредиторів України і реструктуризації заборгованості перед офіційними кредиторами шляхом укладення угод з Паризьким клубом, а перед іноземними комерційними банками — з консорціумом комерційних банків. Наприклад, комерційні кредитори запропонували нову єврооблігацію України зі строком погашення до 2007 р. з однорічним пільговим періодом і щоквартальною виплатою доходу в розмірі 10 та 11 % річних. Валютою нового інструменту є долар чи євро. Власники понад 99 % раніше емітованих облігацій погодились на запропоновані урядом України умови реструктуризації, що дало змогу списати 152 млн дол. державного зовнішнього боргу.

Отже, щоб запобігти кризовим ситуаціям у сфері державного кредиту, необхідно вдосконалювати систему управління державним боргом на основі розробки коротко- та довгострокових стратегій управління портфелем зобов'язань країни. Метою стратегії державних запозичень є визначення оптимальної структури та обсягу державного боргу з метою зниження вартості обслуговування позик і мінімізації ризику, який виникає при отриманні кредитів.

Питання для самоконтролю

1. На яких принципах ґрунтується бюджетний устрій?
2. З яких етапів складається бюджетний процес?
3. За рахунок яких надходжень формується більша частина доходів зведеного бюджету?
4. Чому функціонування бюджетної системи України передбачає застосування прямих бюджетних трансфертів?
5. Видатки яких видів переважають у державному бюджеті України і місцевих бюджетах?
6. Основні завдання бюджетної політики України на сучасному етапі.
7. Переваги і недоліки збільшення зовнішніх державних запозичень.
8. За якими ознаками класифікуються державні позики?
9. Які методи управління державним боргом застосовують для полегшення боргового тягаря?

Завдання

Одним із складних питань побудови бюджетної системи і бюджетного устрою України залишається взаємодія державних і місцевих бюджетів, механізм міжбюджетних відносин.

Запропонуйте шляхи вдосконалення механізму міжбюджетних відносин і заходи, спрямовані на розмежування доходів між складовими бюджетної системи.

Розділ 3. Основи функціонування фінансів підприємств (установ, організацій)

3.1. Сутність і склад фінансів підприємств (установ, організацій)

Загалом фінанси підприємств (установ, організацій) — це сукупність економічних відносин з приводу руху грошових потоків у процесі формування, розподілу і використання грошових фондів підприємств, що забезпечують відтворення виробничо-господарської діяльності, взаємодію з іншими суб'єктами господарювання, а також з іншими сферами фінансової системи — державними фінансами, фінансами домогосподарств і страхування.

Фінанси підприємств (установ, організацій) є складовою фінансової системи країни. Разом з тим це самостійна специфічна сфера фінансових відносин.

Самостійність розглядуваної сфери фінансових відносин ґрунтується на положеннях Господарського кодексу України, законів України “Про власність”, “Про підприємництво”, “Про підприємства в Україні”, “Про господарські товариства”, де закріплено права юридичних осіб щодо володіння майном, залучення і використання матеріально-технічних, трудових, природних, фінансових та інших видів ресурсів, вільного використання прибутку, що залишається після сплати податків і обов'язкових платежів, а також відповідальність за своїми зобов'язаннями перед партнерами, органами державного управління і контролю, кредитно-банківськими установами, працівниками.

Фінанси підприємств (установ, організацій) складаються з фінансів підприємств різних форм власності, які мають різноманітні організаційно-правові форми.

Специфіка функціонування фінансів підприємств (установ, організацій) залежить від мети створення юридичної особи, форми влас-

ності, до якої вона належить і яку мають її засновники, організаційно-правової форми. Вишальне значення для побудови фінансових відносин юридичної особи з іншими підприємствами, з бюджетною системою і позабюджетними фондами, із засновниками, з найманими працівниками, з кредитно-банківськими установами і страховими організаціями має мета створення підприємства — здійснення підприємництва чи некомерційна господарська діяльність і відповідно комерційний або некомерційний характер діяльності. Саме залежно від мети створення підприємства (установи, організації) поділяють на комерційні (прибуткові) та некомерційні (неприбуткові).

Залежно від форм власності виокремлюють такі основні види підприємств: приватні, колективні, комунальні, державні, змішані.

Комерційними є підприємства, створені з метою виробництва будь-якої не забороненої законодавством країни продукції (або виконання робіт чи надання послуг) та отримання доходів від своєї діяльності, за рахунок яких покриваються всі витрати, створюється прибуток і забезпечується самофінансування підприємства.

Комерційними можуть бути підприємства будь-якої форми власності та організаційно-правової форми, у тому числі державні.

Хоча державні підприємства створюються державою і їх статутні фонди формуються за рахунок державних коштів, проте діяльність цих підприємств регулюється так само, як і інших комерційних підприємств, створених недержавними власниками. Державні підприємства створюють грошові фонди, що розподіляються з урахуванням таких самих законодавчих норм, зокрема з оподаткування прибутку. Грошові фонди і грошові потоки державних підприємств так само відокремлені від фінансів держави, як і приватних, і взаємодія з державними фінансами здійснюється тими самими каналами — через сплату податків, обов'язкові платежі, придбання державних цінних паперів, отримання за ними доходів, отримання державних дотацій тощо. Навіть фінанси казенних підприємств (особливого виду державного підприємства) певною мірою відокремлені від державних, хоча й існують обмеження щодо їх самостійності. Зокрема, майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління, тому це підприємство може розпоряджатись основними фондами лише з дозволу органу, до сфери управління якого входить казенне підприємство. Цей орган затверджує фінансовий план і план розвитку казенного підприємства, визначає порядок використання чистого прибутку, встановлюючи обов'язкові нормати-

ви його розподілу, має право вилучити майно, яке не використовується або використовується не за призначенням.

Крім того, казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями коштами та іншим майном, що є в його розпорядженні, крім основних фондів, а в разі браку коштів і майна відповідальність за його зобов'язаннями несе власник (тобто держава). Проте держава не несе відповідальності за зобов'язаннями інших державних підприємств, а останні не несуть відповідальності за зобов'язаннями держави.

Фінанси комерційних підприємств є центральною ланкою фінансової системи, оскільки безпосередньо забезпечують процес створення і первинного розподілу ВВП. Усі інші ланки фінансової системи беруть участь у подальшому розподілі та перерозподілі ВВП. Фінанси комерційних підприємств забезпечують неперервність процесу розширеного відтворення через розподіл грошових доходів підприємства на фонди відшкодування, споживання та нагромадження і використання коштів фонду нагромадження на продовження процесу виробництва продукції (робіт, послуг) і збільшення ВВП. Завдяки подальшому розподілу вартості, створеної комерційними підприємствами, формуються грошові фонди бюджетної системи, доходи домогосподарств та страхові фонди. Таким чином, стан фінансів комерційних підприємств визначає стан фінансової системи країни загалом.

Статутна діяльність неприбуткових установ і організацій є некомерційною, тобто не має на меті одержання прибутку для розподілу між засновниками і самофінансування установи, хоча при цьому не виключається можливість отримання доходів з метою поповнення фінансових ресурсів. Особливості організації фінансів залежать від мети створення неприбуткових установ (організацій), організаційно-правових форм, складу засновників, фінансового механізму залучення коштів для статутної діяльності.

До неприбуткових установ і організацій належать:

- бюджетні установи і організації, тобто такі, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів;
- громадські об'єднання (профспілки, політичні партії, кредитні спілки, релігійні організації), пенсійні фонди, спілки підприємців, асоціації, творчі спілки, інші об'єднання;
- благодійні організації, культурні та інші цільові громадські фонди.

Відповідно до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” доходи зазначених установ і організацій, що не пов'я-

зані зі здійсненням ними підприємницької діяльності, звільняються від оподаткування.

Розглянемо джерела фінансових ресурсів неприбуткових установ і організацій.

Бюджетні установи і організації. Вони фінансуються або цілком за рахунок коштів державного чи місцевих бюджетів, або на змішаній основі — через бюджетне фінансування, надання платних послуг, орендну плату, безповоротну фінансову допомогу, пасивні доходи (проценти, дивіденди, страхові виплати).

Якщо раніше майже всі витрати бюджетних установ фінансувались з бюджету, то нині в умовах скорочення бюджетних асигнувань ці установи мають змогу за рахунок надання платних послуг — соціально-культурних, управлінських, інформаційних, з охорони громадського порядку тощо — отримувати додаткові фінансові ресурси. Переліки платних послуг, які можуть надавати заклади освіти, охорони здоров'я, архівні установи, бібліотеки та інші бюджетні установи, встановлює Кабінет Міністрів України. Додатковим джерелом фінансування для деяких установ стала орендна плата за здавання в оренду приміщень, обладнання, іншого майна.

Бюджетні установи та організації складають фінансовий план на календарний рік — єдиний кошторис доходів і видатків; його структура і зміст затверджені постановою Кабінету Міністрів України № 164 від 16.02.98 і Положенням про порядок складання єдиного кошторису доходів і видатків бюджетної установи та організації. У дохідній частині єдиного кошторису зазначаються планові обсяги бюджетних асигнувань, виділених на утримання установи на плановий рік, а також надходження з інших дохідних джерел (платні послуги, оренда тощо). У видатковій частині єдиного кошторису зазначається загальний обсяг витрат установи з розподілом їх за видами видатків, а також із зазначенням витрат, які планується профінансувати за рахунок бюджетних асигнувань і позабюджетних надходжень.

Зазначеним положенням передбачено, що перевищення доходів над видатками позабюджетних коштів необхідно спрямовувати насамперед на покриття дефіциту бюджетних асигнувань на заробітну плату працівників установи з нарахуванням на соціальне страхування, оплату витрат на господарське утримання установи. Тільки після фінансування цих невідкладних витрат кошти можна використовувати на придбання обладнання, капітальний ремонт приміщень та інші витрати другорядного характеру.

Громадські об'єднання. Основним джерелом фінансових ресурсів при створенні цих організацій є вступні та членські внески засновників. Напрямки використання надходжень визначаються метою і завданнями організації та закріплюються в її статуті.

У процесі функціонування громадські об'єднання так само можуть отримувати доходи від платних заходів, діяльності заснованих ними підприємств, добровільних пожертвувань. Ці надходження згодом можуть стати основними джерелами фінансування видатків об'єднань, а частка членських внесків стає незначною.

Усі надходження включаються в дохідну частину фінансового плану громадських об'єднань, а у видатковій частині відображаються витрати, пов'язані з основною діяльністю організації, утриманням працівників, приміщень, інші адміністративно-господарські витрати.

Прибуток підприємств, створених громадськими об'єднаннями, не звільняється від оподаткування, за винятком підприємств, створених всеукраїнськими громадськими організаціями інвалідів, де кількість працівників-інвалідів становить не менше як 50 % загальної чисельності працівників, а фонд оплати їх праці — щонайменше 25 % загальних витрат на оплату праці.

Благодійні організації та інші громадські фонди. Фінансові ресурси при створенні благодійних організацій та громадських фондів формуються виключно за рахунок добровільних внесків підприємств, організацій, установ, окремих громадян. У процесі функціонування фонди можуть отримувати кошти за рахунок прибутку від виробничо-господарської діяльності створених ними підприємств, доходів від депозитних вкладів, заходів, що здійснюються на користь фондів (лотереї, концерти, аукціони, виставки-продажі тощо), платних послуг, видавничої та іншої діяльності.

Напрямки видатків залежать від мети створення фонду, що записано в його статуті. Видатки здійснюються відповідно до кошторису. За законом розмір витрат на утримання благодійної організації не повинен перевищувати 20 % її кошторису в поточному році.

Особливість використання власності громадських об'єднань, благодійних та інших фондів полягає в тому, що їх доходи або майно (за винятком кредитних спілок і пенсійних фондів) не підлягають розподілу між їх засновниками або учасниками і не повинні використовуватись для вигоди будь-якого окремого засновника, учасника, посадових осіб (крім оплати їх праці).

3.2. Фінансові ресурси підприємства і джерела їх формування

Фінансові ресурси підприємства — це грошові доходи і надходження, які перебувають у розпорядженні суб'єкта господарювання і необхідні для виконання ним фінансових зобов'язань, здійснення витрат з розширеного відтворення і економічного стимулювання працівників.

Фінансові ресурси комерційного підприємства складаються з таких елементів:

- статутного (або пайового) капіталу (фонду);
- додаткового капіталу, одержаного за рахунок того, що вартість реалізації випущених акціонерним товариством (АТ) акцій перевищує їх номінальну вартість; суми дооцінки необоротних активів (вартості активів, безкоштовно отриманих підприємством від інших юридичних і фізичних осіб);
- резервного капіталу;
- амортизаційних відрахувань;
- забезпечення наступних виплат і платежів (резервів на оплату наступних відпусток тощо);
- нерозподіленого прибутку;
- довго- і короткострокових кредитів комерційних банків;
- позикових коштів від реалізації облігацій власної емісії;
- законної кредиторської заборгованості всіх видів, включаючи заборгованість з бюджетних платежів, відрахувань у державні страхові фонди з оплати праці, за виданими векселями, за одержаними авансами;
- інших коштів, відображених у пасиві бухгалтерського балансу підприємства.

Актив балансу підприємства показує, як воно розмістило наявні фінансові ресурси, куди вони спрямовані на дату складання бухгалтерського звіту.

Фінансові ресурси підприємства формуються за рахунок власних і притриманих до них коштів, а також позикових коштів.

Створенню підприємства будь-якої організаційно-правової форми і форми власності передує формування статутного фонду. Статутний фонд — це виділені підприємству або залучені ним на засадах, визначених чинним законодавством, фінансові ресурси у вигляді коштів або вкладень у майно, матеріальні цінності, нематеріальні

активи, цінні папери, що закріплені за підприємством на правах власності або повного господарського відання. За рахунок статутного фонду підприємство формує власні (основні та оборотні) засоби.

Залежно від організаційно-правової форми господарювання статутний фонд може утворюватися з акціонерного капіталу, пайових внесків членів кооперативів, засновників, а також бюджетних коштів.

Основним джерелом власних фінансових ресурсів на діючих підприємствах є надходження коштів від реалізації продукції (надання послуг), різні частини якої у процесі розподілу виручки набирають форми відшкодування витрат і прибутку. Фінансові ресурси збільшуються переважно за рахунок прибутку від основної діяльності з виробництва і реалізації певної продукції (товарів, робіт, послуг), що є основною метою створення підприємства.

За напрямками надходження фінансові ресурси поділяють на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні фінансові ресурси — це додаткові власні та позикові кошти, одержані через фінансовий ринок (розміщення власних акцій та облігацій), від кредитно-банківської системи (отримання кредитів) та інших кредиторів (отримання авансів замовників, товарних кредитів від постачальників). За рахунок зовнішніх надходжень може збільшуватись як власний капітал підприємства (продаж власних акцій, додаткові внески до статутного фонду у вигляді фінансової допомоги, добровільних пожертвувань, страхові відшкодування за застрахованими ризиками, що відбулися, бюджетні дотації), так і позиковий (продаж облігацій власної емісії, банківські кредити, кошти інших кредиторів).

Внутрішні фінансові ресурси — це нерозподілений прибуток, амортизаційні відрахування та кредиторська заборгованість, що постійно перебуває на балансі підприємства (стійкі пасиви).

У процесі діяльності підприємство повинно вибрати оптимальні варіанти збільшення капіталу — за рахунок зовнішніх чи внутрішніх фінансових ресурсів. При управлінні фінансами необхідно, наприклад, з'ясувати:

- яку частину прибутку, що залишився в розпорядженні підприємства після сплати податків, спрямувати на розвиток виробництва, технічне переоснащення, а яку — у фонд споживання;
- як використати кошти — на будівництво нового цеху чи придбання акцій іншого підприємства;

- куди вкласти кошти — придбати понад мінімальні потреби виробництва запаси дефіцитних матеріалів чи купувати їх у міру потреби;
- збільшити статутний фонд за рахунок додаткової емісії акцій чи звернутися за кредитом до комерційного банку.

Правильне розпорядження фінансовими ресурсами саме по собі є важливим чинником забезпечення ефективності розв'язання економічних і соціальних завдань підприємства.

Певні висновки щодо ефективності використання фінансових ресурсів підприємства (і, отже, щодо ефективності його фінансової діяльності) можна робити шляхом порівняння досягнутого результату його господарської діяльності — прибутку — з обсягом фінансових ресурсів, що були в розпорядженні підприємства у відповідний період.

Власні фінансові ресурси та їх використання для фінансування створення активів. *Статутний фонд* будь-якого підприємства є важливим джерелом формування його активів. Він поділяється на два фонди коштів, без яких підприємство не може нормально функціонувати.

По-перше, це *фонд власних основних засобів і нематеріальних активів*, по-друге — *фонд власних оборотних засобів і засобів обігу*. Матеріально-технічною основою виробництва на будь-якому підприємстві є основні виробничі фонди. В умовах ринкової економіки їх першочергове формування, функціонування та розширене відтворення здійснюються за безпосередньої участі фінансів. З їх допомогою створюються та використовуються грошові фонди цільового призначення, які опосередковують придбання, експлуатацію та відновлення засобів праці.

Початково основні фонди новостворюваних підприємств формуються за рахунок основних засобів, які є частиною статутного фонду. Основні засоби — це кошти, інвестовані в основні фонди виробничого та невиробничого призначення. У момент придбання основних фондів і прийняття їх на баланс підприємства розмір основних засобів збігається з вартістю основних фондів. У подальші періоди внаслідок участі основних фондів у виробничому процесі їх вартість роздвоюється: одна її частина, яка дорівнює зносу, переноситься на готову продукцію, друга виражає залишкову вартість діючих основних фондів.

Перенесена на готову продукцію частина вартості зношених основних фондів у процесі реалізації цієї продукції поступово відшко-

довується підприємству у складі доходу (виручки) від її реалізації (надходження від амортизації).

Для забезпечення безперервності виробництва та реалізації продукції у розпорядженні кожного підприємства мають бути одночасно і оборотні виробничі фонди, і фонди обігу. Тому після заснування підприємству необхідна певна сума коштів у складі сформованого статутного фонду для придбання матеріальних оборотних фондів, для обслуговування процесу виробництва та реалізації продукції. Грошові кошти, які авансуються в оборотні виробничі фонди і фонди обігу, становлять оборотні засоби підприємства (оборотні активи).

Для формування оборотних засобів підприємство використовує як власні, так і позикові ресурси. Власні засоби відіграють основну роль в організації кругообігу фондів, оскільки підприємства, які працюють на основі комерційного розрахунку, повинні мати певну майнову та оперативну самостійність для того, щоб працювати рентабельно й відповідати за прийняті рішення.

Власні обігові кошти формуються в момент організації підприємства, коли створюється його статутний фонд.

Розмір статутного фонду значною мірою визначає масштаб виробничо-господарської діяльності підприємства, хоча, звичайно, не існує прямого зв'язку між розмірами статутного фонду підприємств різних галузей і обсягом виробництва товарів та послуг на них. Певною мірою розмір статутного фонду впливає на можливості зовнішнього фінансування, ділову репутацію підприємства. Розмір статутного фонду, що визначає участь кожного із засновників та акціонерів у капіталі підприємства, є критерієм визначення розміру прибутку, який кожний із них одержує при розподілі прибутку.

Початковий розмір статутного фонду підприємства фіксується у статуті або в установчому договорі, які в обов'язковому порядку подаються до органів влади при державній реєстрації підприємства. Контролюючі державні органи (фінансові, податкові), а також банки контролюють розмір статутного фонду кожного підприємства і те, щоб він був відповідно оплачений. Недостатньо лише задекларувати у статуті певний розмір статутного фонду. Необхідно вжити заходів для того, щоб кошти (або майно, нематеріальні активи) реально надійшли в розпорядження підприємства від усіх юридичних та фізичних осіб, що мають частки у статутному фонді та є його власниками.

Поряд з коштами, які надходять у розпорядження підприємства з різних джерел (від акціонерів, пайовиків та інших засновників), статутний фонд формується з вартості майна (будівлі, машини, устаткування, транспортні засоби, сировина, матеріали, інші товарно-матеріальні цінності), цінних паперів, а також нематеріальних активів. До нематеріальних активів належить вартість права користуватись:

- результатами інтелектуальної діяльності у вигляді винаходів, відкриттів, промислових зразків, технологій, гудвілів, ноу-хау, раціоналізаторських пропозицій, звітів про науково-дослідну діяльність та інших об'єктів інтелектуальної власності;
- землею, водою або іншими природними ресурсами;
- будівлями, обладнанням.

Порядок формування, використання і збільшення коштів статутного фонду як джерела виконання фінансових зобов'язань юридичних осіб перед кредиторами залежить від форми власності підприємства і його організаційно-правової форми.

Статутний фонд державного підприємства — це сума коштів і вартість майна, безоплатно наданих державою в постійне розпорядження підприємства на праві господарського відання або оперативного управління (для казенних підприємств). Чинним законодавством України встановлено, що, здійснюючи право господарського відання, підприємство володіє, користується і розпоряджається цими ресурсами, чинить щодо них будь-які дії, що не суперечать закону і меті його діяльності.

У разі створення нового підприємства статутний фонд розраховують виходячи з кошторису будівництва, вартості необхідного технологічного устаткування, а також розміру мінімальних нормативних запасів сировини, матеріалів, покупних напівфабрикатів, палива, тари, інших виробничих запасів, незавершеного будівництва, видатків майбутніх періодів, готової продукції, товарів.

Статутний фонд комунального підприємства формується з внесків коштів і майна органом місцевого самоврядування, який є представником відповідної територіальної громади-власника. Майно комунального підприємства перебуває у комунальній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (для комунального комерційного підприємства) або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство).

У господарських товариствах (акціонерних, з обмеженою і додатковою відповідальністю, повних, командитних) статутний фонд

складається із внесків засновників і учасників. Внески можуть бути у вигляді майна, матеріальних цінностей, майнових прав, грошових коштів. Усі види внесків оцінюються в грошовій формі та становлять частку співвласників (засновників і учасників) у статутному фонді товариства.

Законодавством України передбачаються для господарських товариств мінімальні розміри статутного фонду, нижче яких державна реєстрація підприємства забороняється. Ці мінімальні розміри через інфляційні явища в економіці можуть час від часу змінюватися в законодавчому порядку.

Розмір статутного фонду підприємства у процесі його господарської діяльності може збільшуватись за рахунок додаткових внесків власників або отриманого прибутку, чи зменшуватись.

Державним підприємствам можуть бути надані додаткові кошти за рахунок бюджету з метою здійснення єдиної державної технічної політики, створення фінансових передумов для регулювання структури суспільного виробництва, розвитку пріоритетних галузей економіки. Статутні фонди комунальних підприємств можуть бути збільшені за рахунок додаткових внесків відповідних органів місцевого самоврядування. Акціонерні товариства можуть додатково випустити акції, інші господарські товариства — збільшити суму внесків учасників до статутного фонду підприємства.

Прибуток підприємства є основним внутрішнім джерелом збільшення власних фінансових ресурсів. Фінансовий стан підприємства не може бути стійким, якщо воно не одержує прибуток, який забезпечує необхідний приріст грошових ресурсів, насамперед для фінансування заходів, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази виробництва і соціальної сфери. Якщо підприємство збиткове, це призводить до зменшення, “проїдання” фінансових ресурсів, передусім статутного фонду.

Позикові фінансові ресурси. Особливості й умови кругообігу основних і оборотних засобів зумовлюють потребу у формуванні певної частини фінансових ресурсів за рахунок позикових коштів. Для поповнення оборотних засобів підприємства залучають короткострокові кредити (з терміном погашення до одного року), для фінансування капіталовкладень — середньострокові (від одного до трьох років) і довгострокові кредити (від трьох років).

Банківський кредит надається суб'єктам господарювання всіх форм власності в тимчасове користування на умовах, передбачених

кредитним договором. Основними з них є забезпеченість, повернення, строковість, платність і цільова спрямованість.

Забезпеченість кредиту означає наявність у банку права на захист своїх інтересів, недопущення збитків від неповернення боргу через неплатоспроможність позичальника.

Кредити можуть бути забезпечені заставою (майном, майновими правами, цінними паперами), гарантованими (банками, фінансами чи майном третьої особи) або мати інше забезпечення (поручництво, свідоцтво страхової організації).

Повернення, строковість і платність означають, що кредит має бути повернутий позичальником банку у визначений у кредитному договорі строк з відповідною оплатою за його користування. *Цільова спрямованість* передбачає використання позикових коштів на конкретні цілі згідно з кредитним договором.

Кредитні взаємовідносини регламентуються кредитними договорами, що укладаються між кредитором і позичальником тільки в письмовій формі, визначають взаємні зобов'язання та відповідальність сторін і не можуть змінюватися в односторонньому порядку без згоди обох сторін.

Кредитний договір може бути укладений як шляхом складання одного документа, який підписують кредитор і позичальник, так і шляхом обміну листами, телеграмами, телефонограмами, підписаними стороною, яка їх надсилає.

Комерційні банки можуть надавати кредити всім суб'єктам господарської діяльності незалежно від галузевої належності, статуту, форм власності у разі наявності у них реальних можливостей та правових форм забезпечення своєчасного повернення кредиту та сплати відсотків (комісійних) за користування ним. Для отримання кредиту позичальник подає в банк звернення у вигляді листа, клопотання, заявки, заяви. У документах зазначаються необхідний розмір кредиту, його мета, строки погашення та форми забезпечення. Якщо поточний рахунок позичальника відкритий в іншому банку, то він подає в банк установчі документи із зазначенням юридичної адреси, картку із зразками підписів, завірену банком, і довідку банку про залишки коштів на рахунках й наявність заборгованості за позиками.

Розмір відсоткових ставок і порядок їх сплати встановлюються банком та визначаються у кредитному договорі залежно від кредитного ризику, наданого забезпечення, попиту і пропозиції на кредитному ринку, строку користування кредитом, облікової ставки та інших чинників.

У разі зміни облікової ставки умови договору можуть переглядатись і змінюватися тільки за взаємної згоди кредитора і позичальника.

Для кредитів, що надаються в іноземній валюті, необхідно враховувати також відсоткові ставки, які діють на міжнародних ринках капіталів.

Позичальник, який отримує одноразовий кредит на придбання товарів або оплату товарно-матеріальних цінностей у межах чинного законодавства за контрактами та угодами, подає в банк їх копії та інші документи, що стосуються заходу, за рахунок якого передбачається погасити кредит.

Позичальник, що звертається в банк за кредитом на спорудження об'єктів для зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, виробництва товарів народного споживання тощо, подає в банк проект будівництва (реконструкції) підприємства, що відповідає встановленим законодавством санітарно-гігієнічним, екологічним та іншим нормам, а також висновки експертів щодо проектно-кошторисної документації, які підтверджують дотримання встановлених норм, та інші необхідні для кредитування документи (контракт з будівельною організацією, техніко-економічне обґрунтування, графіки виконання робіт).

Позичальник, який отримує кредит на витрати, що не перекриваються надходженнями протягом календарного року, подає прогностичні розрахунки потреби в короткостроковому кредиті на рік з поквартальним розбиттям.

Комерційний банк аналізує й вивчає діяльність потенційного позичальника, визначає його кредитоспроможність, прогнозує ризик неповернення кредиту і приймає рішення про надання кредиту або про відмову його видати.

Основними критеріями оцінки кредитоспроможності позичальника за Положенням НБУ про кредитування можуть бути:

- забезпеченість власними коштами не менш як 50 % загального обсягу його видатків;
- репутація позичальника (кваліфікація, здібності керівника, дотримання ділової етики, договірної, платіжної дисципліни);
- оцінка продукції, що випускається, наявність замовлення на її реалізацію і характер послуг, які надаються (конкурентоспроможність на внутрішньому та зовнішньому ринках, попит на продукцію, послуги, обсяги експорту);

- економічна кон'юнктура (перспективи розвитку позичальника, наявність джерел коштів для капіталовкладень).

Необхідні відомості про позичальника та інформація, яку отримує банк при оформленні кредиту, систематизуються у кредитній справі позичальника.

Документи, що зберігаються у цій справі, групуються так:

- матеріали з надання кредиту (кредитний договір, боргові зобов'язання, гарантійні листи тощо);
- фінансово-економічна інформація (бухгалтерські баланси, звіти про прибутки та збитки, бізнес-плани тощо);
- матеріали про кредитоспроможність позичальника (довідки, отримані від інших банків, запити, листи, звіти аудиторських фірм тощо).

Забороняється надавати кредити з такою метою:

- покриття збитків господарської діяльності позичальника;
- формування і збільшення статутного фонду комерційних банків та інших господарських товариств;
- придбання цінних паперів будь-яких підприємств.

Крім банківського кредиту до складу позичених фінансових ресурсів підприємств входить кредиторська заборгованість усіх видів, що виникає в розрахунках з іншими фізичними та юридичними особами — постачальниками, покупцями, бюджетом, органами соціального страхування, позабюджетними фондами, з робітниками і службовцями підприємства.

Комерційний кредит надається одним підприємством іншому у вигляді відстрочення платежу за продані товари, виконані роботи, надані послуги або у вигляді авансових платежів підприємству-постачальнику за договорами поставки продукції, виконання робіт або надання послуг.

Комерційні кредити в товарній формі виникають у розрахунках за матеріальні цінності, виконані роботи, надані послуги. Вони передаються у власність підприємства-боржника на умовах угоди, в якій припускається відстрочення остаточного розрахунку на визначений термін і під проценти.

Товарний кредит передбачає передання права на товари (результати виконаних робіт, наданих послуг) покупцеві в момент підписання договору або фактичного отримання товарів (виконаних робіт, наданих послуг) незалежно від часу погашення заборгованості. У відносинах, пов'язаних з наданням комерційного кредиту, кож-

ний суб'єкт підприємницької діяльності має право бути кредитором або одержувачем кредитів. Поширеною формою оформлення товарного кредиту є видання підприємством векселів своїм постачальникам.

Формування частини фінансових ресурсів за рахунок нормальної (непростроченої) кредиторської заборгованості, використання банківського та комерційного кредиту — це закономірне явище ринкової економіки, притаманне суб'єктам господарювання, які нормально і ефективно функціонують.

3.3. Основи формування і використання прибутку підприємств

Прибуток як економічна категорія відображає остаточну грошову оцінку виробничої та фінансової діяльності і є найважливішим показником фінансових результатів підприємств, їх фінансового стану. У загальному вигляді прибуток є різницею між доходами від певної діяльності й витратами на її здійснення. Розмір прибутку свідчить про необхідність заходів, спрямованих на зниження собівартості продукції, нарощення обсягів виробництва і реалізації, розширення асортименту виготовлюваних товарів, змін у ціновій політиці. Прибуток є визначальним критерієм ефективності господарювання і основним джерелом фінансових ресурсів підприємства.

Як провідна категорія ринкових відносин прибуток виконує такі важливі функції:

- показника ефективності господарської діяльності підприємства. Позитивний фінансовий результат, тобто наявність прибутку, вже свідчить про рентабельну діяльність. Адже кожне підприємство в ринкових умовах намагається одержувати в кожному звітному періоді прибуток, необхідний і достатній для саморозвитку (поточного та стратегічного самофінансування);
- стимулюючу. Як кінцевий фінансово-економічний результат прибуток у ринковому середовищі є метою діяльності підприємства. Прибуток — це основне джерело приросту власного капіталу і відповідно джерело фінансування оновлення виробничих фондів та диверсифікації виробництва продукції. Крім того, прибуток є джерелом фінансування соціального розвитку трудового колективу;
- джерела формування доходів бюджетів різних рівнів.

Отже, прибуток підприємства — основний фактор його економічного та соціального розвитку.

При визначенні фінансових результатів діяльності підприємства використовують такі показники: валовий прибуток; прибуток від операційної діяльності; прибуток від звичайної діяльності до оподаткування; прибуток від звичайної діяльності за вирахуванням податку на прибуток від звичайної діяльності; надзвичайний прибуток; чистий прибуток.

Ці різновиди прибутку пов'язані з такими поняттями:

- **основна діяльність** — операції з виробництва і реалізації продукції (виготовлення товарів, виконання робіт, надання послуг), що є основною метою створення підприємства і забезпечують основну частку його доходу;
- **звичайна діяльність** — будь-який вид основної діяльності підприємства, а також операції, що її забезпечують або виникають внаслідок її здійснення;
- **операційна діяльність** — основна діяльність підприємства, а також інші види діяльності, що не є інвестиційними або фінансовими;
- **надзвичайна подія** — операція, що відрізняється від звичайної діяльності підприємства і не повторюється періодично або в кожному звітному періоді;
- **фінансова діяльність** — діяльність, що спричинює зміну розміру і складу власного та позикового капіталу підприємства;
- **економічна вигода** — потенційна можливість одержання підприємством коштів від використання активів;
- **доходи** — збільшення економічних вигод у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які збільшують власний капітал (крім збільшення капіталу за рахунок внесків власників);
- **витрати** — зменшення економічних вигод у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, що призводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілу власниками);
- **прибуток** — сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати;
- **збиток** — перевищення витрат над доходом, для одержання якого було зроблено ці витрати;
- **валовий прибуток** — різниця між чистим доходом (виручкою) від реалізації продукції (виготовлення товарів, виконання робіт, надання послуг) і собівартістю реалізованої продукції (товарів,

робіт, послуг). Чистий дохід від реалізації визначається шляхом вирахування з доходу (виручки) від реалізації податку на додану вартість та акцизного збору.

З урахуванням інших операційних доходів, адміністративних витрат і витрат на збут визначається фінансовий результат (прибуток або збиток) від загального обсягу операційної діяльності. Це означає, що прибуток від операційної діяльності є різницею між валовим прибутком, збільшеним на інші операційні доходи, і адміністративними витратами та витратами на збут.

Прибуток від звичайної діяльності до оподаткування визначається на основі прибутку від операційної діяльності та його коригування на фінансовий результат від участі в капіталі, іншої фінансової діяльності, а також як результат вирахування податку на цей прибуток.

Якщо на підприємстві виконувалися надзвичайні операції, у результаті яких було одержано прибуток, то його розмір за вирахуванням податку в сумі з чистим прибутком від звичайної діяльності становить загальний чистий прибуток підприємства у звітному періоді.

Таким чином, прибуток підприємства у практичному вимірі згідно з національними та міжнародними стандартами бухгалтерського обліку має кілька аспектів, але врешті-решт основним абсолютним показником у грошовому вимірі є сумарний чистий прибуток підприємства як фінансовий результат операційної і фінансової діяльності та надзвичайних операцій після вирахування податку на прибуток.

Звичайна діяльність є основним джерелом одержання прибутку на підприємствах різних форм господарювання і власності.

Базовими показниками формування прибутку від звичайної діяльності є доходи і витрати підприємства.

Доходи від звичайної діяльності класифікуються за такими групами:

- виручка від реалізації продукції (продажу товарів, виконання робіт, надання послуг);
- інші операційні;
- фінансові;
- інші.

Дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, інших активів) визнається в разі виконання таких умов:

- покупцеві передані ризики і вигоди, пов'язані з правом власності на продукцію (товар, інший актив);

- підприємство в подальшому не управляє і не контролює реалізовану продукцію (товари, інші активи);
- сума доходу (виручка) може бути достовірно визначена;
- існує впевненість у тому, що внаслідок операції економічні вигоди підприємства збільшаться, а пов'язані із цим витрати можуть бути достовірно визначені.

Внаслідок використання активів підприємства іншими сторонами виникає дохід у вигляді процентів, роялті й дивідендів. *Проценти* — це плата за використання коштів, їх еквівалентів або сум, які заборговані підприємству. *Роялті* — це платежі за використання нематеріальних активів підприємства (патентів, торговельних марок, авторського права, програмних продуктів). *Дивіденди* — це частина чистого прибутку, розподілена між учасниками (власниками) відповідно до частки їх участі у власному капіталі підприємства.

Витрати, що виникли в результаті звичайної діяльності підприємства, складаються з витрат, пов'язаних з оперативною діяльністю, та фінансових. У свою чергу, витрати, пов'язані з операційною діяльністю, є сумою собівартості реалізованої продукції (виконаних робіт, наданих послуг), адміністративних витрат, витрат на збут та ін.

Собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг) складається з виробничої собівартості продукції (виконаних робіт, наданих послуг), реалізованої протягом звітного періоду, нерозподілених постійних загальновиробничих і наднормативних виробничих витрат.

У виробничу собівартість продукції (робіт, послуг) включаються прямі витрати всіх видів і загальновиробничі витрати на оплату праці.

До складу *прямих матеріальних витрат* входять вартість сировини і основних матеріалів, що утворює основу виробленої продукції, покупних напівфабрикатів і комплектуючих виробів, допоміжних та інших матеріалів, які безпосередньо стосуються конкретного об'єкта витрат.

До складу *прямих витрат на оплату праці* входять заробітна плата та інші виплати працівникам, які займаються виробництвом продукції, виконують роботи або надають послуги, що безпосередньо стосуються конкретного об'єкта витрат.

До складу *інших прямих витрат* входять всі інші виробничі витрати, які безпосередньо стосуються конкретного об'єкта витрат, зокрема відрахування на соціальні заходи, плата за оренду земельних і майнових паїв, амортизація тощо.

До складу *загальновиробничих витрат* входять:

- витрати на управління виробництвом (оплата праці керівників цехів, дільниць і відрахування на соціальні заходи й медичне страхування апарату управління цехами, дільницями); витрати на оплату службових відряджень персоналу цехів, дільниць;
- амортизація основних засобів та нематеріальних активів загально-виробничого (цехового, дільничого, лінійного) призначення;
- витрати на утримання, експлуатацію і ремонт, страхування, операційну оренду основних засобів, інших позаоборотних активів загальновиробничого призначення;
- витрати на опалювання, освітлення, водопостачання, водовідведення та інше утримання виробничих приміщень;
- витрати на обслуговування виробничого процесу;
- витрати на охорону праці, техніку безпеки і охорону довкілля;
- інші витрати (втрати від браку; оплата простоїв тощо).

Загальновиробничі витрати поділяються на змінні і постійні.

До *змінних* загальновиробничих належать витрати на обслуговування і управління виробництвом (цехів, дільниць), які змінюються прямо (або майже прямо) пропорційно до зміни обсягу діяльності. Змінні загальновиробничі витрати розподіляються на кожний об'єкт витрат з використанням бази розподілу (годин праці, заробітної плати, обсягу діяльності, прямих витрат та ін.) виходячи з фактичної потужності виробництва звітного періоду.

До *постійних* загальновиробничих належать витрати на обслуговування і управління виробництвом, які залишаються незмінними (або майже незмінними) у разі зміни обсягу діяльності. Постійні виробничі накладні витрати розподіляються на кожний об'єкт витрат з використанням бази розподілу (годин праці, заробітної плати, обсягу діяльності, прямих витрат та ін.) при нормальній потужності виробництва. Нерозподілені постійні загальновиробничі витрати входять до складу собівартості реалізованої продукції (виконаних робіт, наданих послуг) у період їх виникнення. Загальний обсяг розподілених і нерозподілених постійних загальновиробничих витрат не може перевищувати їх фактичний обсяг.

Перелік і склад змінних і постійних загальновиробничих витрат встановлює підприємство.

Витрати, пов'язані з операційною діяльністю, що не включаються в собівартість реалізованої продукції (виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг), поділяються на адміністративні, витрати на збут та інші операційні витрати.

До адміністративних належать загальногосподарські витрати з обслуговування і управління підприємством; витрати на збут складаються з витрат, пов'язаних з реалізацією (збутом) продукції (товарів, робіт, послуг).

Витрати, пов'язані з операційною діяльністю, поділяються на такі економічні елементи:

- матеріальні;
- на оплату праці;
- відрахування на соціальні заходи;
- амортизація;
- інші операційні витрати.

До фінансових належать витрати на сплату процентів (за користування отриманими кредитами, за випущеними облігаціями, за фінансовою орендою) та інші витрати підприємства, пов'язані із залученням позикового капіталу.

Прибуток підприємства складається з прибутку від звичайної діяльності (сума прибутку від операційної та іншої звичайної діяльності) та прибутку від надзвичайних подій. На рис. 3.1 схематично показано склад прибутку підприємства.

Отриманий підприємством прибуток є об'єктом розподілу. Насамперед виконуються зобов'язання перед державою щодо сплати податку на прибуток. Після цього у розпорядженні підприємства залишається чистий прибуток, який розподіляється за рішенням власників на фонд нагромадження і фонд споживання. На цьому етапі формуються цільові грошові фонди підприємства (резервний, розвитку виробництва, соціального розвитку, дивідендний, матеріального заохочення та ін.) (рис. 3.2). Кількість і назва фондів визначаються власниками підприємства. Ключовою пропорцією, яка визначає можливість розширеного відтворення шляхом самофінансування підприємства, є поділ чистого прибутку на реінвестований (нерозподілений) прибуток і прибуток, що розподіляється (серед власників і найманих працівників).

Ураховуючи, що прибуток — це не тільки фінансовий результат діяльності підприємства, відображений у фінансовій звітності, а й критерій ефективності господарської діяльності підприємства, його розмір у грошовому вираженні є найпершим абсолютним вимірником ефективності діяльності підприємства. Крім того, використовують відносні показники прибутковості (рентабельності) капіталу, витрат та реалізованої продукції.

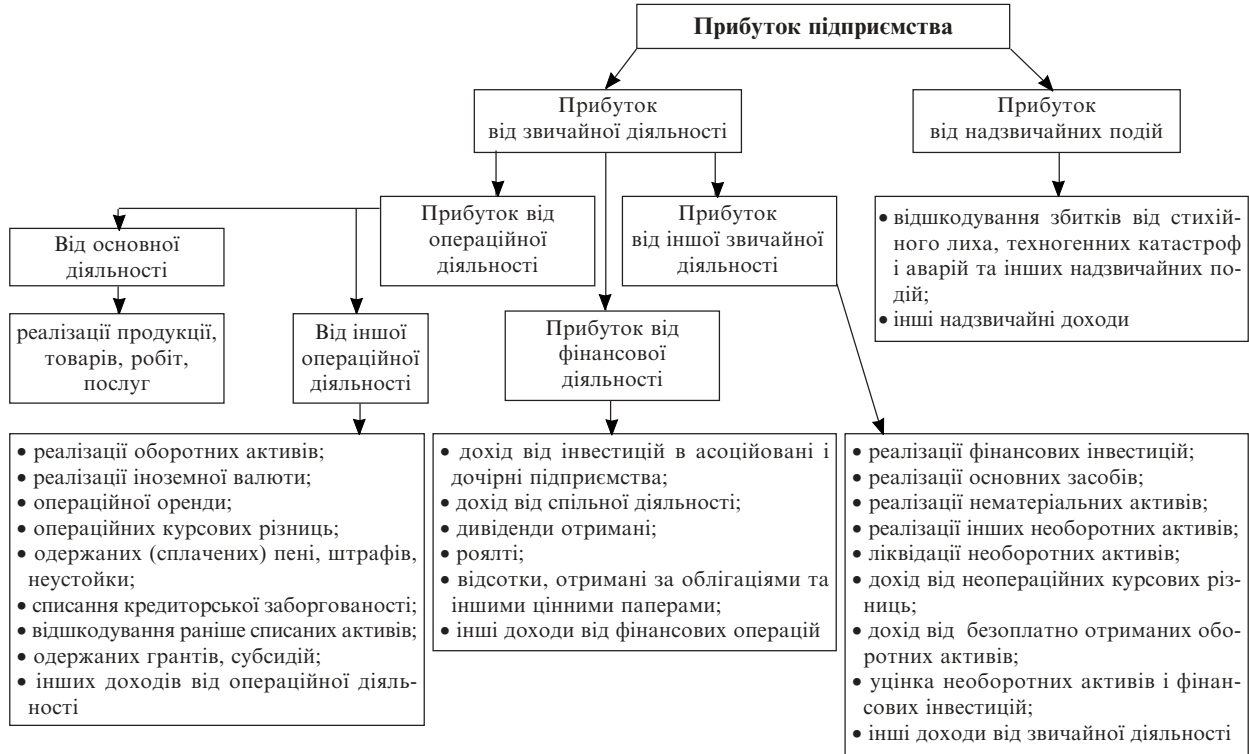

Рис. 3.1. Склад прибутку підприємства

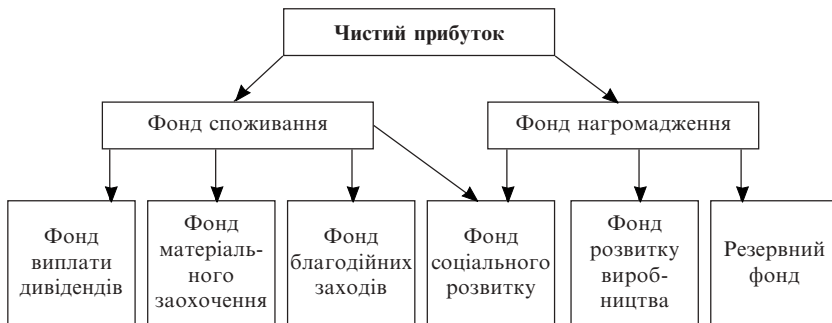

Рис. 3.2. Розподіл чистого прибутку підприємства

Капітал підприємства будь-якої організаційно-правової форми — це загальна вартість засобів у грошовій, матеріальній і нематеріальній формах, авансованих у формування активів підприємства. Тому ефективність використання капіталу характеризується показником рентабельності активів підприємства (необоротних та оборотних), який визначають за формулою

$$P_A = \frac{\text{ЧП}}{A}, \quad (3.1)$$

де ЧП — чистий прибуток; А — сума активів підприємства.

Рентабельність активів можна визначати також диференційовано за їх складовими.

Рентабельність необоротних активів:

$$P_{HA} = \frac{\text{ЧП}}{HA}, \quad (3.2)$$

де HA — сума необоротних активів.

Рентабельність оборотних активів:

$$P_{OA} = \frac{\text{ЧП}}{OA}, \quad (3.3)$$

де OA — сума оборотних активів.

Капітал поділяється на власний і позиковий. Власний капітал належить власникам підприємства, з їх погляду найважливішим є показник рентабельності власного капіталу:

$$P_{\text{BK}} = \frac{\text{ЧП}}{\text{BK}},$$

де BK — сума власного капіталу.

Рентабельність витрат характеризує прибутковість виробництва і реалізації продукції, тому цей показник називають рентабельністю продукції і визначають за формулою

$$P_{\text{п}} = \frac{\text{ПР}}{\text{СРП}}, \quad (3.4)$$

де ПР — прибуток від реалізації продукції; СРП — собівартість реалізованої продукції.

Рентабельність продажу (реалізації) характеризує співвідношення прибутку від реалізації продукції з виручкою, розрахованою за цінами без податку на додану вартість і без акцизного збору (за підакцизною продукцією), тобто з чистою виручкою:

$$P_{\text{p}} = \frac{\text{ПР}}{\text{ЧВ}},$$

де ЧВ — чиста виручка.

Цей показник можна розрахувати в цілому по підприємству, і за видами продукції. Це дає змогу контролювати співвідношення між прибутком і ціною за кожним видом продукції та формувати асортиментну структуру, яка забезпечує збільшення показника рентабельності продажу (реалізації) підприємства.

За допомогою показників рентабельності оцінюють можливості підприємств задовольняти потреби розширення виробництва, здійснювати капіталовкладення за рахунок внутрішніх джерел фінансування.

Статистичні дані свідчать про низьку прибутковість українських підприємств, що значно ускладнює виконання ними функції відтворення і розвитку виробництва (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Частка прибутку підприємств у ВВП*

Показник	1996 р.	1997 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.
ВВП, млн грн	81519,0	93365,0	103869,0	173348,8	220932
Загальний прибуток (прибутки мінус збитки), млн грн	14418,5	13867,6	3418,8	11800,0	14800,0
Питома вага прибутку у ВВП, %	17,7	14,9	3,3	6,8	6,7

* Розраховано за даними Держкомстату України.

Згідно з даними табл. 3.1 у 1998 р. загальний прибуток по Україні становив 3418,8 млн грн, або 24,7 % порівняно з попереднім роком. Прибуток у розмірі 20700 млн грн одержали 46 % підприємств, проте на загальні підсумки роботи підприємств і організацій значно вплинули збитки в розмірі 17300 млн грн, яких зазнали 54 % підприємств. Причому зниження прибутків спостерігалось майже в усіх секторах економіки.

У 2000 р. ситуація поліпшилась — сумарний прибуток суб'єктів господарювання становив 26,4 млрд грн, збитків — 14,6 млрд грн, отже, позитивний фінансовий результат (загальний прибуток) становив 11,8 млрд грн. У 2000 р. збитково працювало 48 % підприємств. Найбільшу частку таких підприємств становили транспортні, будівельні організації і підприємства в галузі електроенергетики. Тенденція до зменшення кількості збиткових підприємств триває, але їх частка ще залишається великою (43 % в 2002 р. та 41 % — в 2003 р.).

Низькі показники прибутку та рентабельності підприємницьких структур пов'язані з погіршенням їх фінансового стану, що зумовлюється загальною економічною кризою і збільшенням витрат на виробництво.

На сучасному етапі трансформації економічної системи держави на прибуток впливають такі процеси, як приватизація, створення конкурентного середовища, структурна перебудова економіки. З огляду на це до необхідних складових збільшення доходів підприємств доцільно зарахувати такі:

- реформування податкового законодавства (державна може знизити податкове навантаження, що стимулюватиме вивільнення коштів підприємств для інвестицій, або застосувати гнучку систему податкових пільг і податкових “канікул” для інноваційних інвестицій);
- збільшення джерел інвестування — внутрішніх заощаджень і залучення зовнішніх ресурсів, що сприятиме фінансовому оздоровленню економіки загалом;
- орієнтація на залучення стратегічного інвестора і розвиток фондового ринку. Основна мета стратегічного інвестора полягає в концентрації власності й досягненні ефективності роботи підприємства у перспективі, а не в одержанні прибутку від тримання акцій у короткостроковому періоді. Значна розпорошеність акцій між дрібними акціонерами негативно позначається на ефективності управління підприємством. Цю проблему загострює немож-

ливість продати акції приватизованих підприємств на фондовому ринку через їх неліквідність;

- розвиток системи правових гарантій захисту інвесторів від інвестиційних ризиків;
- забезпечення ефективного управління державними корпоративними правами;
- формування ефективної прозорої системи банкрутства підприємств як засобу фінансового контролю з боку держави та кредиторів;
- поліпшення технологічної структури виробництва з використанням світових науково-технологічних досягнень;
- сприяння повноцінному функціонуванню ринку матеріально-технічних ресурсів;
- державне регулювання цін на продукцію монопольних утворень і розвиток конкурентних відносин між суб'єктами господарювання.

3.4. Фінансове планування

Фінансове планування є основою організації фінансів підприємства, оскільки передбачає економічне обґрунтування обсягів надходжень і напрямків витрачання коштів, а також обсягів формування грошових фондів, необхідних для безперебійного функціонування підприємства.

Фінансове планування здійснюється шляхом складання фінансових планів різного змісту й призначення залежно від завдань і об'єктів планування.

Значення фінансового планування для господарського суб'єкта полягає в такому:

- втілює розроблені стратегічні цілі в конкретні фінансові показники;
- забезпечує фінансовими ресурсами закладені у виробничому плані економічні пропорції розвитку;
- уможливорює визначення життєздатності інвестиційних проектів підприємства в умовах конкуренції.

До завдань фінансового планування на підприємстві належать:

- забезпечення фінансовими ресурсами виробничо-господарської діяльності;
- ефективне використання фінансових ресурсів;
- визначення найраціональніших напрямків інвестування;

- виявлення шляхів збільшення прибутку (за рахунок зниження собівартості, підвищення якості продукції та рентабельності виробництва);
- обґрунтування оптимальних фінансових відносин з бюджетом і банками, а також іншими кредиторами;
- досягнення реальної збалансованості планових витрат і доходів підприємства на принципах самоокупності й самофінансування;
- контроль за фінансовим станом і платоспроможністю.

На стадії фінансового планування здійснюється попередній контроль за створенням і раціональним використанням фінансових ресурсів.

Фінансове планування пов'язане передусім з плануванням виробничої діяльності підприємства: обсягом реалізації продукції, ресурсним забезпеченням, використанням праці робітників. Планові фінансові показники базуються на показниках обсягу виробництва, асортименту товарів і послуг, витрат виробництва. Фінансове планування на підприємстві — це планування всіх його доходів і визначення напрямків використання коштів для забезпечення його розвитку.

У процесі розробки фінансових планів визначають: витрати на виробництво реалізованої продукції; виручку від реалізації продукції; прибуток; амортизаційні відрахування; обсяг і джерела капіталовкладень; потребу в оборотних засобах; розподіл і використання прибутку; суми витрат і надходжень коштів; взаємовідносини з бюджетною системою і банками; збори до загальнодержавних фондів та ін.

Залежно від завдань, об'єктів планування, тривалості планового періоду фінансові плани поділяються на перспективні (стратегічні), поточні й оперативні. Кожний із зазначених видів планування має певну методологію, форми і методи взаємозв'язку та розрахунків показників.

Період *перспективного* (довгострокового) *фінансового плану* визначається загальною фінансовою стратегією підприємства, економічною стабільністю, можливостями прогнозування обсягів фінансових ресурсів і напрямків їх використання. У ньому зазначають найважливіші показники, пропорції і темпи розширеного виробництва. Розроблюючи довгострокові фінансові плани, використовують спрощені методи розрахунків доходів і статей витрат, які найчастіше мають вигляд прогнозу і потім уточнюються в поточних планах. Перспективні плани охоплюють період від одного до п'яти років.

Поточний план складається на один рік. У ньому деталізують доходи й видаткові статті, використовують точніші порівняно з перспективними планами методи розрахунків. Прикладом поточного планування є розробка балансу доходів і витрат — основного інструменту фінансового планування в сучасних умовах. Балансування доходів і видатків у річному фінансовому плані є необхідною умовою, яка забезпечується залученням позикових джерел фінансування в разі недостатності власних фінансових ресурсів. Кожне підприємство самостійно визначає форми і зміст фінансових планів.

Оперативне фінансове планування охоплює складання плану грошових надходжень і витрат (платіжного календаря), касового плану і розрахунок потреб підприємства у кредитних ресурсах (короткострокових кредитах). У платіжному календарі всі витрати і надходження коштів підприємства відображаються в ті календарні терміни, коли вони передбачаються. Такий план складають на рік з обов'язковою розбивкою на коротші терміни — місяць, 15 днів, декаду, 5 днів.

При створенні нового підприємства або обґрунтуванні виробництва нової продукції складають бізнес-план (поєднання перспективного і поточного фінансового планування). Він необхідний для розробки стратегії фінансування і залучення конкретного інвестора на певних умовах до участі у створенні нового підприємства чи фінансування нової виробничої програми.

У межах розробки фінансового розділу бізнес-плану підприємства необхідно підготувати кілька стандартних для світової практики документів:

1. *Прогноз обсягів реалізації.*

Основне завдання — дати уявлення про частку ринку, яку передбачається освоїти за допомогою нової продукції. Рекомендується складати такий прогноз на три роки з розбиттям за роками: на перший рік — щомісяця, на другий — поквартально, на третій рік — загальний обсяг продажів за 12 міс.

2. *Баланс грошових витрат і надходжень.*

Основне завдання — перевірити синхронність надходжень і витрат коштів і, отже, майбутню ліквідність підприємства. Отримана в такий спосіб інформація є основою для визначення загальної вартості проекту.

Баланс грошових витрат і надходжень складають на такі самі терміни, як і прогноз обсягів реалізації продукції.

3. *Таблиця доходів і витрат.*

Цей документ відображає, як формуватиметься і змінюватиметься чистий прибуток. У ньому наводять такі показники (прогноз на 3 роки):

- виручку від реалізації продукції (без податку на додану вартість);
- собівартість реалізованої продукції;
- валовий прибуток від реалізації;
- адміністративні витрати та витрати на збут;
- податок на прибуток, чистий прибуток.

4. *Зведений баланс активів і пасивів підприємства.*

Призначений переважно для менеджерів підприємства та кредиторів, які за даними балансу оцінюють обсяг коштів, які передбачається вкласти в різні активи, і за рахунок яких пасивів підприємство фінансуватиме створення чи придбання цих активів. Цей баланс складають на початок і кінець першого року реалізації продукції.

5. *Графік досягнення беззбитковості.*

Цей графік свідчить про вплив на прибуток обсягів реалізації, ціни продажу і собівартості продукції (з розподілом на умовно-постійні й змінні витрати).

За допомогою графіка можна знайти так звану точку беззбитковості (перетин кривої доходу від реалізації з кривою собівартості продукції). Точка беззбитковості (нульового прибутку) показує дохід від реалізації (чисту виручку), за якого покриваються всі витрати (змінні та умовно-постійні) підприємства на виробництво і реалізацію продукції. Отже, підприємство починає отримувати прибуток, коли чиста виручка перевищує точку беззбитковості. Розраховують кілька можливих варіантів досягнення беззбитковості — для різних цін на продукцію (наприклад, три варіанти — для максимально можливої, середньої та мінімальної ціни).

6. *Стратегія фінансування й аналіз розвитку.*

Складають план одержання коштів для створення чи розширення підприємства, де зазначають розмір коштів, потрібних для реалізації проекту, джерела фінансових ресурсів і можливу форму їх одержання; власні кошти; кредити банків; залучення коштів партнерів; залучення акціонерного капіталу тощо.

Особливість сучасного періоду розвитку економіки України полягає в тому, що багато підприємств перебувають у важкому фінансовому стані, або навіть є потенційними банкрутами. До таких підприємств може бути застосована процедура санації (фінансового

оздоровлення), яка потребує складання спеціального плану — плану фінансової санації.

Санація — це система фінансово-економічних, виробничо-технічних, організаційно-правових, соціальних заходів щодо відновлення платоспроможності, ліквідності та прибутковості підприємств.

Законом України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” передбачено здійснення досудової санації, тобто до початку порушення справи про банкрутство, а також санації підприємства-боржника за ухвалою господарського суду, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство цього підприємства.

Досудова санація може здійснюватись з ініціативи власників підприємства, кредиторів чи державних органів приватизації. Досудова санація здійснюється шляхом:

- погашення боргів підприємства;
- переоформлення короткострокових кредитів у довгострокові;
- випуску і розміщення цінних паперів з метою мобілізації фінансових ресурсів;
- продажу майна підприємства-боржника або передачі його в оренду;
- реструктуризації підприємства-боржника (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення).

Конкретні заходи передбачаються планом досудової санації, в якому подається така інформація:

- огляд попередньої історії підприємства, його організаційної структури, продукції, цін та ринків, фінансово-майнового стану;
- матеріали руху готівки за попередні 12 міс. роботи;
- аналіз ліквідації (сума грошей, яку можна отримати від продажу активів з метою сплати боргів);
- структура боргу (загальна сума боргу та кількість кредиторів; структура зростання кредиторської заборгованості поквартально (наскільки застарілими є борги; черговість виплати боргів кредиторам);
- заходи щодо відновлення платоспроможності (реструктуризація підприємства, перепрофілювання виробництва, закриття нерентабельних виробництв, відчуження основних засобів, передача майна в оренду, скорочення чисельності працюючих;
- відстрочення боргів (скільки та якими кредиторами), прощення боргів (скільки та якими кредиторами), мораторій на сплату боргів, продаж активів та обмін активів на борги тощо і терміни здійснення цих заходів;

- умови участі інвесторів і кредиторів у здійсненні санації (набуття права власності на майно підприємства, розпорядження частиною його продукції, оренда майна підприємства, задоволення вимог кредиторів шляхом переведення боргу на інвесторів тощо);
- прогноз фінансових результатів для підприємства, що проходить санацію (прогноз прибутків та збитків та прогноз руху готівки на кілька наступних років; тривалі відносини з постачальниками, сплата податків та інших обов'язкових платежів до державного бюджету, виплата зарплати працівникам); розрахунок необхідних коштів для реалізації заходів;
- очікувані наслідки виконання плану досудової санації.

Збільшення обсягів виробництва та реалізації продукції і розмірів підприємства потребує застосування технологій фінансового планування, які дають змогу узгоджувати величезну кількість показників, розрахованих окремими підрозділами, на рівні підприємства загалом. Для сучасних великих підприємств такою технологією є бюджетування.

Бюджетування — це технологія складання, коригування, контролю та оцінки виконання поточних фінансових планів, суть якої полягає в узгодженні між собою основних складових фінансово-господарської діяльності — збуту, постачання, виробництва, фінансів з метою досягнення певних фінансових результатів. Відповідно, поточні плани компанії називаються бюджетами. Ядром системи бюджетування є фінансово-економічна модель, в рамках якої на рівні ключових показників узгоджують господарські та фінансові процеси. Тобто плани перестають бути розрізненими, виникає єдина замкнена технологія управління з можливістю реалізації зворотного зв'язку — коригування планів для досягнення загального результату.

Система бюджетування пов'язує між собою різні господарські операції, види діяльності, роботу різних підрозділів як планову, так і фактичну. Це дає можливість зрозуміти, що впливає на кінцеві результати і як змінити прогнозовану ситуацію.

Бюджетним періодом найчастіше є рік, в якому можуть виокремлюватись коротші періоди (квартал, місяць).

Результатом бюджетування є система бюджетів, які за рівнями управління поділяються на:

- зведений бюджет підприємства;
- функціональні бюджети (підрозділів підприємства).

Зведений бюджет — це сукупність трьох основних фінансових бюджетів (доходів і витрат, руху грошових коштів, плановий баланс активів і пасивів), а також набір операційних і допоміжних бюджетів, необхідних для складання основних.

Призначення *бюджету доходів і витрат* (БДіВ) — показати співвідношення всіх доходів (виручки) від реалізації в плановий період зі всіма видами витрат (з виокремленням найважливіших статей витрат), які передбачаються в цей же період і пов'язані з отриманням доходів. Основна ідея бюджету доходів і витрат — показати керівникам підприємства ефективність його господарської діяльності в майбутній період, тобто, чи буде отримано прибуток (валовий, операційний, чистий) і в якому розмірі, чи будуть доходи перевищувати витрати. Цей бюджет також дає змогу встановити ліміти (нормативи) основних видів витрат, цільові показники (нормативи) прибутку, проаналізувати і виявити резерви формування і збільшення прибутку, оптимізації податкових та інших надходжень до бюджету, можливості повернення позичених коштів, формування фондів нагромадження і споживання. По суті бюджет доходів і витрат — це планування фінансових результатів (прибутки чи збитки). Отже, за формою цей документ схожий на звіт про фінансові результати. Він призначений для підрахунку доходів і витрат на плановий період і визначення результату (прибуток чи збиток), однак не показує реальний приплив і відплив коштів підприємства. Бюджет доходів і витрат складається і затверджується на весь бюджетний період (як правило, це один календарний рік) з розбивкою на підперіоди (зазвичай поквартально і помісячно).

Бюджет руху грошових коштів (БРГК) — це план руху коштів на поточних рахунках і готівки в касі підприємства, який відображає всі прогнозовані надходження і списання грошових коштів у результаті господарської діяльності. Він показує можливі (виходячи з умов договорів і контрактів) надходження авансів і передоплат за продукцію, готівки, а також затримки надходжень за раніше відвантажену продукцію (дебіторська заборгованість). БРГК відображає рух реальних грошей, його складання має забезпечити збалансованість надходжень і використання коштів підприємства у плановому періоді. Цей бюджет показує реальні суми припливу і відпливу коштів підприємства в бюджетному періоді, його основне завдання — забезпечення контролю за поточною платоспроможністю (ліквідністю) підприємства; розрив у платіжному обороті (створення від'ємного

кінцевого сальдо — перевищення витрат коштів над надходженнями) небажаний навіть на один день, тому БРГК повинен мати як мінімум помісячну розбивку, а краще — детальнішу (подекадну, потижневу, щоденну).

Допоміжними планами для складання БРГК є платіжні календарі за окремими видами руху грошових коштів (податковий платіжний календар, платіжний календар за розрахунками з постачальниками і т. ін.).

Плановий баланс активів і пасивів (третя складова зведеного бюджету) — це прогноз змін у складі та структурі активів і зобов'язань підприємства у процесі майбутньої реалізації інших основних (БРГК та БДіВ) бюджетів. Усі основні бюджети пов'язані один з одним і мають низку так званих кореспондуючих статей. Це виявляється насамперед в основних статтях (БРГК та БДіВ), в яких відображаються поточні затрати. Але відмінності між БДіВ і БРГК неминучі, оскільки перший документ призначений для обчислення доходів і витрат на плановий період і визначення результату (прибуток чи збитки) за цей самий період, а другий відображає фактичний рух грошей незалежно від результату їх використання.

Серед операційних бюджетів вирізняють такі:

1. Бюджет реалізації продукції (продажу) показує помісячний обсяг продажів за видами продукції і по компанії загалом у натуральних і вартісних показниках протягом бюджетного періоду.

2. Бюджет виробництва продукції показує помісячний обсяг виробництва (випуску) за видами продукції і по компанії загалом у натуральних показниках з урахуванням запасів готової продукції на початок і на кінець бюджетного періоду.

3. Бюджет запасів готової продукції містить інформацію про запаси різних видів продукції по компанії загалом і по окремих підрозділах у натуральних і вартісних показниках.

4. Бюджет прямих матеріальних затрат, тобто основних матеріалів і запасів товарно-матеріальних цінностей (ТМЦ), містить інформацію про затрати сировини і матеріалів, закуплених виробів і комплектуючих у розрахунку на одиницю готової продукції за видами продукції і по компанії загалом у натуральних і вартісних показниках, а також інформацію про запаси основних матеріалів на початок бюджетного періоду.

5. Бюджет прямих затрат праці відображає затрати на заробітну плату основного виробничого персоналу протягом бюджетного періоду в розрахунку на одиницю готової продукції і по компанії загалом.

лом у натуральних і вартісних показниках, тобто з урахуванням затрат робочого часу і тарифних ставок.

6. Бюджет прямих виробничих (операційних) затрат може складатись тоді, коли потрібен точніший облік виробничих (операційних — для торгових компаній і фірм сфери послуг) витрат, які можуть бути віднесені до категорії прямих (змінних) витрат.

7. Бюджет загальновиробничих накладних витрат показує витрати на заробітну плату адміністративно-управлінського персоналу, інженерно-технічного і допоміжного персоналу, зайнятих у певному бізнесі (цеху, структурному підрозділі), орендні платежі, комунальні витрати та витрати на відрядження, затрати на поточний ремонт, вартість МБП та інші затрати, пов'язані з функціонуванням цього бізнесу протягом бюджетного періоду.

8. Бюджет управлінських витрат містить інформацію про витрати на заробітну плату адміністративно-управлінського персоналу, орендні платежі, комунальні витрати та витрати на відрядження, затрати на поточний ремонт та інші (здебільшого загальноорганізаційні) витрати протягом бюджетного періоду.

9. Бюджет комерційних витрат відображає витрати на рекламу, комісійні посередникам зі збуту, транспортні послуги та інші витрати з реалізації продукції компанії.

10. Бюджет накладних витрат містить інформацію про інші витрати підприємства, наприклад, амортизацію, сплату відсотків за кредит та інші загальногосподарські витрати протягом бюджетного періоду.

Визначення набору операційних бюджетів — це внутрішня справа підприємства. Основна суть операційних бюджетів — це більш ґрунтовна підготовка вихідних даних для складання фінансових бюджетів, насамперед бюджету доходів і витрат і бюджету руху грошових коштів.

Функціональні бюджети складають підрозділи підприємства, які називають бюджетними центрами або центрами фінансової відповідальності (ЦФВ). Їх визначає керівництво підприємства залежно від його організаційної структури.

Виокремлюють такі ЦФВ на базі підрозділів підприємства:

- центри затрат — підрозділи, які мають тільки затрати, тому відповідальність менеджерів полягає в контролі затрат;
- центри прибутку — підрозділи, що не тільки мають затрати, а й приносять доходи. Відповідальність менеджерів полягає в контролі за фінансовими результатами;

- центри доходу — підрозділи, в яких менеджери можуть впливати тільки на виручку, тому відповідальність менеджерів полягає в контролі за доходами;
- центри інвестицій — нові, перспективні підрозділи, на базі яких впроваджуються інвестиційні проекти. В цьому разі менеджери контролюють повний цикл від інвестицій до окупності капіталовкладень.

За кожним ЦФВ закріплюється визначений перелік бюджетів, за складання яких він відповідає. Для цього розроблюється регламент бюджетування, в якому чітко зазначено права і обов'язки підрозділів, форми і строки надання інформації, отримувачі проміжних та підсумкових документів.

Складанням зведеного бюджету підприємства завершується процес бюджетування, який починається із складання функціональних бюджетів.

Практично застосовують два підходи до розробки бюджетів: прирістне бюджетування та бюджетування “з нуля” — *ZBB (Zero-Base-Budgeting)*.

Прирістне бюджетування — це складання бюджетів на основі фактичних результатів, досягнутих у попередньому періоді. За такого підходу фактичні показники попереднього періоду корегуються з урахуванням цінової і податкової державної політики та інших чинників. Перевага такого методу полягає в його простоті, оскільки він не потребує значних затрат на розрахунки. Завдяки цьому прирістне бюджетування набуло поширення на практиці. Але цей метод має важливий недолік — у процесі бюджетування не аналізується ефективність затрат, а досягнуті результати автоматично переносяться на наступний період. В некомерційних організаціях такий підхід може призвести до того, що бюджетним центрам, які мають перевищення бюджету, можуть в наступному періоді надати додаткові ресурси, а підрозділам, які забезпечують економію коштів, навпаки, скоротять асигнування.

Бюджетування “з нуля” — це метод бюджетування, за якого менеджери кожного разу повинні обґрунтовувати заплановані затрати так, ніби ця діяльність здійснюється вперше. Бюджетування “з нуля” потребує від кожного бюджетного центру детального аналізу діяльності для виявлення неефективних операцій і вибору найвигідніших напрямів використання ресурсів. На відміну від прирістного бюджетування цей метод дає можливість виявити проблеми і вирішувати їх

на стадії планування. Одночасно бюджетування “з нуля” — дорожчий порівняно з першим методом підхід, оскільки потребує значних затрат часу і коштів.

Розроблена система бюджетів повинна бути гнучкою, звідси й поняття “гнучке бюджетування”, тобто пристосована до внесення коректив у разі зміни ринкової ситуації. Гнучкість бюджетування насамперед забезпечується створенням резервів (у фінансових бюджетах — це фінансовий резерв, наприклад, мінімальний незнижуваний резерв готівки, який враховується при складанні бюджету руху грошових коштів), а також відповідною організацією процесу бюджетування, яка дає змогу змінювати затверджені плани (наприклад, коли бюджети розроблені на рік з поділом на квартали і місяці, то із закінченням кожного місяця бюджети на наступний місяць переглядаються з урахуванням зміни зовнішніх умов).

Бюджетування — завдання не тільки фінансово-економічного підрозділу, а й служб виробництва (обсяги виробництва, затрати на виробництво), постачання (обсяги закупівель/запасів, потреба в коштах на закупівлі, графік платежів), збуту (обсяги продажу, надходження коштів від реалізації продукції), технічного розвитку (обсяги капіталовкладень, виробнича потужність, якість продукції, розмір інвестицій).

Отже, у процесі бюджетування беруть участь усі підрозділи підприємства. Для узгодження їх дій створюється бюджетний комітет, до функцій якого належать методична допомога бюджетним центрам, організація і координація дій виконавців, узгодження функціональних бюджетів і включення їх у зведений бюджет, затвердження бюджетів, контроль за виконанням, аналіз і організація коригування в разі необхідності.

Бюджетування — складний процес, який потребує обробки великого обсягу інформації, обчислення багатьох показників, програвання різних варіантів перед кінцевим затвердженням. Отже, організація бюджетування неможлива на основі паперової технології, а потребує застосування комп’ютерних технологій.

Умови господарювання, що постійно змінюються, податкова система, що залишається нестабільною, значний податковий тягар, розрив господарських зв’язків, взаємні неплатежі підприємств ускладнюють довгострокове планування фінансових показників. Проте відмова від довгострокового фінансового планування спричиняє не-

визначеність щодо можливостей фінансового забезпечення розвитку підприємства в перспективі.

Фінансове планування сприяє виявленню внутрішніх резервів підприємства, економії матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, ефективному функціонуванню фінансів підприємства.

Питання для самоконтролю

1. Чому фінанси комерційних підприємств є центральною ланкою фінансової системи?
2. Чи можуть неприбуткові установи і організації отримувати доходи?
3. Елементи фінансових ресурсів суб'єктів господарювання.
4. Як формуються власні і позикові фінансові ресурси підприємств?
5. Функції, які виконує прибуток підприємства.
6. Чим різняться показники “валовий прибуток”, “прибуток від звичайної діяльності” та “чистий прибуток”? Їх взаємозв'язок.
7. З якою метою підприємства складають фінансові плани? Завдання фінансового планування.

Розділ 4. Страхування як особливий елемент фінансової системи

4.1. Економічна сутність страхових відносин

Страхування — обов’язковий елемент виробничих відносин, зумовлений потребою забезпечення безперервності та стабільності відтворювальних процесів навіть у разі непередбачуваних ускладнень природного або техногенного походження. Своєчасне відшкодування в максимально повному обсязі заподіяних збитків гарантує безперервність виробництва, оскільки запобігає згортанню діяльності через втрати основного або оборотного капіталу. Стабільність відтворювальних процесів підвищується завдяки додатковому інвестуванню страхових ресурсів і, що важливо, посиленню економічної та соціально-психологічної впевненості підприємців у сфері підприємництва, що стабілізує соціально-економічний стан суспільства загалом.

Історичний розвиток продуктивних сил свідчить, що страхування як особливі відносини виникло з метою захисту діяльності людини від руйнівних природних сил. Але в міру розвитку товарного виробництва ризики дедалі більше пов’язувалися з виробничими відносинами людей, розширенням виробництва і техногенними факторами. Розвиток ринкових відносин посилив зазначені тенденції.

З ускладненням політичної організації світу збільшилася ймовірність виникнення соціальних, міжнаціональних і міждержавних конфліктів, внаслідок яких зазнають втрат як окремі підприємства, так і суспільство загалом. Імовірність таких конфліктів набуває все більшого значення з огляду на поглиблення міжнародних інтеграційних процесів. Розвиток міжнародних фінансових відносин, пов’язаних з міждержавним торговельним оборотом та міждержавним перевеливанням капіталів, супроводжується збільшенням міждержавних фінансових потоків, які потребують страхового захисту.

Страхові відносини виникли в суспільстві у процесі його історичного розвитку, оскільки суспільство завжди було змушене вживати запобіжних заходів забезпечення достатніх умов відтворення робочої сили та розширення виробництва, а якщо втратам запобігти не вдалося, то різними шляхами відшкодовувати заподіяні збитки. Так виникли економічна категорія *страхового захисту* від різних ризиків людини й суспільного виробництва і поняття страхового фонду.

Економічною сутністю категорії страхового захисту є *страховий ризик* і запобіжні заходи проти нього. Оскільки суспільне виробництво охоплює відтворення матеріальних благ і робочої сили, економічна категорія страхового захисту включає страховий захист власності підприємств і доходів населення. Основними ознаками економічної категорії страхового захисту є такі:

- імовірнісний характер виникнення стихійного лиха або іншого прояву негативного впливу;
- вираження втрат у натуральній або грошовій формі;
- об'єктивна необхідність компенсації втрат;
- реалізація заходів попередження та пом'якшення наслідків конкретної страхової події.

Страховий ризик має об'єктивний, закономірний характер, що зумовлюється періодичністю настання негативних проявів стихійних сил природи або суперечностей економічних відносин чи проблем техногенного характеру, тобто умовами виробництва. Проте випадковий характер негативних явищ не є перешкодою до застосування методів їх прогнозування та реалізації заходів максимального згладжування негативних наслідків, які є науковою базою категорії страхового захисту.

Матеріальним відтворенням економічної категорії страхового захисту є запаси матеріальних цінностей і грошові запаси, що створюють систему страхових фондів, які в сукупності становлять *страховий фонд* суспільства.

У процесі історичного розвитку форма страхового фонду змінювалася від натуральної до грошової. Саме грошова форма страхового фонду дає змогу відшкодовувати збитки будь-якого виду та розміру і забезпечує умови для страхування ризиків незалежно від їх галузевого походження, не створюючи для цього суто галузеві резерви матеріальних ресурсів.

Цільове формування окремих страхових фондів як за способом, так і за використанням дає підстави вважати страхування фінансовими відносинами. Джерелом формування страхових фондів, як і інших грошових фондів, є перерозподіл національного доходу. Якщо страховий фонд

формується за рахунок чистого прибутку виробника, то його джерелом є додатковий продукт, а якщо за рахунок валових витрат чи внесків на соціальне страхування або заробітної плати, то його джерелом є необхідний продукт. У першому випадку спостерігається страховий захист виробника, у другому — страховий захист виробника і населення.

Валовий внутрішній продукт у результаті використання (розподілу та перерозподілу) розпадається на фонди споживання і нагромадження. Страхові фонди в частині страхових виплат на відшкодування збитків належать до фондів споживання, а невикористана в поточному році частина страхових фондів надходить до фонду нагромадження і включається в національне багатство держави.

Основними принципами функціонування страхових фондів є такі:

- наукова обґрунтованість на основі оцінювання ризику;
- комплексність відшкодування різних видів ризиків ресурсами одного фонду;
- урахування галузевих особливостей власності, що страхується;
- урахування особливостей суб'єктів власності, яким вона належить і які її страхують;
- різноманітність організаційних форм страхового фонду для забезпечення різнобічності страхування;
- державне регулювання страхової діяльності як специфічного виду діяльності на ринку страхових послуг.

Особливість страхового фонду полягає у неможливості точно визначити розмір фонду за окремий період, оскільки всі чинники втрат мають імовірнісний характер і їх можна лише передбачити. При цьому неможливо визначити матеріальний склад втрат: це можуть бути як засоби виробництва, так і готовий продукт, призначений для споживання. Однак превентивні заходи запобігання страховому випадку знижують імовірність як настання негативного явища, так і втрат від нього. Тим самим оптимізуються ресурси страхового фонду і створюються умови для використання його як джерела нагромадження фінансових ресурсів.

Мобілізація ресурсів у страховому фонді сприяє економічному прогресу суспільства. Швидке відшкодування збитків виробника в межах цільового страхового використання створює умови для безперервності виробництва та збільшення ВВП. Залишок страхового фонду є суттєвим джерелом інвестицій в економіку.

Страховий захист підприємництва і окремої людини шляхом створення страхового фонду здійснюється в межах специфічних відносин — страхових.

Страховання (страхові відносини) — це сукупність замкнених перерозподільних відносин щодо захисту всіх форм майнових інтересів юридичних і фізичних осіб при настанні певних подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, що формуються з їх страхових внесків.

Таким чином, *об'єктом страховання (страхових правовідносин)* є страховий (майновий) інтерес страхувальника як суб'єкта страхових зобов'язань стосовно *предмета страховання*. У Законі України “Про страховання” [22] об'єктом страховання визнається законний майновий інтерес страхувальника, що не суперечить законам країни, з якою пов'язаний цей інтерес і на території якої здійснюється страховання. Страховий інтерес повинен відповідати таким умовам: мати майновий характер, що дає змогу здійснити його грошову оцінку, і бути юридичним, тобто виходити з конкретних правовідносин. З урахуванням залежності майнового інтересу страхувальника від розміру ризику, який загрожує предмету страховання, об'єктом страховання можна визначити також сам ризик у його кількісній оцінці.

Сутність страховання як економічної категорії виявляється в особливих інтересах та взаємодії учасників страхових відносин — суб'єктів таких відносин.

Суб'єкти страхових відносин (правовідносин) є учасниками договірних відносин щодо виконання страхових зобов'язань — страховик, страхувальник, застрахований і отримувач страхового відшкодування (вигодонабувач). Крім того, багато операцій здійснюються через учасників страхового ринку (посередників): страхових агентів і брокерів (прямі посередники) і непрямих посередників.

Страховиками в Україні є юридичні особи — резиденти різних форм підприємницької діяльності, включаючи державні організації, що мають ліцензію на здійснення страхової діяльності. Сферою функціонування страховика може бути лише страховання, перестраховання, фінансова діяльність з формування та використання страхових резервів і розміщення страхових резервів з метою отримання інвестиційного доходу.

Страховальник — це юридична або фізична особа, яка укладає зі страховиком договір страховання, зобов'язана заплатити страховику страхову премію (плату за страховання) і має право вимагати страхову виплату в межах договору страховання. Обов'язком страхувальника протягом дії страхової угоди має бути також правильне

ставлення до об'єкта страхування, а в разі настання страхового випадку — сприяння зменшенню розміру втрат.

Застрахований — це фізична особа, про страхування якої укладено страхову угоду між страхувальником і страховиком. Страхова угода передбачає страхові випадки, пов'язані з умовами життя застрахованого. Застрахований може бути водночас страхувальником.

Отримувач страхового відшкодування (*вигодонабувач*) — це юридична або фізична особа, якій відповідно до умов страхування надано право отримати страхове відшкодування. Законодавством України отримувачем визнається страхувальник, застрахований, особа, яка довела прямий чинний зв'язок своїх втрат зі страховим випадком, або інша (третя) особа, зазначена в договорі страхування. При складанні договору на пред'явника отримувачу необхідно довести, що він є носієм страхового інтересу.

Страховий агент — це фізична або юридична особа, яка діє за дорученням страховика в межах наданих повноважень і одержує винагороду у вигляді комісійної плати. Як правило, страховий агент є представником лише однієї страхової компанії.

Страховий брокер — це фізична або юридична особа, яка здійснює посередницькі операції на страховому ринку на засадах підприємницької діяльності від власного імені й має повну інформацію про кон'юнктуру страхового ринку. Страховий брокер представляє інтереси страховика або страхувальника.

Непрямі посередники (актуарій, аварійний комісар, сюрвеєр, аджастер* та ін.) — це фізичні особи (експерти і спеціалісти з розрахунків страхових тарифів, встановлення та оцінки страхових збитків), що діють на основі угоди зі страховиком.

Інтерес *учасників страхування* полягає в поєднанні суперечності між об'єктивною необхідністю створення страхового резерву для підприємництва (у юридичних осіб) або для підтримки стабільності споживання (у фізичних осіб) і небажанням відволікати фінансові ресурси зі сфери виробничої діяльності чи суттєво зменшувати поточне споживання. Зазначена суперечність вирішується через запровадження *солідарної відповідальності* учасників страхування шляхом створення замкненого страхового фонду, який формується з внесків

* *Сюрвеєр* — експерт, який за дорученням страхувальника або страховика здійснює огляд суден і вантажів, що підлягають страхуванню, а також дає висновок про стан майна у разі його пошкодження.

Аджастер — експерт з оцінки вартості майна, який бере участь у вирішенні спірних питань між страхувальником і страховиком.

усіх його членів, а відшкодування здійснюється в міру потреби шляхом перерозподілу загального фонду лише тим з них, для кого настав страховий випадок. Таким чином, страхування пов'язане з імовірним рухом грошової форми вартості, а його природа зумовлена виробничими відносинами з приводу виробництва і розподілу матеріальних благ.

Економічний інтерес *організаторів страхування* полягає в отриманні прибутку від функціонування страхового фонду. Іншими словами, усі *учасники страхового фонду* вступають між собою в економічні відносини: вони внесками формують фонд і в разі потреби одержують з нього гроші, а організатори страхування розпоряджаються прибутком. Відповідно *економічний зміст категорії страхування* полягає в солідарному відшкодуванні збитків, що дає змогу пом'якшувати наслідки негативних явищ, а страхові відносини мають фінансовий характер.

Об'єктивна економічна необхідність застосування категорії страхування в суспільному виробництві найповніше виявляється в ринкових умовах господарювання, яким притаманна майнова відокремленість виробників. Якщо держава не має важелів адміністративного впливу на кожний суб'єкт господарювання і не може маневрувати всіма фінансовими ресурсами на рівні галузей і територій, страхування стає сферою діяльності окремих юридичних і фізичних осіб.

У міждержавних економічних відносинах страховий захист суверенних партнерів і партнерів з відокремленим майном можливий лише методами страхування.

Об'єктивні специфічні ознаки економічної категорії страхування полягають у такому:

- страхуванню, як і категорії фінансів, властиві перерозподільні відносини при формуванні й використанні страхового фонду;
- страховий ризик має ймовірнісний характер, що обґрунтовує необхідність страхового захисту за допомогою спеціального страхового фонду;
- страховий фонд і страхова спільнота формуються спільними діями страховика і страхувальників;
- імовірний розмір втрат, що різняться за роками, спричинює потребу резервування частини страхових внесків у запасному страховому фонді, що використовується при відхиленні страхових виплат від середньорічного рівня;
- індивідуальні та групові страхові інтереси формуються як при створенні, так і при використанні страхового фонду;

- відповідальність усіх страхувальників за втрати має солідарний характер;
- розподіл відшкодування лише на страхувальників цього фонду і за видами страхування замкнений;
- перерозподіл втрат у просторі й часі означає відшкодування там і тоді, де реалізувався ризик і виник страховий випадок;
- повернення мобілізованих страхових внесків у масштабі одного фонду: сума нетто-платежів за певний період дорівнює розміру страхових виплат за той самий період;
- страховій діяльності за рахунок страхових внесків страхувальників властива самокупність, тобто за характером функціонування страховий фонд комерційний.

Оскільки страхування є однією з форм фінансових відносин, то ця економічна категорія має спільні риси з категорією фінансів, проте між ними існують і відмінності. Найголовнішою спільною ознакою для них є грошові відносини щодо формування і використання цільового грошового фонду на основі певних принципів, законодавчо закріплених відповідними документами.

Від категорії фінансів категорія страхування відрізняється тим, що є підпорядкованою, а тому більш обмеженою в економічних відносинах. Це виявляється переважно в перерозподільних відносинах страхування і фінансів. Страхуванню притаманні *замкнені перерозподільні відносини* між його учасниками, що зумовлено солідарною відповідальністю за ризик (солідарним розподілом суми втрати між усіма членами замкненої страхової спільноти). Замкненість перерозподільних відносин означає, що використання страхового фонду обмежене сукупністю суб'єктів, які його сформували, тоді як фінансові відносини не мають такої чіткої визначеності між сукупністю тих, хто формує грошові фонди, і тих, хто бере участь у їх розподілі. Наприклад, у формуванні фінансів бюджету бере участь усе населення, а виплати з бюджету отримують окремі категорії громадян.

Категорії страхування фінансів різняться також формою страхових фондів. Якщо фонди у сфері фінансів мають лише грошову форму, то у страхуванні створюються і грошові страхові фонди, і страхові фонди у формі запасів матеріальних ресурсів. Таким чином, якщо для фінансових відносин умовою існування завжди є рух коштів, то страхування може відбуватися в натуральній формі.

Існує певна специфіка і в характері руху грошових потоків у страхуванні. Тут при мобілізації ресурсів страхового фонду і його використанні такий рух підпорядкований ступеню ймовірності

завдання шкоди. Що ймовірніший ризик, то більшим є страховий внесок і розмір відшкодування, але тільки в разі фактичних збитків. У суто фінансових відносинах переважає плановий аспект функціонування цільових грошових фондів, що полягає у плануванні надходжень до цього фонду.

Страхування наближається до категорії “кредит” властивістю повернення ресурсів страхового фонду. Це стосується насамперед адресного формування фондів страхування життя окремим страхувальником, які повертаються платнику або його спадкоємцям. Кредитний характер страхування проявляється також при розрахунку розміру страхових внесків. Так, розрахунок нетто-ставки (ціни страхової послуги) базується на методичному підході, згідно з яким за тривалий розрахунковий період (5–10 років) загальна сума нетто-платежів (страхових внесків) *за сукупністю страхувальників* повертається їм у вигляді страхового відшкодування в разі настання страхового випадку.

Сутність самостійної категорії страхування виявляється також в її *функціях* у системах фінансових і виробничих відносин у процесі господарювання (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Зміст функцій страхування
в системах фінансових і виробничих відносин**

Функції страхування в системі відносин			
фінансових		виробничих	
	1		2
Ризикова	Основна функція страхування, при виконанні якої грошова форма вартості перерозподіляється між учасниками страхування у зв'язку з наслідками страхових випадків	Забезпечення неперервності та збалансованості суспільного виробництва	Компенсація збитків виробників через негативні явища різного походження; участь тимчасово вільних коштів страхового фонду в інвестиційній діяльності, у формуванні бюджетних ресурсів
Попереджувальна	Виділення у страховому фонді окремого фонду превентивних заходів для фінансування дій страховика щодо зменшення страхового ризику	Формування спеціалізованого страхового фонду	Створення запасних і резервних фондів виробництва і соціального захисту населення накопичувально-ризикової природи, які, крім економічного результату своєї діяльності, створюють психологічний

Закінчення табл. 4.1

1		2	
Зберігаюча	Нагромадження грошей в індивідуальному фонді страхувальника (притаманне окремим видам страхування, наприклад, страхуванню життя). Ця функція наближає страхування до категорії кредиту	Відшкодування збитків і особисте матеріальне забезпечення громадян	клімат захищеності сфери бізнесу і населення, є ресурсною базою і гарантією інвестиційної діяльності у країні загалом Реалізується між учасниками страхового фонду в межах укладених ними договорів та державного регулювання страхової діяльності шляхом відшкодування збитків. Розмір відшкодування збитків кількісно визначає категорію страхового захисту
Контрольна	Цільове формування та використання ресурсів страхового фонду при реалізації зазначених функцій, що контролюється згідно із законодавством про страхову діяльність страхувальника	Мінімізація та попередження втрат	Специфічні виробничі відносини між страхувальником і страховиком щодо створення технічних умов для запобігання втратам. Страховик вкладає кошти в технологічний захист виробництва страхувальника з метою зменшення страхового ризику (контрольні та захисні прилади). При цьому економічним обґрунтуванням дій страховика є порівняння вартості заходів зі зниження ризику з розміром страхового відшкодування в разі настання страхового випадку

Економічна сутність, зміст і функції страхування перетворюють його на особливий фінансовий інструмент, об'єктивно необхідний у ринковій економіці. Розвиток страхового ринку, на якому реалізуються страхові відносини у вигляді страхової діяльності як особливої сфери підприємництва, сприяє підвищенню темпів економічного зростання країни.

4.2. Ризики, що беруться до страхування

У різних сферах господарської діяльності (промислове виробництво, інвестування, фінансова діяльність) можуть виникнути найхарактерніші для них види ризиків, пропонувані до страхування на страховому ринку. Разом з тим на практиці окремому виду діяльності властивий набір взаємно пересічних ризиків, що називається комплексом ризиків. Об'єднання ризиків за родом діяльності дає змогу проаналізувати ситуацію з ризиками загалом, а також щодо конкретної галузі господарства.

Під *промисловими ризиками* розуміють загрозу завдання збитку підприємству і третім особам унаслідок порушення нормального ходу виробничого процесу, а також загрозу ушкодження або втрати виробничого устаткування і транспорту, руйнування будинків і споруд у результаті впливу таких зовнішніх чинників, як сили природи чи злочинні дії.

Для промислового виробництва найсерйознішим і таким, що часто зустрічається, є ризик виникнення відмов у роботі машин і устаткування, що може спричинити аварійну ситуацію.

Це може статися на промислових об'єктах у результаті подій такого характеру:

- *природного* — землетрус, повінь, зсуви, ураган, смерч, удар блискавки, шторм (на морі), виверження вулкана тощо;
- *техногенного* — знос будинків, споруд, машин і устаткування, помилки при його проектуванні або монтажі, злочинні дії, помилки персоналу, ушкодження устаткування при будівельних і ремонтних роботах, падіння літальних апаратів або їхніх частин та ін.;
- *змішаного* — порушення природної рівноваги в результаті техногенної діяльності людини.

До страхування приймаються ризики зазнати збитків від такого:

- вибуху в результаті витоку газу й утворення гарячої газоповітряної суміші;

- пожежі;
- поломки машин і устаткування;
- завдання шкоди навколишньому середовищу у процесі виробництва при вибоках і викидах в атмосферу отруйних речовин, при пожежах, вибухах, забрудненні акваторії Світового океану і т. ін.;
- завдання шкоди персоналу внаслідок виникнення аварійної ситуації на підприємстві, від вимушеного безробіття в результаті зупинки виробництва;
- завдання майнової і фізичної шкоди третім особам у результаті вибуху або поширення отруйних речовин за межі підприємства;
- зменшення обсягів виробництва продукції, зупинки виробництва, прямих втрат прибутку і непрямих фінансових наслідків для підприємства внаслідок аварії або поломки устаткування.

Під *екологічним ризиком* розуміють імовірність настання цивільної відповідальності за завдання шкоди навколишньому середовищу, а також життю і здоров'ю третіх осіб. Він є складовою промислового ризику і може виникнути у процесі будівництва й експлуатації виробничих об'єктів.

Під шкодою навколишньому середовищу розуміють забруднення або знищення лісових, водних, повітряних і земельних ресурсів (наприклад, у результаті пожежі або будівельних робіт), забруднення біосфери і сільськогосподарських угідь.

Шкода здоров'ю населення виражається у вигляді збільшення захворюваності і смертності.

Цивільна відповідальність за завдання в процесі виробництва шкоди третім особам (юридичним і фізичним) виникає при аваріях, які справили шкідливий вплив на навколишню територію.

Наслідки аварії в цьому разі можна розподілити на найближчі (безпосередня шкода у вигляді руйнування будинків і споруд, забруднення території, травмування і загибель людей та ін.) і віддалені (довгострокове забруднення ґрунту, водних та інших природних ресурсів і подальший вплив такого забруднення на здоров'я людей).

Інвестиційні ризики пов'язані з можливістю недоодержання або втрати прибутку під час реалізації інвестиційних проєктів. Об'єктом ризику є майнові інтереси інвестора, який вкладає свої кошти.

Інвестиційні ризики включають різні за природою ризики і класифікуються залежно від особливостей реалізації проєкту і способу залучення коштів. У загальному випадку виокремлюють:

- кредитні ризики;
- ризики, що виникають на першій стадії інвестиційного проекту і пов'язані з можливим незавершенням проектувальної або будівельно-монтажної частини проекту, а також виявленням дефектів після приймання об'єктів в експлуатацію. Серед них виділяють *технічні ризики*, що включають сукупність будівельно-монтажних й експлуатаційних ризиків;
- ризик виявлення технічних помилок у проекті;
 - ризики, що виникають внаслідок неправильного оформлення юридичних прав власності (або оренди) на земельну ділянку й об'єкти нерухомості, а також дозволу на будівництво;
 - ризик перевищення кошторису внаслідок збільшення вартості будівництва;
- підприємницькі ризики, пов'язані з другою стадією інвестиційного проекту;
- міждержавні ризики.

Кредитні ризики пов'язані з можливим неповерненням суми кредиту і відсотків за його обслуговування. Виникають з різних причин: незавершення будівництва, зміна ринкової і загальноекономічної ситуації, недостатня маркетингова підготовка інвестиційного проекту, надзвичайні події.

Для кредитора має значення не тільки сам факт повернення суми кредиту і відсотків, а й терміни повернення. Затримка призводить до фактичного зменшення прибутковості виданого кредиту, а з урахуванням інфляції й упущеної вигоди — і до збитків. Тому кредитори розрізняють ризик *прямих збитків* у разі неповернення суми кредиту або його частини, і ризик *непрямих збитків*, пов'язаний з економічними наслідками для кредитора затримки з погашенням боргу. Фінансовими заходами зниження кредитного ризику є одержання фінансових гарантій і страхування.

Різновидом кредитного ризику є *відсотковий ризик*, що виникає в тому разі, якщо кредит отриманий під плаваючу процентну ставку, яка прив'язується до міждержавних фінансових кредитних інструментів, що змінюють свою вартість у часі.

Відсотковий ризик виникає і тоді, коли відсоткова ставка за кредитом визначається залежно від зміни світових економічних показників на дату одержання кредиту.

Технічні ризики супроводжують будівництво нових об'єктів і їх подальшу експлуатацію. Вони можуть бути складовою промислових, підприємницьких і інвестиційних ризиків.

Серед технічних вирізняють *будівельно-монтажні й експлуатаційні ризики*:

- втрати або ушкодження будівельних матеріалів і устаткування внаслідок несприятливих подій — стихійного лиха, вибуху, пожежі, злочинних дій тощо;
- недоліки функціонування об'єкта внаслідок помилок при проектуванні і монтажу;
- заподіяння фізичної шкоди персоналу, зайнятому на будівництві об'єкта.

Ризик *невиконання післяпускових гарантійних зобов'язань* пов'язаний з можливими збитками підрядчика, що приймає на себе гарантійні зобов'язання із забезпечення його безперебійної експлуатації протягом гарантійного терміну.

Розрізняють внутрішні й зовнішні *підприємницькі ризики*. *Зовнішні ризики* пов'язані із завданням збитків і неотриманням підприємцем очікуваного прибутку внаслідок порушення своїх зобов'язань контрагентами підприємця або з інших незалежних від нього причин.

Внутрішні ризики залежать від здатності підприємця організувати виробництво і збут продукції. На них впливають такі чинники: рівень менеджменту, собівартість, якість і надійність продукції, умови збуту, реклама, організація післяпродажного сервісу, наявність оборотних засобів, клієнтура й ін.

Збиток від підприємницьких ризиків буває прямим і непрямим. *Прямий збиток* — це втрати основних і оборотних фондів, фізична шкода, заподіяна персоналу, фізична шкода і майновий збиток третім особам (населенню й організаціям).

Непрямий збиток — неотримання доходу (упущена вигода) внаслідок перерви в господарській діяльності з різних причин.

Підприємницькі ризики можуть бути викликані такими причинами:

- природні (стихійні лиха);
- катастрофи (падіння літальних апаратів і їхніх частин, аварії, вибухи палива, хімічних речовин тощо);
- знос будинків і споруджень, поломки машин і устаткування;
- помилки персоналу;
- злочинні дії;
- порушення контрагентами підприємця своїх зобов'язань за угодами;
- непередбачені витрати — судові й інші.

До страхування приймаються також фінансові і комерційні ризики.

Фінансові ризики виникають у процесі управління фінансами підприємства. Найчастіше зустрічаються валютні, процентні і портфельні ризики.

Під *валютними ризиками* розуміють імовірність виникнення збитків від зміни обмінних курсів у процесі зовнішньоекономічної діяльності, інвестиційної діяльності в інших країнах, а також при одержанні експортних кредитів. До валютних ризиків належать операційний ризик (можливі втрати через зміну курсу валют), економічний ризик погіршення економічних показників роботи підприємства в національній валюті і ризик при консолідації балансів компаній однієї промислової групи, що розміщуються в різних країнах.

Під *процентними ризиками* розуміють імовірність виникнення збитків у разі зміни процентних ставок за фінансовими ресурсами. Серед них виокремлюють:

- позиційний ризик, що виникає, якщо відсотки за користування кредитними ресурсами виплачуються за плаваючою відсотковою ставкою;
- портфельний ризик, що відображає вплив зміни відсоткових ставок на вартість фінансових активів, таких, як акції й облігації. При цьому вплив здійснюється не на окремі види цінних паперів, а на інвестиційний портфель загалом;
- економічний (структурний) відсотковий ризик, пов'язаний із впливом зміни відсоткових ставок на економічне становище компанії в цілому.

Комерційні ризики пов'язані з можливістю недоодержання прибутку або виникнення збитків у процесі здійснення торговельних операцій внаслідок неплатоспроможності покупця в момент оплати товару; відмови замовника від оплати продукції; зміни цін на продукцію після укладення контракту; зниження попиту на продукцію.

Міждержавні ризики виникають при здійсненні підприємцями й інвесторами своєї діяльності на території іноземних держав. Дохід від бізнесу може зменшитися у разі несприятливої зміни політичної або економічної ситуації у країні. Втрата або зменшення доходу від бізнесу відбувається з різних причин, серед яких можна виокремити такі:

- зміна політичного ладу країни;
- експропріація або націоналізація об'єктів іноземної власності;

- знищення або uszkodження об'єктів власності в результаті воєнних дій і політичних заворушень;
- зміна загальногромадянського і спеціального видів законодавства (митного, податкового й ін.).

Для інвестора міждержавні ризики в цілому означають імовірність того, що об'єкти інвестицій будуть знищені або експропрійовані в результаті суспільно-політичних потрясінь або якщо різко погіршаться умови для інвестиційної або економічної діяльності в результаті зміни законодавчої бази.

Для підприємця міждержавні ризики означають можливість невиконання укладених міжнародних контрактів, пошкодження або втрату майна, інвестованих у бізнес коштів.

Політичні ризики є найважливішою складовою міждержавних ризиків. Вони полягають у можливості недоодержання доходу або втрати власності іноземного підприємця або інвестора внаслідок зміни соціально-політичної ситуації у країні. Ці ризики виявляються у вигляді таких подій:

- зміни у валютному законодавстві, що перешкоджають виконанню міжнародних контрактів або репатріації валютного виторгу;
- зміни юридичної бази, що ускладнюють здійснення підприємницької діяльності;
- націоналізація або експропріація підприємств, створених за участю іноземних інвесторів;
- внесення змін в арбітражне право;
- воєнні дії, цивільні заворушення, що призвели до заподіяння шкоди майновим інтересам підприємців.

4.3. Форми організації страхових фондів і види страхування

Сучасні форми організації страхування як особливої сфери фінансових відносин і водночас специфічної форми підприємницької діяльності визначаються загальними принципами функціонування ринкової економіки. У свою чергу, реалізація цих принципів, що відображається у формуванні структури видів страхування та формах організації страхових фондів, залежить від розвитку ринкових відносин у кожній країні й від національних особливостей сфери підприємництва. Розвинені ринкові відносини потребують розгалуженої системи страхування.

Ринкова економіка характеризується свободою і численними формами підприємництва при збереженні за державою регулювання найважливіших загальних правил ринкового господарювання та особливих правил в окремих галузях. Це відображається в законодавстві стосовно окремих видів діяльності, зокрема страхування. Таким чином, страхування як економічна категорія є інструментом регулювання ринкової економіки і водночас як вид діяльності є об'єктом регулювання з боку держави, що сприяє створенню впорядкованої структури страхового ринку (рис. 4.1). В Україні державний нагляд за страховою діяльністю згідно із Законом України “Про страхування” здійснює спеціальний уповноважений орган виконавчої влади.

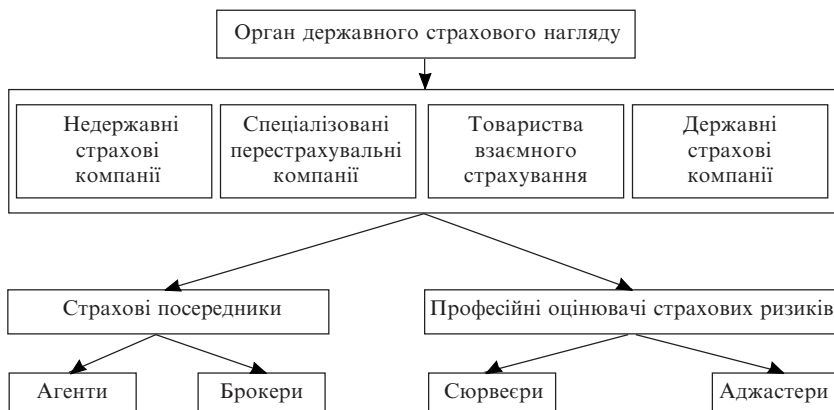

Рис. 4.1. Структура страхового ринку

Страховий ринок функціонує за умови реалізації певних *принципів*. Основним принципом страхування в ринковій економіці є *забезпечення конкурентності страхового ринку* на основі демонополізації страхової діяльності. До об'єктів конкуренції страхових організацій належать умови мобілізації коштів страхувальників у страхові фонди, ефективність інвестування та досягнення високих кінцевих фінансових результатів. Саме конкуренція спонукає страхові організації в межах їх форм діяльності постійно розширювати асортимент страхових послуг, удосконалювати систему їх оплати і підвищувати оперативність виплат страхового відшкодування.

Принцип *забезпечення фінансової стабільності страхової організації* впливає на конкуренцію між страховими організаціями різних форм, коли безпідставно знижуються тарифи або здійснюється ризиковане інвестування. Конкуренція в галузі страхування не повинна порушувати інтереси страхувальників, тому держава регламентує сферу страхового інвестування.

Принципом організації страхування є також *забезпечення юридичного захисту* учасників страхового фонду в разі настання страхового випадку незалежно від форми організації страхування. Цей принцип реалізується через механізм реєстрації страхових організацій, ліцензування всіх видів страхової діяльності та контроль з боку органу державного страхового нагляду.

З урахуванням наведених принципів страхування класифікується за різними критеріями.

За формою власності страхові організації поділяють на державні (державний сектор страхування) і недержавні (комерційний сектор страхування).

За формою страхових фондів у страхуванні розрізняють самострахування, централізоване і колективне страхування.

Самострахування базується на індивідуальній відповідальності й полягає у формуванні страхових фондів юридичними та фізичними особами у грошовій або натуральній формі. Недоліком розглядуваної форми страхування є неможливість створити страхові фонди необхідного розміру, оскільки це потребує вилучення з господарського обороту значних коштів. Самострахування є першою історичною формою страхування.

Централізоване страхування базується на державній відповідальності й фінансується із загальнодержавних коштів, зосереджених в окремих державних фондах (резервних фондах Кабінету Міністрів і регіональних державних органів влади). Особливість цієї форми страхування полягає в обмеженості об'єктів страхування (надзвичайні події) і формуванні як грошових, так і майнових страхових фондів (державний резерв).

Колективне страхування ґрунтується на солідарній відповідальності членів страхового фонду, який вони формують своїми внесками. Саме колективне страхування є основою страхового ринку у формі страхових фондів страхових компаній.

За формою залучення до страхування розрізняють добровільне та обов'язкове страхування (рис. 4.2).

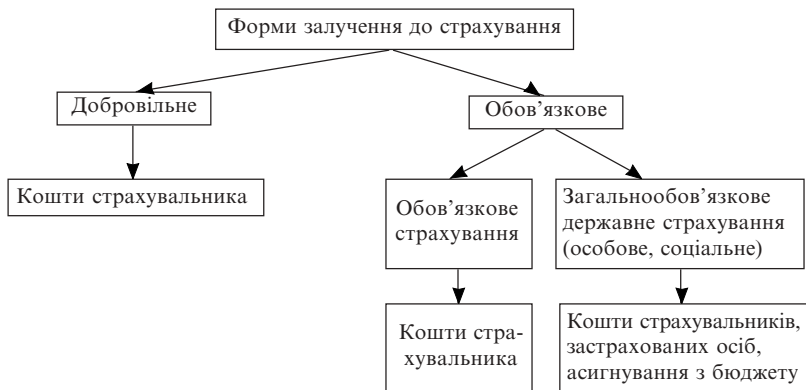

Рис. 4.2. Форми залучення до страхування і джерела формування страхових фондів

Добровільне страхування означає виникнення страхових відносин лише на основі добровільно укладеної угоди (страхового поліса) між страхувальником і страховиком у разі можливої участі посередників страхового ринку (страхового брокера, страхового агента). Воно є частиною цивільних правових відносин.

Добровільне страхування функціонує в разі дотримання таких *принципів добровільного страхування*:

- поєднання законодавчого регулювання страхової діяльності з боку держави з добровільним укладенням договору страхування кожним страхувальником;
- вибіркове охоплення страхуванням з огляду не лише на бажання страхувальника, а й на об'єктивні обмеження в укладенні договору страхування, які обумовлює страховик;
- добровільне страхування завжди обмежене терміном, передбаченим договором. Безперервність страхування досягається повторним укладенням договору;
- добровільне страхування діє лише за умови оплати згідно з договором (разовий внесок або періодичні платежі). Несвоєчасна оплата, що порушує умови договору, означає припинення страхових відносин;
- страхове забезпечення за договором страхування залежить лише від бажання страхувальника і перебуває в межах страхової оцінки майна.

Добровільне страхування за деякими видами (особисте, медичне, пенсійне, протипожежне) існує паралельно з обов'язковою формою страхування і доповнює його, створюючи додатковий страховий запис страхувальника.

Обов'язкове страхування існує у сфері інтересів не лише окремих страхувальників, а й суспільства загалом, тобто зумовлене суспільною доцільністю. Обов'язкове страхування здійснюється відповідно до законодавчих актів, що регламентують аспекти відповідного страхування: перелік об'єктів страхування; рівень страхової відповідальності; права та обов'язки сторін; встановлення тарифних ставок страхових платежів. Законодавчо також визначено страхові організації, яким доручено обов'язкове страхування за його окремими видами на основі укладення договорів між страховиком і страхувальником.

Обов'язкове страхування передбачає деяку добровільність включення в категорію об'єктів страхування. Наприклад, окрема людина добровільно приймає рішення про початок роботи за спеціальністю, що передбачає обов'язкове страхування. Але цей вид страхування повністю охоплює конкретну категорію об'єктів страхування, якщо це передбачено законодавством. В Україні згідно із законодавством обов'язкове страхування існує у вигляді обов'язкового та загальнообов'язкового державного страхування.

Обов'язкове страхування здійснюється в межах договору обов'язкового страхування за рахунок коштів страхувальника і включається в його валові витрати. Страховиком є організація, яку затверджено законодавчо. Такий вид страхування поширюється на окремі види професійної діяльності (військовослужбовці, працівники органів юстиції, державних контрольних органів, митники, донори та ін.), пасажирів громадського транспорту, власників транспортних засобів, а також на фінансові гарантії при транзитних перевезеннях підкацизних товарів через територію України.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування (пенсійне, медичне, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; на випадок безробіття; від нещасного випадку на виробництві) здійснюють спеціальні позабюджетні фонди (див. підрозд. 1.2 та 2.4), які формуються з коштів страхувальників, застрахованих осіб, асигнувань з бюджету.

За формою організації страхування розрізняють державне, недержавне, взаємне, співстрахування, перестрахування (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Організаційні форми страхування

Державне страхування базується на *державній відповідальності* і в умовах ринкової економіки обмежується виключно страховими гарантіями, які надає держава через свої уповноважені органи. Державне страхування — це така організаційна форма, згідно з якою страховиком є держава в особі уповноважених на це організацій. У межах державного страхування держава монопольно здійснює окремі види страхування.

Особливість державного страхування полягає в економічній природі державних страхових фондів і здійснюється через бюджетні або позабюджетні цільові фонди, які формуються в межах державних фінансів. Джерелом цих фондів, як і державних фінансів загалом, є податки і обов'язкові відрахування юридичних та фізичних осіб до бюджету і позабюджетних фондів.

Розрізняють такі види державного страхування:

- *централізоване* за рахунок централізованого страхового (резервного) фонду, який створюється із загальнодержавних ресурсів у

натуральній та грошовій формах. Ресурси у натуральній формі — це постійно оновлювані запаси стратегічного значення, у грошовій — підпорядковані уряду централізовані державні фінансові резерви. Завдання централізованого страхового фонду, який є елементом загальногосподарського комплексу країни, полягає у страхуванні економіки країни від наслідків надзвичайних подій природного та техногенного характеру;

- *загальнообов'язкове* соціальне за рахунок Фондів соціального страхування, які формуються, у свою чергу, за рахунок відрахувань роботодавців, що включаються до собівартості продукції та послуг (нарахування на фонд оплати праці), внесків найманих працівників, асигнувань з державного бюджету, інших надходжень відповідно до законодавства.

Недержавне страхування базується на колективній відповідальності. У цій формі страхування страховиком є приватний капітал у вигляді господарського товариства (найпоширенішою формою страхової компанії є акціонерне товариство), яке функціонує згідно з чинним законодавством і здійснює страхову діяльність. Страховий фонд товариства формується за рахунок його статутного капіталу, страхових внесків і прибутку від страхової діяльності. Недержавне страхування за розмаїттям ризиків, що страхуються, і кількістю незалежних страхових компаній становить основу ринку страхових послуг.

Взаємне страхування ґрунтується на колективній відповідальності групи юридичних і фізичних осіб, що об'єдналися в товариство взаємного страхування, страховий фонд якого формується за рахунок їх внесків. Товариство взаємного страхування належить до некомерційних організацій (його основною метою не є отримання прибутку). Кожний засновник товариства є членом-пайовиком і має право на страховий захист пропорційно до власного внеску. Після виплати страхового відшкодування страховий фонд товариства поповнюється внесками його членів.

Співстрахування і перестраховування розглядаються у підрозд. 4.3.

Види страхування вирізняють відповідно до класифікації об'єктів страхування, які є носіями страхового інтересу і належать до матеріальних чи нематеріальних явищ. Відповідно об'єкти страхування поділяють на класи: що мають вартість і що не мають вартості. В українському законодавстві (ст. 4 Закону України “Про страхування”) як окремі об'єкти розрізняють особисте, майнове та страхування відповідальності. У законодавстві деяких країн з ринковою

економікою додатково як окремий об'єкт (галузь) страхування розглядається страхування економічних ризиків. Кожний об'єкт (галузь) страхування поділяється на підгалузі, що мають специфічні особливості ризиків, які, у свою чергу, так само мають різновиди (рис. 4.4).

Рис. 4.4. Види страхування за галузями та підгалузями

Об'єктом особистого страхування є життя, здоров'я та працездатність людини. Воно поєднує ризикову та зберігальну функції — нагромадження платежів і видачу позики під заставу страхового поліса. У межах підгалузей цього виду страхування (життя, від нещасного випадку, медичного та пенсійного страхування) розрізняють страхування здоров'я громадян у поїздках за кордон, пенсій за віком або станом здоров'я, від нещасних випадків професійних груп, дітей і школярів, ритуальних послуг та ін.

За формою організації особисте страхування буває *добровільним* та *обов'язковим*, а залежно від чисельності застрахованих — індивідуальним і груповим.

Медичне добровільне страхування є частиною системи суспільної охорони здоров'я і може фінансуватись за рахунок спеціальних страхових фондів, організованих, наприклад, за територіальним принципом. Така організаційна форма страхування поширена у країнах з розвиненими ринковими відносинами і, безперечно, з часом буде реалізована в Україні у процесі здійснення медичної реформи.

Територіальний фонд медичного страхування формується за рахунок внесків фізичних осіб (розмір внеску залежить від стану здоров'я страхувальника), підприємств, розмішених на території, яку охоплює дія фонду, а також внесків місцевого органу влади, який є страхувальником для непрацюючих жителів району. Іншими словами, у медичному страхуванні суб'єктами є фізичні особи, страхова медична організація і медичні заклади. Страхове відшкодування здійснюється у формі оплати медичної допомоги.

Об'єктом майнового страхування є страхування різних видів майна, його підгалузі виокремлено залежно від форми власності майна. Для українського страхового ринку традиційними є такі види, як страхування сільськогосподарських культур і тварин, транспортних засобів, вантажу, особистого майна громадян.

Страхувальником майнового страхування може бути лише юридична або фізична особа (володар, розпорядник чи користувач майна), яка має самостійний юридичний майновий інтерес.

Противожезне страхування згідно із світовою практикою страхової діяльності є окремою підгалуззю страхування з огляду на його значення в підприємницькій діяльності. Розрізняють *добровільне* і *обов'язкове противожезне страхування*. Особливість формування страхового фонду цього виду страхування полягає у спрямуванні до нього певного процента від суми договору майнового страхуван-

ня і договору страхування цивільної відповідальності, але в межах загального страхового фонду кожної страхової компанії. У структурі страхового фонду протипожежного страхування виокремлюється *фонд пожежної безпеки*, джерелом формування якого є процент відрахування від суми страхових внесків за протипожежним страхуванням.

Страхування відповідальності страхувальника захищає як його інтереси, так і інтереси застрахованих. Страхувальник звільняється від відшкодування збитків третім особам. Особливість цього виду страхування полягає в укладанні страхового договору без визначення конкретного застрахованого (особи чи суб'єкта господарювання). Застрахований і розмір відшкодування визначаються рішенням суду лише в разі настання страхового випадку, тобто при заподіянні шкоди третій особі.

Найпоширенішим є *страхування цивільної відповідальності власників транспорту* різних видів, яке поєднує умови особистого і майнового страхування (відшкодування втрат здоров'я і пошкодження майна). Згідно із законодавством країни таке страхування є *обов'язковим* чи *добровільним* залежно від виду транспортного засобу.

Перспективними для українського страхового ринку є такі види страхування відповідальності: позичальника за повернення кредиту, роботодавця, цивільної відповідальності підприємств, що є джерелом підвищеної загрози, за забруднення довкілля, ядерної відповідальності, цивільної відповідальності виробників товарів та надавачів послуг, професійної відповідальності (лікарів, митних брокерів, юристів та ін.), відповідальності ділового партнера.

Страхування економічних ризиків як окрема галузь страхування, доцільність якого доведена практикою господарювання розвинених ринкових країн, сучасним українським законодавством не передбачене, але можливе. У страхуванні економічних ризиків розрізняють страхування від комерційних, технічних, правових, політичних ризиків і ризиків у фінансово-кредитній сфері.

У разі *страхування комерційних ризиків* об'єктом страхування є інвестування грошових і матеріальних ресурсів, результатом якого має бути отримання доходу, тобто підприємницька діяльність. Проявом ризику є неотримання очікуваного доходу. Конкретними і найпоширенішими видами страхування економічних ризиків є такі:

- страхування втрат прибутку від призупинення з різних причин процесу виробництва;
- страхування втрат доходу від невиконання партнерами договірних зобов'язань;

- страхування орендної плати від неможливості її отримання через страховий випадок;
- страхування рентної плати від припинення орендних відносин через страховий випадок;
- страхування відновлюваної вартості майна, якщо для цього потрібні будуть витрати, що перевищують вартість застрахованого майна.

Страхування технічних ризиків поширюється на всі види ризиків щодо створення та експлуатації підприємства.

Страхування фінансово-кредитних ризиків охоплює ті з них, що виникають внаслідок фінансової діяльності страхувальника. Це страхування:

- експортних операцій, у тому числі експортних кредитів;
- банківських кредитів від ризику неплатежів;
- банківської діяльності від заподіяння шкоди персоналом або внаслідок інших протиправних дій;
- валютних ризиків від нестабільності курсу валюти;
- від інфляції.

4.4. Співстрахування і перестрахування

Фінансовий стан страхової компанії безпосередньо залежить від структури її страхового портфеля, тобто від співвідношення застрахованих об'єктів. Збалансованість страхового портфеля досягається вирівнюванням страхових сум прийнятих до страхування ризиків для того, щоб виплати за окремими угодами не зруйнували фінансову базу страховика. Це можливо, оскільки розмір страхового фонду з усіх застрахованих об'єктів значно менший від загальної суми страхової відповідальності, й необхідність виплати відносно великих страхових сум за кількома угодами з ризиками з високою вірогідністю може призвести до втрати страхового фонду. Таким чином, виникає ситуація, коли страховик хоче, але з об'єктивних причин не може прийняти ризик до страхування, якщо ризик надто небезпечний. Необхідно збалансувати потенційну відповідальність, пов'язану із сукупною страховою сумою, з фінансовими можливостями страховика, і водночас надати йому можливість брати до страхування ризику будь-якого розміру з тим, щоб страхова компанія не була обмежена щодо отримання прибутку від діяльності на страховому ринку. Таким ме-

ханізмом є перестраховання і його різновид — співстраховання, коли страховик залучає до укладення договору страхування інших страховиків.

Перестраховання — це система економічних відносин, пов'язаних з передаванням страховиком частини відповідальності за прийняті до страхування ризику на узгоджених умовах іншим страховиком з метою створення збалансованого страхового портфеля, забезпечення фінансової стійкості та рентабельності страхових операцій. Відносини щодо перестраховання можуть мати як національний, так і міжнародний характер. До цих відносин можуть залучатися також іноземні страхові компанії.

Основною функцією перестраховання є *вторинний розподіл ризику*, завдяки якому здійснюється кількісне і якісне вирівнювання страхового портфеля. Закон України “Про страхування” зобов'язує страховика здійснювати перестраховання (співстраховання) у разі перевищення розміру угоди страхування можливостей її виконання за рахунок власних коштів і страхових резервів. Цим досягається захист страхового фонду на користь усіх клієнтів страхової компанії.

Механізм перестраховання передбачає участь у ньому кількох страхових компаній, у тому числі спеціалізованих перестраховальних. Це дає змогу розосередити практично будь-який страховий ризик, тобто перестраховання дає змогу навіть невеликій страховій компанії взяти до страхування практично кожний ризик, що належить до категорії страхових.

Страхові компанії, задіяні в перестрахованні, називаються *перестраховиками*, а процес передавання ризику — *цедуруванням ризику*, або *перестраховальною цесією*. Страховика, який віддає ризик, називають *цедентом*, а перестраховика, що бере на себе ризик, — *цесіонарієм*.

Перестраховання може мати кілька ступенів послідовного розміщення (передавання) ризику (подрібнення ризику) у кількох перестраховиків — *ретроцесій*. Кожний наступний перестраховальник-цедент називається *ретроцедентом*, а кожний наступний перестраховальник-цесіонарій — *ретроцесіонарієм*.

Особливість перестраховання полягає в передаванні страховиком ризику перестраховикам з власної ініціативи без залучення до цього процесу страхувальника, який укладає угоду лише з одним (першим) страховиком і лише з ним вступає у страхові відносини. Рішення про перестраховання приймає безпосередньо страховик (цедент).

Численні договори перестраховування класифікуються за формою взятих зобов'язань (вільний чи ні вибір ризиків для страхування), часткою прийнятих ризиків і передаванням іноземних ризиків.

Співстрахування (спільне страхування) — це система економічних відносин, що передбачають участь у страхуванні одного клієнта одразу кількох страховиків шляхом розподілу ризику на частини і укладення окремих договорів за кожною з цих частин. Як зазначалося, співстрахування є різновидом перестраховування. Кожний страховик відповідає за ризиком в узятій на себе частині. Страхова премія розподіляється між страховиками відповідно до частин узятим кожним ризику.

4.5. Фінансові потоки страхового ринку

Фінансові потоки страхового ринку як прояв фінансових відносин регулюються учасниками страхового ринку і державою, яка вживає заходів зі стабілізації і розвитку страхової діяльності. Фінансові потоки на страховому ринку з'являються за таких умов (рис. 4.5):

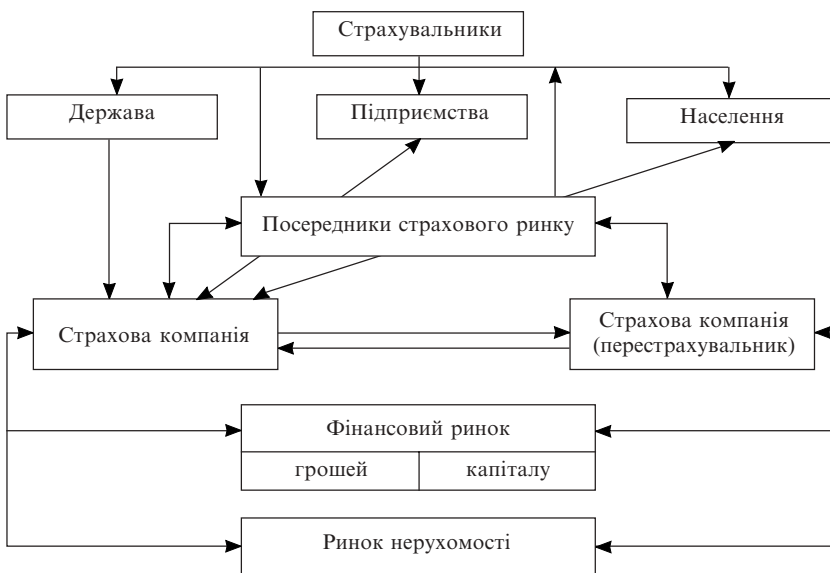

Рис. 4.5. Фінансові потоки страхового ринку

- здійснення страхових платежів між страхувальником і страховиком;
- виплати страхового відшкодування між страховиком і страхувальником;
- перестраховування при укладенні договору перестраховування;
- перестраховування в разі виплати страхового відшкодування;
- розміщення вільних коштів страховиків на фінансовому ринку і ринку нерухомості;
- отримання страховиками прибутку від інвестиційної діяльності.

Фінанси страхового ринку формуються сукупністю фінансів його учасників — страховиків, страхувальників і посередників. Вони функціонують як страхові фонди страхових компаній різної форми власності й фінансових ресурсів посередників страхового ринку.

Основою фінансів страхового ринку є *фінанси страхових компаній*. Страхова компанія створює і використовує кошти страхового фонду на відшкодування збитків страхувальників і на фінансування власних витрат з організації страхової справи, а також здійснює інвестиційну діяльність, використовуючи частину страхового фонду і власні кошти.

Грошовий обіг страхової компанії охоплює два відносно самостійних грошових потоки:

- обіг коштів для страхового захисту, який відбувається у два етапи: формування і розподіл страхового фонду та інвестування частини коштів страхового фонду з метою отримання прибутку;
- обіг коштів, пов'язаний з організацією страхової справи.

До джерел власних фінансів страхової компанії належать:

- статутний фонд страхової компанії;
- страхові платежі страхувальників;
- прибутки страхової компанії в результаті страхової діяльності та надання інших послуг на страховому ринку;
- прибутки страхової компанії від інвестиційної діяльності на фінансовому ринку (грошовому і ринку капіталу) і ринку нерухомості.

Фінанси страхової компанії складаються із статутного та гарантійного фондів страхових резервів. Гарантійний фонд страховика містить спеціальні фонди, резервні фонди і суму нерозподіленого прибутку.

Статутний фонд та гарантійний фонд утворюють власний капітал страхової компанії. Страхові резерви разом з отриманим капіталом на фінансовому ринку утворюють залучений (зовнішній) капітал (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Структура капіталу страхової компанії

Статутний фонд як джерело власного капіталу утворюється із внесків засновників компанії (згідно з українським законодавством їх має бути щонайменше три) і з суми, одержаної в результаті продажу акцій страхової компанії, якщо вона організована у формі акціонерного товариства. З метою створення реально конкурентоспроможних страхових компаній розмір статутного фонду визначається законом залежно від виду виконуваних страхових операцій, але щонайменше 100 тис. євро для засновників-резидентів і щонайменше 500 тис. євро — для компаній з іноземним капіталом. У ст. 2 Закону України “Про страхування” встановлено, що частка грошових внесків в оплаченому статутному фонді страховика має бути щонайменше 60 %, до 25 % статутного фонду можуть становити державні цінні папери. Страхова компанія може бути засновником іншої страхової

компанії в Україні, але має право спрямовувати до статутного фонду іншого страховика лише до 20 % коштів власного статутного фонду. Така норма сприяє формуванню великих страховиків.

Гарантійний фонд належить до власного капіталу, тобто він вільний від зовнішніх зобов'язань. Тому у світовій практиці резерви у складі гарантійного фонду прийнято називати вільними резервами. До таких резервів належать:

- спеціальний резервний фонд, який утворюється за рахунок продажу вище номіналу власних акцій страхової компанії при первинному розміщенні (емісійний дохід);
- резервні фонди для підвищення стійкості страхової компанії, що утворюються у відсотках до статутного фонду згідно із законодавчо встановленими нормативами резервування;
- резервні фонди, що передбачені статутом компанії;
- вільні резервні фонди споживання та нагромадження, які сформовані з нерозподіленого прибутку.

Фінансові зобов'язання страховика поділяються на страхові та нестрахові за залученими позиковими коштами. Страхові зобов'язання утворюють страховий резервний фонд. Страхові резерви страховика на поточний рік повинні бути достатніми для виконання його сумарних зобов'язань за всіма страховими угодами на цей період.

Страховий резервний фонд утворюється із страхових платежів (страхових внесків і страхових премій) і забезпечує виплату страхових сум та страхового відшкодування. Цей фонд складається із страхових резервів з кожного виду страхування (технічних резервів) і окремих резервів зі страхування життя, медичного страхування та обов'язкових видів страхування.

За особливостями формування (сплати страхової премії) страхові резерви поділяються на ризикові та накопичувальні (різні види страхування життя). До *технічних резервів* належать:

- резерв незаробленої премії — туди надходить велика частина страхової премії;
- резерви збитків — резерв заявлених, але неврегульованих збитків, і резерв за реальними, незаявленими збитками;
- резерв коливань збитковості — служить для згладжування в довгостроковій перспективі коливань річного рівня збитковості за окремими видами страхування (у роки успішної діяльності ці резерви збільшуються, а у збиткові роки здійснюється вилучення коштів для покриття надмірних збитків);

- резерв катастроф — створюється для забезпечення компенсації збитків у результаті великих катастроф природного характеру (повеней, вивержень вулканів, землетрусів і т. ін.) і промислових аварій (формується страховиками, якщо чинними договорами страхування передбачена відповідальність при настанні такого роду подій), і може використовуватися тільки за спеціальними рішеннями.

Реалізуючи функцію попередження ризику, страхова компанія за окремими видами страхування підприємницьких ризиків техногенного характеру може формувати *резерв попереджувальних заходів*, призначений для того, щоб страхова компанія фінансувала заходи для попередження нещасних випадків, втрати або ушкодження застрахованого майна, а також використовувала його на інші цілі, передбачені Положенням про резерв попереджувальних заходів.

Страхові платежі за кожним договором страхування розраховують на основі *тарифної ставки*. Розрахунки тарифної ставки називаються *актуарними*.

Сукупність тарифних ставок за одним видом страхування називається *тарифом*. Сукупність страхових тарифів (звичайних, пільгових, тарифних знижок) окремої страхової компанії утворює її систему тарифів (*тарифну установку*), яка разом із системою комісійних і бонусних винагород змінюється відповідно до ринкової *тарифної політики* страховика.

Тарифна ставка з одиниці страхової суми (100 грн, 1000 грн, 10 тис. грн тощо) за окремим договором страхування називається *брутто-ставкою*, яка складається з *нетто-ставки* і *навантаження* (витрати на ведення справи) (рис. 4.7).

Нетто-ставка складається з *основної ставки* і *ризикової надбавки*. Основна ставка приблизно дорівнює середньостатистичному розміру збитку за тривалий період часу. Ризикова надбавка враховує можливе перевищення збитків над середнім значенням.

Для різних видів страхування структура тарифної ставки може змінюватися шляхом виключення або додавання деяких елементів.

Навантаження — це постійні та змінні витрати страховика на здійснення діяльності, спрямованої на одержання страховиком прибутку. На відміну від змінних, постійні витрати (управлінські) не залежать від виду страхування (рис. 4.7). Навантаження розраховують за методом *калькуляції навантаження*.

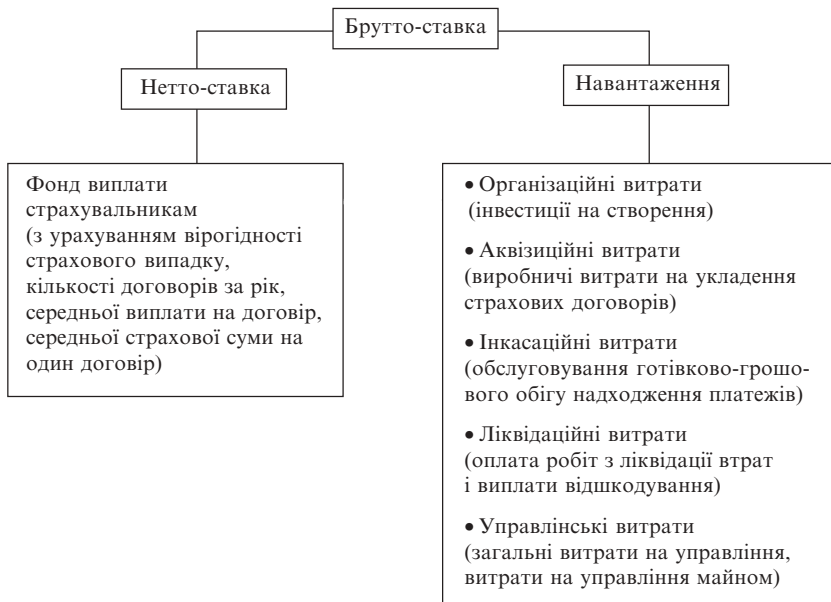

Рис. 4.7. Структура брутто-ставки

Страховий внесок (страхова премія) за договором страхування називається *брутто-премією*, або *тарифною ставкою страховика*, і визначається брутто-ставкою та загальним розміром страхової суми.

Брутто-премія складається із суми нетто-премії (нетто-ставка на всю страхову суму), гарантійної (стабілізаційної) надбавки для покриття можливих непередбачених відхилень від розміру страхових виплат, навантаження та додаткових надбавок (рис. 4.8).

Страхові платежі за розміром та диференціацією за видами ризиків для кожної страхової компанії індивідуальні й є об'єктом конкурентної боротьби на страховому ринку за залучення клієнтів.

Прибуток страхової компанії є джерелом формування резервних фондів і одним з джерел інвестиційної діяльності страховика. Страховик одержує прибуток від здійснення страхових операцій, надання інших послуг на страховому ринку та від інвестування на фінансовому ринку і ринку нерухомості.

Рис. 4.8. Структура брутто-премії (тарифної ставки страховика)

Прибуток від страхових операцій є різницею між вартістю страхових послуг та їх собівартістю. Особливість такого страхування полягає в отриманні планового прибутку лише за рахунок навантаження у структурі тарифної ставки. За рахунок нетто-ставки отримання прибутку не планується, оскільки нетто-ставка розраховується як замкнена для розподілу збитків між страхувальниками і передбачає повернення страхових платежів сукупності страхувальників за тарифний період (час, обумовлений при визначенні нетто-ставки). Плановий прибуток страховика закладається в тарифну ставку при калькуванні навантаження.

Фактичний прибуток від страхових операцій дорівнює сумі прибутку, передбаченої брутто-премією, і економії витрат на ведення страхової діяльності.

Прибуток від надання інших послуг на страховому ринку страхова компанія отримує згідно з цінами на різні консультаційні послуги у сфері страхування, за навчання фахівців страхового ринку тощо.

Прибуток від інвестиційної діяльності страховика утворюється в результаті господарської діяльності нестрахового характеру. Перелік напрямків нестрахової діяльності страхової компанії встановлюється законодавчо. Державне регулювання інвестиційної діяльності страхової компанії має на меті захист коштів страхувальників від втрат внаслідок ризикованого інвестування страховика, тобто фінансову стабілізацію страховика. Тому дотримання принципів інвестиційної діяльності страхової компанії має сприяти збільшенню та збереженню коштів страхового фонду.

Наведемо принципи інвестиційної діяльності страховика:

- диверсифікації, що передбачає широке коло сфер інвестування для зменшення інвестиційного ризику;
- повернення вкладень, що передбачає гарантію повернення інвестованих коштів;
- прибутковості;
- ліквідності, що означає інвестування лише в цінності з високою ліквідністю.

Відповідно до зазначених принципів інвестиційної діяльності страховик має право розмішувати страхові резерви в такі активи (ст. 3 Положення про порядок формування, розміщення і облік страхових резервів за видами страхування, іншими, ніж страхування життя):

- грошові на поточному рахунку;
- банківські вклади (депозити);
- нерухомість;
- цінні папери, що передбачають одержання доходу;
- державні цінні папери;
- права вимог до перестраховальників;
- готівку в касі в обсязі лімітів залишків каси, встановлених НБУ.

Структура розміщення технічних резервів за видами інвестування визначена згаданим Положенням у відсотках до їх розміру.

З переліку напрямків інвестування випливає, що з метою захисту страхових резервів страховій компанії заборонені позикові операції, торговельно-посередницька діяльність, вкладення в інтелектуальну власність, додаткова оплата праці співробітників із страхових резервів, інвестиції в чеки, приватизаційні папери, паї фондових і товарних бірж.

У країнах з розвиненою економікою склалася структура інвестицій страхових компаній, яка не впливає негативно на їх фінансову стійкість. Звичайно 5–7 % усіх їхніх активів становлять *високоліквідні короткострокові інвестиції*. Це банківські депозитні вклади, а також різні цінні папери — депозитні сертифікати, казначейські і комерційні векселі, облігації тощо. *Середньо- і довгострокові інвестиції* можна поділити на інвестиції в цінні папери з фіксованим доходом, акції й облігації підприємств, нерухомість і іпотечний кредит.

Капітал страхових компаній найчастішекладають у цінні папери з твердо фіксованим доходом, адже вони є надійним об'єктом капіталовкладень, гарантують стійкий дохід і водночас завжди можуть бути реалізовані за ринковою ціною. З метою отримання більшого

прибутку страхові компанії активно інвестують кошти й у звичайні акції різних компаній.

Близько 7–8 % активів страхових компаній припадає на нерухомість, тобто довгострокові інвестиції. До складу нерухомості звичайно входять контори, адміністративні будівлі, офіси, житлові будинки тощо. Дохід від нерухомості трохи нижчий прибутку, який одержують від акцій і цінних паперів. Страхові компанії надають також іпотечний кредит під забезпечення нерухомістю. Однак цей вид інвестицій має низьку ліквідність і довгостроковий характер.

Кожна страхова компанія дотримується своєї інвестиційної політики, зумовленої насамперед характером здійснюваних страхових операцій, термінами й обсягом акумульованих коштів. Так, інвестиції в нерухомість і іпотечний кредит здійснюють здебільшого компанії зі страхування життя, тоді як у структурі інвестицій компаній майнового страхування переважають цінні папери з фіксованим доходом, що забезпечують стійке фінансове становище і своєчасну виплату страхового відшкодування за великими збитками.

Фінансова стійкість страхової компанії забезпечується розміром власного капіталу. Фінансові можливості страхувальника визначаються обсягом надходжень страхових внесків, який залежить від кількості договорів і розміру страхових тарифів на кожний вид страхування.

Фінансова стійкість компанії досягається дотриманням нормативу співвідношення власних активів компанії і прийнятих страхових зобов'язань (резерв платоспроможності страхової компанії) і визначається розміром чистих активів. Забезпечується фінансова стійкість страховика перевищенням активів над річними зобов'язаннями в розмірі до 20 % річної суми внесків, що надійшли.

До загальних критеріїв оцінки діяльності страхових компаній належать репутація страховика, досвід роботи, прибутковість його діяльності і виконання зобов'язань перед клієнтами.

Досвід роботи страхової компанії має особливо важливе значення. Якщо компанія тривалий час функціонує на страховому ринку, то це означає, що вона успішно розв'язує свої проблеми і пристосувалася до загальної економічної ситуації.

Робота компанії, безумовно, повинна бути *прибутковою*, тобто мати прибуток як фінансовий результат за підсумками року.

Репутація страховика формується серед його партнерів по бізнесу і клієнтів як інтегральний показник його роботи і характеризується інформацією про сумлінність дій або обмеження інтересів страхувальників.

Питання для самоконтролю

1. Специфічні ознаки страхування як економічної категорії.
2. Функції страхування в системі фінансових і виробничих відносин.
3. За якими критеріями можна класифікувати страхові відносини?
4. Основні види ризиків, які приймаються до страхування.
5. Організаційні форми страхування в Україні.
6. Галузі й підгалузі страхування.
7. Сутність перестраховання і співстрахування.
8. З яких грошових фондів складається капітал страховика?
9. Чинники, які впливають на фінансовий стан страховика.

Завдання

Характерною ознакою економічно розвинених країн є високий рівень розвитку страхування. Реформи, що передбачають розширення сфери страхових відносин, розпочалися і в Україні.

Підберіть і проаналізуйте матеріали стосовно реформування пенсійного забезпечення, запровадження медичного страхування, страхування на випадок безробіття. Розгляньте основні проблеми розвитку страхового ринку в Україні.

Розділ 5. Фінанси населення

5.1. Джерела і структура фінансів домогосподарств

Фінанси населення стосуються економічної категорії “домашнє господарство” (домогосподарство), як це прийнято світовою практикою планування фінансів різних рівнів. Фінанси населення формуються доходами і витратами окремих домогосподарств.

Домогосподарство — це економічна одиниця, що складається з однієї людини або кількох людей, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені кошти для поточного споживання та оплати послуг і заощадження з метою задоволення своїх потреб. Фінанси домашніх господарств — це грошові фонди, що формуються у громадян з доходів, одержаних у результаті трудової, господарської та інших видів діяльності.

Фінанси домашніх господарств функціонують у межах фінансової системи країни і мають прямі й зворотні зв'язки з державними фінансами та фінансами підприємств. Фінанси держави та фінанси підприємств спрямовуються на нагромадження або споживання. До *нагромаджень* належать усі вкладення коштів на розширення виробництва, створення основних фондів усіх видів або нагромадження грошових ресурсів у кредитних установах і фінансових інститутах. *Споживанням* є вкладення коштів у матеріальні блага та послуги, що призначені для відтворення робочої сили і споживаються населенням.

Фонд споживання в загальнонаціональному масштабі — це загальна сума споживання населення країни, обмежена розміром ВВП, національним доходом та необхідними відрахуваннями з національного доходу на невиробничу сферу і страхові фонди на непередбачені витрати.

Фінанси населення в масштабі країни складаються з фонду оплати праці (підсумовуються на рівні підприємств) і виплат із громадських соціальних фондів, спрямованих на соціальний захист населення.

Співвідношення фонду оплати праці та виплат із громадських соціальних фондів становлять *структуру фонду споживання країни*.

Кількісно фінанси населення безпосередньо пов'язані із новоствореним продуктом — доданою вартістю. Новостворений продукт (чистий продукт) складається з необхідного продукту (оплата праці) та доданого продукту (прибутку). Фінанси населення відображають переважно розмір необхідного продукту, що забезпечує відтворення робочої сили (оплата праці), і частково — доданий продукт (виплати населенню з прибутку).

Формуючись за рахунок розподілу і перерозподілу новоствореної вартості у виробничій та невиробничій сферах, а також у сфері державних фінансів, фінанси домашніх господарств збільшуються за рахунок власної господарської діяльності населення і доходів від інвестування на фінансовому ринку.

До *джерел фінансів домогосподарств* належать:

- заробітна плата, отримана у виробничій і невиробничій сферах (у складі собівартості продукції і послуг);
- пенсії, стипендії, субсидії, допомога тощо (за рахунок надходжень до суспільних фондів споживання у вигляді податків і відрахувань);
- доходи від підсобного господарства;
- доходи від надання послуг населенню;
- доходи від володіння цінними паперами;
- інші доходи (спадок, аліменти, гонорари тощо).

Обсяг фінансів домашніх господарств і їх *структура за джерелами надходжень* залежать від впливу низки чинників, основним з яких є рівень розвитку економіки країни. За допомогою цього чинника визначають частку національного доходу, що спрямовується на споживання у вигляді як оплати праці, так і соціального захисту з боку держави непрацездатних членів суспільства.

Важливим чинником є також розвиненість ринкових відносин, від якої залежить ступінь економічної активності працездатного населення, що дає змогу підвищити доходи від самостійної діяльності в межах домогосподарства.

Збільшення фінансів населення безпосередньо пов'язане з підвищенням продуктивності праці, що дає змогу підприємствам збільшити фонд оплати праці без втрати конкурентоспроможності продукції.

Структура фінансів домогосподарств *за напрямками розподілу коштів* формується виходячи з необхідності першочергового забезпечення розширеного відтворення робочої сили, тобто залежить від

обсягу витрат на фізіологічні потреби населення, які є пріоритетними. Таким чином, що менший загальний фонд споживання країни, то більша питома вага витрат на життєзабезпечення населення і відповідно менші витрати на духовний розвиток людини та інвестиційна спроможність населення.

Структура витрат домашніх господарств:

- придбання матеріальних благ для відтворення робочої сили у її фізичному вигляді;
- витрати на оплату послуг, що забезпечують фізичне відтворення робочої сили (відпочинок, платне медичне обслуговування);
- витрати на духовний розвиток і освіти для відтворення якості робочої сили (як доповнення до безкоштовного бюджетного фінансування);
- податки та збори;
- страхові внески;
- довгострокові вклади населення в цінні папери і банківські депозити;
- витрати на розвиток приватного підприємництва.

Матеріальні цінності, які купує населення, називаються *матеріальними благами*. Структуру витрат на матеріальні блага, що споживає населення, утворює співвідношення витрат на окремі види товарів (продукти харчування, одяг тощо). У розвинених країнах сучасна структура споживання, яка визнана оптимальною, приблизно така: продукти харчування — 30 %, інші матеріальні блага — 70 %.

Нині в Україні структура споживання протилежна, що свідчить про низький життєвий рівень населення і неможливість за рахунок фінансів домогосподарств забезпечити всебічний розвиток особистості. Фінансова політика держави має сформувати структуру видатків, наближену до розвинених країн, але це можливо тільки в разі збільшення загального обсягу фінансів населення.

Соціальний захист населення з боку держави становлять кошти, що надходять в домогосподарства у вигляді безпосередніх виплат та надання послуг з боку сфери охорони здоров'я, освіти та культури, що сплачуються за рахунок фінансових ресурсів бюджетної системи і державних цільових страхових фондів.

Сума коштів необхідного соціального захисту населення залежить переважно від середнього рівня життя населення: що нижчі доходи населення з фонду оплати праці, то більша питома вага видатків бюджету у структурі фінансів домогосподарств.

Соціальний захист населення полягає в забезпеченні мінімального рівня споживання населення. Такий захист передбачає надання кожній людині державою певних гарантій споживання, що закріплені законодавчо.

Гарантії держави є соціально-економічними: *соціальними* — з огляду на їх спрямованість на певні групи населення, які особливо потребують державної підтримки, *економічними* — стосовно визначення розміру гарантій з погляду їх необхідного розміру і водночас можливостей держави. Усі види гарантій обов'язково мають фінансові джерела покриття і надаються лише в межах сум, затверджених у бюджеті поточного року. З урахуванням наявності джерел фінансування соціальний захист населення має різний рівень за роками і відповідає загальній динаміці державного бюджету.

Соціально-економічні гарантії держави населенню надаються в трьох напрямках.

1. Держава встановлює для повноцінного працівника *нормальний рівень споживання* через гарантований мінімальний рівень оплати праці, індексацію оплати праці відповідно до рівня інфляції, помірні податки та свободу підприємництва.
2. Держава шляхом бюджетного фінансування в мінімальному розмірі задовольняє пріоритетні потреби суспільства, тобто такі *потреби з відтворення населення*, які неможливо перекласти на окремих громадян без ризику втрати в майбутньому якості робочої сили. Держава піклується про відтворення населення, оскільки до таких пріоритетних потреб суспільства належать загальна освіта, виховання дітей, охорона здоров'я, культурно-пізнавальна робота.
3. *Вирівнювання рівнів життя окремих груп населення*, які з об'єктивних причин не можуть задовольнити свої споживчі потреби власною працею: за станом здоров'я, внаслідок втрати роботи, за умов загальної кризи в економіці. Таким групам населення надається допомога у вигляді прямих виплат (пенсії, допомога, стипендії) і податкових пільг, що збільшують реальні доходи.

Економічна сутність державних гарантій полягає в перерозподілі національного доходу. Через фінансову систему у населення вилучається частина доданого продукту і перерозподіляється за окремими групами населення. Цей перерозподіл обмежується реальними можливостями державного бюджету, тобто розміром податкових надходжень. Таким чином, щоб при досягнутому рівні податкових надходжень збільшити питому вагу витрат на соціальний захист населення у фонді споживання, необхідно збільшити податкове на-

вантаження на все населення, що, у свою чергу, призведе до спаду виробництва і зменшення податкової бази. Розв'язати цю проблему можна як створенням умов для розширення виробництва, так і зниженням тиску соціальної сфери на бюджет шляхом збільшення заробітної плати. Підвищення заробітної плати сприятиме зниженню загальної потреби населення в соціальному захисті через бюджетні кошти.

Соціально-економічні гарантії населенню надаються державою у вигляді:

- реалізації прав громадян на працю та допомогу з безробіття;
- гарантії виплати заробітної плати та забезпечення її мінімального рівня;
- індексації всіх видів соціальної допомоги в умовах інфляції;
- надання допомоги і пільг малозабезпеченим верствам населення;
- виплати всіх видів пенсійного забезпечення.

До *основних принципів соціального захисту населення* як джерела поповнення фінансів населення належать:

- адресність надання допомоги, що означає отримання допомоги лише тими, хто її справді потребує;
- залучення до надання соціальної допомоги коштів як державного, так і місцевих бюджетів.

Ознайомлення з досвідом розвинених країн виявило загальні підходи до побудови механізму державного соціального захисту населення. До них належать:

- фінансування на державному рівні мінімального розміру соціальних гарантій;
- випереджальний перегляд рівня грошових виплат населенню в умовах інфляції (випереджальна індексація доходів), що виключає нові звернення за соціальною допомогою;
- перегляд розміру середньодушового доходу через інфляцію і призначення допомоги для підтримки купівельної спроможності малозабезпечених груп населення (розширення кола людей, які отримують державну допомогу).

5.2. Інвестиційна діяльність населення

Фінанси населення за джерелами формування належать до сфери споживання, але завжди від споживання у населення залишається частина коштів, що спрямовуються на заощадження, тобто *нагромаджуються*.

Частина доходу домогосподарства, що не використовується на купівлю товарів і оплату послуг, а також на сплату податків, називається *заощадженнями*. Найпоширенішою формою заощаджень є використання частини доходу або для створення нагромаджень у вигляді готівки чи вкладів в ощадних банках, або для придбання цінних паперів.

У США економісти вважають, що виплата сімейними господарствами боргів так само є нагромадженнями, оскільки гроші, що виплачуються на погашення боргу, не спрямовуються ні на споживання, ні на сплату податків. Зауважимо, що не всі домогосподарства належать до категорії тих, що заощаджують. Наприклад, молоді сім'ї за рахунок позик витрачають набагато більше, ніж заробляють, щоб придбати деякі дорогі товари і оплатити послуги, такі, наприклад, як житло і освіта. Пенсіонери так само схильні витратити більше коштів, але за рахунок вилучення засобів, нагромаджених у результаті заощаджень. Однак від'ємне значення заощаджень сімейних господарств такого типу перекривається додатним значенням заощаджень сімейних господарств, що складаються з осіб з високими доходами і стабільною кар'єрою.

Вільні кошти, що залишаються після всіх витрат на придбання матеріальних благ, оплату послуг та духовний розвиток, населення використовує:

- як резервний фонд у вигляді простого грошового нагромадження без інвестування;
- як інвестиційний фонд для отримання додаткового доходу його власником.

Вибір виду інвестування вільних фінансових ресурсів населення залежить від законодавчих передумов розширення підприємництва у країні й стану фінансового ринку (у тому числі фондового).

Інвестиції населення здійснює:

- у засоби виробництва для індивідуальної підприємницької діяльності в межах законодавства про підприємництво;
- у цінні папери з метою отримання дивідендів за акціями або доходу за облігаціями;
- у банківські депозити (вклади) та ощадні сертифікати;
- у валютні ресурси.

Вибір між вкладеннями в цінні папери і банківські депозити ґрунтується на стандартному підході: за відсутності інфляції вибирається варіант найбільшої дохідності шляхом порівняння банківського від-

сотка за вкладами і розміру дивідендів за цінними паперами. В умовах інфляції населення переважно вибирає інвестування у валютні ресурси.

Питання для самоконтролю

1. Напрямки оптимізації джерел і структура фінансів населення.
2. Зв'язок між бюджетною політикою держави і рівнем соціального захисту населення.
3. Умови інвестиційної активності населення на фондовому ринку.

Розділ 6. Фінансовий ринок

6.1. Сутність і структура фінансового ринку

Місце фінансового ринку у фінансовій системі. Для нормального функціонування економіки необхідно постійно мобілізувати, розподіляти і перерозподіляти фінансові ресурси між її сферами і секторами. Фінансова система виконує це за допомогою:

- мобілізації бюджетних ресурсів через податки і розміщення їх відповідно до потреб уряду;
- фінансового ринку, що мобілізує заощадження на добровільній основі і надає позики чи інвестиції, реагуючи на ринкову ситуацію.

За допомогою механізму функціонування фінансового ринку визначають обсяг і структуру попиту на фінансові активи (рис. 6.1). Цей механізм своєчасно задовольняє всіх споживачів, які тимчасово потребують залучення капіталу із зовнішніх джерел. Іншими словами, тимчасово вільний капітал, який перебуває у формі суспільних заощаджень (тобто грошових та інших фінансових ресурсів населення, підприємств, державних органів) і не витрачений на споживання та реальне інвестування, залучається через фінансовий ринок окремими його учасниками для подальшого ефективного використання в економіці країни.

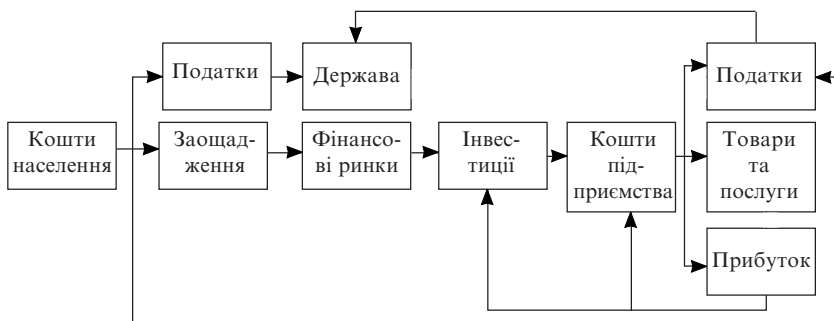

Рис. 6.1. Механізм функціонування фінансового ринку

На фінансовому ринку формуються співвідношення заощаджень та інвестицій; для залучення заощаджень вкладника останній має бути впевнений у тому, що одержить прибуток і мінімально компенсуватиме втрати від інфляції. В іншому разі заощадження будуть переведені в товарну форму.

Фінансовий ринок і фінансові інститути, що забезпечують його функціонування, допомагають ефективніше, ніж окремі вкладники, мобілізувати і розмістити великий обсяг заощаджень, знизити ризики; сприяють скороченню оперативних витрат, об'єднанню та диверсифікації ризиків; розвитку спеціалізованих консультативних послуг з управління ризиком, перспектив інвестування, оцінки платоспроможності тих, хто їх залучає; задоволенню потреб вкладників у ліквідності й безпечності та інвесторів у строковому вкладенні вільних коштів.

У розвинених країнах сучасний рівень розвитку фінансового ринку зумовлюється здебільшого рівнем нагромадження, господарськими традиціями, розмірами суспільного багатства і добробутом нації. Що різноманітніша з погляду суб'єктів і розмірів структура заощаджень та можливостей інвестицій, то необхідніше існування фінансового ринку.

Фінансовий ринок як історична категорія з'явився одночасно з фінансами і з розвитком товарно-грошових відносин перетворився на особливу сферу економічних відносин. Розвиток товарного виробництва на певному етапі спричинив появу у його учасників гострої потреби в додатковому капіталі, необхідному для подальшого розширення виробництва. Цей капітал називається інвестиційним і використовується для створення робочих місць, придбання знарядь і предметів праці, нових технологій та інших елементів виробництва.

Світовий фінансовий ринок первісно сформувався на базі міжнародних фінансових операцій національних фінансових ринків, потім — на базі їх інтернаціоналізації. Спочатку цей ринок розвивався повільно і переважно як світовий грошовий ринок. Особливість світового фінансового ринку полягає у спрямуванні національного капіталу (певних фінансових активів) за кордон, у розпорядження іноземних банків або для залучення іноземного капіталу. Особливо активно світовий фінансовий ринок почав розвиватися на початку 60-х років XX ст. До цього протягом сорока років цьому перешкоджали світові економічні кризи 1929–1933 рр., Друга світова війна, валютні обмеження.

Розглядаючи фінансовий ринок України в історичному аспекті, слід зазначити, що він існував до революції (до 1917 р.), потім у період непу наприкінці 20-х років, а також і у подальшому, але у звуженому й урізаному вигляді. Занепад фінансового ринку та його інфраструктури за радянських часів зумовлювався пануванням командно-адміністративної системи управління, повним одержавленням засобів виробництва, відсутністю приватної власності як основи формування фінансового ринку. Мобілізація грошових заощаджень тільки через державні позики була обмеженим фінансовим інструментом, що застосовувався командно-адміністративною системою не ефективно. Це спричинило об'єктивне відставання вітчизняної економіки в багатьох галузях. Через складність концентрації грошей з внутрішніх резервів для створення конкурентоспроможних виробництв не використовувався могутній науково-технічний потенціал, що був створений у радянські часи.

Фінансовий ринок як економічна категорія. Інвестування, як зазначалося, забезпечується через розвинений фінансовий ринок. З'ясуємо, чим цей ринок і його сегменти відрізняються від інших. В економічній літературі не існує єдиного трактування економічної сутності поняття “фінансовий ринок”. Часто його ототожнюють з грошовим, кредитним або інвестиційним ринком.

Поняття “фінансовий ринок” дуже широке, оскільки охоплює не тільки фінансові зв'язки, а й багато форм відносин власності та їх перерозподілу (трансформації).

Фінансовий ринок — це система економічних відносин, у процесі яких розподіляються та перерозподіляються фінансові активи країни під впливом попиту і пропозиції на них з боку різних суб'єктів економіки. Ці економічні відносини визначаються об'єктивними економічними законами і фінансовою політикою держави, які зрештою формують сутність фінансового ринку, тобто зв'язки і відносини як безпосередньо на ринку, так і з іншими економічними категоріями.

Для розуміння фінансових активів доцільно виходити з їх загального визначення. У системі національних рахунків активи вважаються об'єктами, що мають вартість і перебувають у власності економічних суб'єктів, від яких у майбутньому слід очікувати отримання прибутку або інших доходів. Фінансові активи відповідають цьому призначенню як засоби нагромадження вартості. У системі національних рахунків фінансові активи класифікуються за сімома

основними категоріями, до яких належать монетарне золото* і спеціальні права запозичення міжнародного валютного фонду, готівка і депозити, цінні папери (крім акцій); позики, акції та інший пайовий капітал, страхові технічні резерви, інші рахунки до одержання або до оплати. Характерною ознакою фінансових активів є обов'язковість вимог до інших інституційних одиниць, які є позичальниками і мають зобов'язання перед своїми кредиторами. Фінансовими вважаються зобов'язання боржника перед своїм кредитором на оплату вимог, що виставляються йому. *Фінансовий ринок* — це узагальнена назва ринків, де виявляються попит і пропозиція на різні фінансові активи (фінансові послуги). *З організаційного погляду фінансовий ринок* є системою самостійних окремих ринків (сегментів), у кожному з яких виокремлюються ринки конкретних видів фінансових активів (сектори). Отже, фінансовий ринок — це складна економічна система, що є сферою прояву економічних відносин:

- при розподілі доданої вартості та її реалізації шляхом обміну грошей на фінансові активи;
- між вартістю і споживчою вартістю товарів, що обертаються на цьому ринку (фінансових активів);
- між продавцями і покупцями фінансових активів при реалізації вартості, втіленої в цих активах;
- між населенням, виробниками і державою щодо перерозподілу вільних коштів на основі повної економічної самостійності, механізму саморегуляції ринкової економіки, внутрішньо- та міжгалузевго переміщення фінансових ресурсів.

Функції фінансового ринку. Сутність фінансового ринку і його роль в економіці держави найповніше розкриваються в його функціях, основними з яких є такі:

- мотивована мобілізація заощаджень приватних осіб, приватного бізнесу, державних органів та зарубіжних інвесторів і трансформація акумульованих коштів у позиковий та інвестиційний капітал;
- реалізація вартості, втіленої у фінансових активах, і доведення фінансових активів до споживачів (покупців, вкладників);

*Монетарним вважається золото у формі монет, зливків або брусків не менш як 995-ї проби. Право власності на монетарне золото належить центральному (національному) банку і центральному уряду. Монетарне золото і спеціальні права запозичення належать до активів, за якими неможливе невиконання зобов'язань.

- перерозподіл на взаємовигідних умовах коштів підприємств з метою їх ефективнішого використання;
- фінансове обслуговування учасників економічного кругообігу та фінансове забезпечення процесів інвестування у виробництво, розширення виробництва та пайової участі на основі визначення найефективніших напрямків використання капіталу в інвестиційній сфері;
- вплив на грошовий обіг та прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів;
- формування ринкових цін на окремі види фінансових активів;
- страхова діяльність і створення умов для мінімізації фінансових та комерційних ризиків;
- операції з експорту-імпорту фінансових активів та інші фінансові операції, пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю;
- кредитування уряду, місцевих органів самоврядування шляхом розміщення урядових та муніципальних цінних паперів;
- розподіл державних кредитних ресурсів і розміщення їх серед учасників економічного кругообігу.

Функція фінансового ринку щодо доведення фінансових активів до споживача виявляється через створення мережі інститутів з реалізації фінансових активів (банків, бірж, брокерських контор, інвестиційних фондів, фондів магазинів, страхових компаній тощо). Ця функція спрямована на забезпечення нормальних умов для реалізації грошових ресурсів (заощаджень) споживачів (покупців, вкладників) в обмін на фінансові активи, що становлять для них інтерес.

Задовольняючи значний обсяг інвестиційних потреб суб'єктів господарювання, механізм фінансового ринку через систему ціноутворення на окремі інвестиційні інструменти виявляє найефективніші сфери і напрямки інвестиційних потоків для забезпечення високого рівня доходності капіталу, який використовується з цією метою. Ринковий механізм ціноутворення на фінансовому ринку протилежний державному, хоча й перебуває під певним впливом державного регулювання. Цей механізм дає змогу повністю враховувати поточне співвідношення попиту і пропозиції за різними фінансовими активами, яке формує відповідний рівень цін на них; максимально задовольняти економічні інтереси продавців і покупців фінансових активів.

Зміст функції фінансового забезпечення процесів інвестування полягає у створенні фінансовим ринком умов для залучення (концентрації) підприємцем фінансових ресурсів, необхідних для розвит-

ку виробничо-торговельного процесу. Залучення фінансових ресурсів передбачає як нагромадження капіталу, так і взяття його в борг (позика), у наймання (селенг).

Сутність функції впливу на грошовий обіг зводиться до створення фінансовим ринком умов для безперервного переміщення грошей у процесі здійснення різноманітних платежів і регулювання обсягу грошової маси в обігу. Через цю функцію на фінансовому ринку реалізується грошова політика держави. Від усталеності грошового обігу залежить усталеність фінансового ринку.

Фінансовим ринком вироблений власний механізм страхування цінового ризику (і відповідно система спеціальних фінансових інструментів), який в умовах нестабільності економічного розвитку країни і кон'юнктури фінансового та товарного ринків дає змогу знизити до мінімуму фінансовий і комерційний ризик продавців та покупців фінансових активів і реального товару, пов'язаний зі зміною цін на нього. Крім того, у системі фінансового ринку поширена пропозиція різноманітних страхових послуг.

Забезпечуючи мобілізацію, розподіл і ефективне використання вільного капіталу, задоволення в найкоротші терміни потреби в ньому окремих суб'єктів господарювання, фінансовий ринок сприяє прискоренню обороту використовованого капіталу, кожний цикл якого генерує додатковий прибуток і приріст національного доходу загалом.

Зазначивши позитивний вплив фінансового ринку на розвиток економіки, слід також спинитися на проблемах, що існують на сучасному етапі його функціонування. Зокрема, для України вони пов'язані з тим, що її фінансовий ринок почав формуватися в період глобалізації багатьох економічних процесів, у тому числі й фінансового ринку.

До передумов глобалізації ринку капіталів належать:

- технічні досягнення у сфері обробки інформації і комунікацій;
- усунення або послаблення обмежень на переміщення капіталів через кордони;
- лібералізація внутрішніх ринків капіталів;
- розвиток нерегульованих іноземних ринків;
- прискорене збільшення кількості похідних інструментів;
- розвиток ринку єврооблігацій.

Економічна і фінансова глобалізація, безперечно, має багато позитивного, але, на жаль, не всі держави можуть скористатися її перевагами. З її розвитком держава, нація втрачають можливість ефек-

тивно здійснювати свій суверенітет над валютою та фінансами; у світовому економічному просторі поширюється панування транснаціональних корпорацій, їх фінансові можливості іноді перевищують бюджети середніх європейських держав. Саме вони зацікавлені в тому, щоб капітал міг у лічені години переміщатись з однієї точки світу в іншу. Про велику небезпеку спекулятивного капіталу, який перевищує національний капітал усіх країн разом узятих, добре знають як вчені, так і державні діячі. Слабка держава, продукція якої неконкурентоспроможна, стає здобиччю транснаціональних корпорацій, затоварюється дешевими товарами широкого вжитку, не може захистити свого товаровиробника, розвивати і зміцнювати національну економіку. Тому в Україні необхідно розробити методи і механізми захисту свого економічного суверенітету, завоювати позиції на світовому ринку, виробити повноцінну концепцію участі у блоках захисту від утиску вітчизняного виробництва з боку транснаціональних компаній.

Таким чином, Україні потрібно сформувати механізм захисту від кризових явищ, що породжуються раптовим припливом та відпливом коштів фінансових спекулянтів. При цьому, вочевидь, не вдасться уникнути певних митних, податкових обмежень та ін.

Необхідно ретельно розробити заходи фінансової безпеки України у зв'язку зі скороченням обмежень на рух капіталу.

Вважаємо, що доти, доки Україна не досягне стійкого економічного розвитку і не стане рівноправним партнером економічно розвинутих країн на світовому фінансовому ринку, державне регулювання має перешкоджати поширенню віртуальної фінансової економіки, захищати і заохочувати реальних інвесторів, обмежувати діяльність фінансових спекулянтів. З огляду на це необхідно:

- зберегти окремі валютні обмеження з операцій, пов'язаних з рухом капіталу;
- вживати заходів забезпечення прозорого механізму обліку та переходу прав власності на фондовому ринку;
- стимулювати виконання ринком акцій функції мобілізації капіталу;
- сприяти припливу коштів у виробничий сектор і реальну економіку, використовувати оподаткування для стимулювання інвестицій у виробництво;
- стримувати збільшення доходів, які можна отримати в результаті фінансових спекуляцій. Для цього потрібно стримувати коливання

на валютному і фондовому ринках (у тому числі на ринку державних цінних паперів), тобто обмежувати спекулятивні процеси на фінансовому ринку;

- стимулювати залучення інвестицій у виробництво через кредитування, оскільки неможливість скористатися кредитом призводить до розширення ризикового і спекулятивного ринку акцій.

Структура фінансового ринку зумовлена функціями, які він виконує. У цьому розумінні фінансовий ринок є полісистемою, до якої входять підсистеми, що визначаються за різними ознаками: часовою (період обертання фінансових активів), інституційною, на основі виокремлення ринків певних груп та видів фінансових активів та ін.

За періодом обертання фінансових активів фінансовий ринок поділяється:

- на ринок грошей, на якому здійснюються операції купівлі-продажу короткострокових фінансових інструментів із терміном обертання до одного року. Фінансові активи, що обертаються на ринку грошей, є високоліквідними, їм притаманний невисокий рівень фінансового ризику;
- на ринок капіталів, на якому здійснюються операції купівлі-продажу фінансових інструментів з терміном обертання більш як один рік. Фінансові активи, що обертаються на ринку капіталів, як правило, менш ліквідні, їм притаманний більший рівень фінансового ризику і вищий рівень доходності порівняно з фінансовими активами грошового ринку.

Поділ фінансового ринку на ринок грошей і ринок капіталів у сучасних умовах носить дещо умовний характер, оскільки сучасні ринкові технології і умови емісії багатьох фінансових інструментів передбачають відносно простий і швидкий спосіб трансформації окремих короткострокових фінансових активів у довгострокові і навпаки.

За інституційною ознакою фінансовий ринок розглядається як сукупність відповідних фінансових інституцій — банків, страхових компаній, інвестиційних фондів і компаній, пенсійних фондів, кредитних спілок, бірж, фірм-реєстраторів, брокерських фірм, рейтингових агентств тощо.

Фінансовий ринок як сукупність ринків певних груп і видів фінансових активів зображено на рис. 6.2.

Виокремлюють також первинний і вторинний фінансовий ринок; місцевий, регіональний, національний, міжнародний та світовий фінансовий ринок. *За ступенем організованості* фінансовий ринок

Рис. 6.2. Структура фінансового ринку (за групами і видами фінансових активів)

поділяють на організований* і неорганізований**. Певні сегменти фінансового ринку (наприклад, ринок цінних паперів і валютний) поділяють на біржовий та позабіржовий***. *За принципом повернення* розрізняють фінансові ринки боргових зобов'язань і інструментів власності; *за формою організації* — організаційні і розподільні.

Один і той самий фінансовий актив може бути товаром кількох ринків. Унаслідок цього зазначені ринки (сегменти) тісно взаємопов'язані.

Грошовий ринок як сегмент фінансового ринку, на якому здійснюються короткострокові депозитно-позикові операції (терміном до одного року), обслуговує рух обігових коштів підприємств та організацій, короткострокових коштів банків, установ, громадських організацій, держави та населення. Об'єктом купівлі-продажу на грошовому ринку є тимчасово вільні кошти.

Інструментами грошового ринку є скарбничі та комерційні векселі, депозитні сертифікати, банківські акцепти. Ціною “товару”, що продається і купується на ринку, є позиковий процент.

Кредитний ринок як частина фінансового, на якому формуються попит і пропозиція на середньо- та довгостроковий позиковий капітал, виконує такі функції: по-перше, об'єднує дрібні, розрізнені грошові заощадження населення, державних організацій, приватного бізнесу, зарубіжних інвесторів і формує великі грошові фонди; по-друге, трансформує кошти в позиковий капітал, що забезпечує зовнішні джерела фінансування матеріального виробництва національної економіки; по-третє, надає позики державним органам і на-

* Організованим є фінансовий ринок, що функціонує за певними правилами, які встановлюють спеціальні фінансові установи: банки, ломбарди і фінансові біржі (фондова, валютна, дорогоцінних металів і коштовного каміння).

** Неорганізований фінансовий ринок є сферою купівлі-продажу фінансових активів через інші різноманітні фінансові інститути, фізичних та юридичних осіб.

*** Біржовий ринок пов'язує з поняттям фондової (валютної) біржі як особливо організованого, як правило, вторинного ринку фінансових активів (цінних паперів, валюти), що сприяє підвищенню мобільності капіталу і виявленню реальних ринкових цін активів. У розвинених країнах на біржу можуть потрапити не всі емітовані цінні папери, а лише гарантовані, що відповідають не лише вимогам лістингу, а й потребі суспільства у розвитку конкретної галузі національного господарства.

Позабіржовий ринок охоплює ринок операцій з фінансовими активами (цінними паперами, валютою) поза біржею: наприклад, первинне розміщення і перепродаж цінних паперів емітентів, які не бажають потрапити на біржу.

селенню для покриття бюджетного дефіциту, фінансування частини житлового будівництва. Кредитний ринок забезпечує нагромадження, рух, розподіл і перерозподіл позикового капіталу між сферами економіки.

Валютний ринок — це система сталих і водночас різноманітних економічних та організаційних відносин між учасниками міжнародних розрахунків щодо валютних операцій*; зовнішньої торгівлі; надання фінансових послуг; здійснення інвестицій та інших видів діяльності, які потребують обміну і використання іноземних валют. На валютному ринку діє певний механізм, за допомогою якого встановлюються правові та економічні відносини між споживачами і продавцями валют. Валютна біржа є організаційно оформленим регулярним валютним ринком, на якому відбувається торгівля валютою на основі попиту і пропозиції**.

До складових фінансового ринку належить також **ринок цінних паперів**, який у розвинених країнах є механізмом фінансування економіки і барометром економічного та політичного життя. На ньому здійснюються емісія, купівля-продаж цінних паперів, встановлюється ціна на них, формуються і урівноважуються попит та пропозиція.

Ринок цінних паперів (РЦП) — це специфічна сфера ринкових відносин, де об'єктом операцій є цінні папери.

Завдання ринку цінних паперів полягає у створенні умов і забезпеченні якнайповнішого та якнайшвидшого переливання заощаджень в інвестиції за ціною, яка задовольняла б обидві сторони. Через ринок цінних паперів створюються грошові нагромадження кредитно-фінансових інститутів, підприємств, держави, що спрямовуються на фінансування виробничих та невиробничих потреб.

Ринок цінних паперів охоплює операції з випуску і обертання інструментів позики, інструментів власності, а також їх поєднань і похідних. До *інструментів позики* належать облігації, векселі, сертифікати; до *інструментів власності* — усі види акцій, до *гібридних* —

* Стрижем валютних операцій, що здійснюються на валютному ринку, є валютний курс, рівень якого постійно коливається під впливом попиту й пропозиції учасників цих операцій.

** Як самостійна структура така торгівля широко функціонувала ще в період домонопольного капіталізму. Нині в розвинених країнах операції з іноземною валютою зосереджені переважно у великих банках. Лише в окремих країнах збереглися валютні біржі як самостійні структури (наприклад, у Німеччині та Франції).

цінні папери, що мають ознаки як облігацій, так і акцій, до *похідних* (деривативів) — варанти, опціони, ф'ючерси та інші аналогічні цінні папери.

З огляду на викладене ринку інструментів позики як елементу ринку позикових капіталів (кредитного ринку) властива наявність позикового капіталу, тоді як ринку інструментів власності — власного капіталу, тобто часток (паїв) власників у власному капіталі компанії.

Широкий вибір інструментів ринку цінних паперів, умов їх випуску, погашення та виплати доходу, різні схеми торгівлі та зв'язків між суб'єктами ринку цінних паперів забезпечують максимальну мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл, швидкий перерозподіл та ефективне використання. Це визначає провідне місце цього елемента фінансового ринку у фінансовій системі та його вплив на соціально-економічний розвиток країни. В Україні випускаються такі види цінних паперів: акції, облігації внутрішніх і зовнішніх державних позик, місцевих позик, облігації підприємств, казначейські зобов'язання, векселі, інвестиційні та ощадні сертифікати. Розрізняють первинний і вторинний ринки цінних паперів. *Первинний ринок* випускає в обіг цінні папери на основі оголошення про емісію. Торгівля відбувається між емітентами, з одного боку, і інвесторами та фінансовими посередниками — з іншого. *Вторинний ринок* характеризується операціями перепродажу цінних паперів, які здійснюються між окремими інвесторами, інвесторами і фінансовими посередниками, а також безпосередньо між фінансовими посередниками.

Страховий ринок є сферою грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу є специфічний товар — страхова послуга (страховий захист), а також формуються попит і пропозиція на неї. Основними сегментами страхового ринку є страхування життя, відповідальності, ризиків і майнове.

Ринок дорогоцінних металів і коштовного каміння та інших об'єктів реального інвестування охоплює операції інвестування у предмети колекціонування (художні твори, антикваріат, нумізматичні цінності тощо), дорогоцінні метали і коштовне каміння та інші матеріальні цінності. Пов'язана із цими об'єктами реального інвестування інвестиційна діяльність відбувається на спеціалізованих ринках: золота, срібла тощо.

Ринок нерухомості має багато спільного з ринками фінансів, тому в системі фінансового ринку доцільно виокремити ринок інстру-

ментів нерухомості. Нерухомість (наприклад, житлову) як фінансовий інструмент можна застосовувати на фінансовому ринку як пасивно, так і активно. Завдяки швидкій зміні вартості об'єктів нерухомості певного типу вкладення коштів у придбання таких об'єктів може стати вигіднішим, ніж суто банківські операції. Вкладення коштів у нерухомість є надійним засобом проти інфляції. Ціни на нерухомість постійно підвищуються, що спричинює укладення спекулятивних угод з нерухомістю, концентрацію землі у власників, виведення земельних ділянок з господарського обігу з метою спекуляції на підвищенні цін. Ринок нерухомості є системою економічних відносин, які виникають при вкладанні капіталу в об'єкти нерухомості та інших операціях з нерухомістю. Ці відносини формуються між інвесторами при купівлі-продажу нерухомості, іпотеці, здаванні об'єктів нерухомості в довічне управління, наймання тощо. Ринок нерухомості — це сфера вкладення капіталу в об'єкти нерухомості з метою отримання прибутку або придбання нерухомості в особисту власність. До нерухомого майна належать земля, будинки, споруди, ділянки, у надрах яких є природні ресурси, лісові насадження, водні об'єкти.

При операціях купівлі-продажу нерухомості інвестори розглядають нерухоме майно не лише як товар, а насамперед як фінансовий актив, що може принести дохід через певний проміжок часу.

Нерухомість виробничого призначення є формою існування капіталу, а нерухомість споживчого призначення — функцією доходу. У кожній країні існує власна класифікація нерухомості з метою оподаткування. Наприклад, у США нерухомість поділяється на виробничу, інвестиційну, споживчу та спекулятивну. Стосовно кожного з видів нерухомості складається особлива система стягнення податків. У Німеччині в системі оподаткування майна спеціально виокремлюється податок на нерухоме майно юридичних і фізичних осіб.

Точно оцінити інвестиційні активи, які існують в економіці, неможливо. Проте можна стверджувати, що нерухомість, тобто земля і все, що на ній розміщене, є найбільшою частиною світового багатства та одним з найпривабливіших фінансових активів, вартість якого постійно зростає. Насамперед це характерне для вартості земельних ресурсів. Розглянуті особливості нерухомості, а також те, що багатство найчастіше асоціюється саме з об'єктами нерухомого майна, забезпечили необхідні умови для розвитку в ринковій економіці оподаткування операцій з рухомим майном.

6.2. Суб'єкти фінансового ринку

Суб'єктами фінансового ринку є фізичні та юридичні особи, а також фінансові посередники, які отримують в користування гроші клієнтів і повинні одержувати дохід у розмірі, що дає змогу задовольнити вимоги клієнтів і мати середню норму прибутку для цього виду діяльності.

Суб'єкти фінансового ринку поділяються на господарюючі; домогосподарства; державу; місцеві органи влади, а *за функціями* — на емітентів; інвесторів (індивідуальних та інституційних); фінансових посередників; інститути інфраструктури ринку; державні регулюючі органи.

Надзвичайно важливу роль у системі фінансового ринку відіграють домогосподарства. Частина доходу, що не використовується домогосподарством упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і може за наявності відповідного фінансового механізму стати потужним джерелом економічного розвитку країни.

Якщо в середньому протягом року домогосподарства витрачають менше, ніж заробляють, то господарюючі суб'єкти (підприємства) — дещо більше, ніж отримують від продажу своєї продукції. Це пояснюється тим, що крім плати за ресурси ці суб'єкти повинні ще вкладати інвестиції (в основний капітал і товарно-матеріальні запаси). Суб'єкти господарювання залучають необхідні для інвестицій фінансові ресурси за рахунок продажу на фінансовому ринку цінних паперів власної емісії.

Держава як суб'єкт фінансового ринку. Державний сектор пов'язаний з економічною системою загалом через податки, державні закупівлі й позики. Останній спосіб зв'язку держави з економічною системою уряд здійснює на фінансовому ринку.

Державні витрати не завжди збігаються з податковими надходженнями. У результаті виникає бюджетний дефіцит, що покривається за рахунок позик, які здійснюються на фінансовому ринку шляхом продажу облігацій уряду та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо сімейним господарствам. Якщо у держави виникає надлишок фінансових ресурсів, то уряд стає “чистим” постачальником коштів на фінансовий ринок.

Вплив держави на кругообіг фінансових активів на фінансовому ринку виявляється через таке джерело, як фіскальна політика. Підвищуючи прямі податки, уряд може збільшити також обсяг коштів, що

вилучаються у домогосподарств. Останні, у свою чергу, змушені зменшувати або заощадження, або витрати на споживання. У будь-якому разі наслідком буде зменшення національного продукту як безпосередньо, тобто через зменшення доходів, отримуваних фірмами від продажу споживчих товарів, так і опосередковано, з огляду на зменшення обсягів заощаджень. А це означає також зменшення обсягів інвестиційних засобів, які фірми можуть витратити на придбання капітальних благ. Зниження прямих податків стимулює збільшення як заощаджень, так і споживання, у такий спосіб позитивно впливаючи на збільшення національного продукту.

У фінансовому світі цінні папери держави використовуються як еталон вільного від ризику доходу, як вічна альтернатива іншим вкладенням капіталу. Як свідчить світова практика, усі розвинені країни використовують випуск державних цінних паперів як неемісійне джерело для фінансування дефіциту бюджету.

У кожній країні існує власна специфіка щодо емісії та розповсюдження державних цінних паперів, що зумовлюється особливостями історичного та економічного розвитку країни і ринку позикових капіталів, повноваженнями різних рівнів державного управління.

Державні облигації є свідоцтвами про надання їх власникам позики держави в особі національного уряду та місцевих органів управління. Облігації держава випускає з метою покриття державних витрат, якщо бракує бюджетних коштів. Держава гарантує викуп державних облигацій, тому вони вважаються першокласними цінними паперами з високим ринковим та кредитним рейтингом.

В Україні випуск та обіг облигацій передбачені гл. 3 Закону України “Про цінні папери і фондову біржу” [23]. Згідно зі ст. 10 цього закону облигація визначається як цінний папір, що засвідчує внесення її власником коштів і підтверджує зобов’язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого процента (якщо інше не передбачене умовами випуску).

Чинним законодавством передбачається випуск облигацій двох видів: внутрішніх та зовнішніх державних і місцевих позик; підприємств.

Рішення про випуск облигацій внутрішніх республіканських позик приймає Кабінет Міністрів України, місцевих — місцеві ради народних депутатів.

Роль казначейських цінних паперів в управлінні державним бюджетом. Однією з базових умов досягнення політичної, економічної

та соціальної стабільності в державі є здійснення виваженої бюджетної політики, у тому числі прийняття та дотримання бездефіцитного державного бюджету. З цією метою країни з розвинутою ринковою економікою використовують випуск казначейських цінних паперів.

В Україні правові засади цього виду цінних паперів встановлені Законом України “Про цінні папери і фондову біржу”.

Казначейськими зобов’язаннями визначаються цінні папери на пред’явника, що розміщуються виключно на добровільних засадах серед населення, засвідчують внесення їх власниками коштів до бюджету і дають право на одержання фінансового доходу (ст. 15 Закону). Кошти від реалізації казначейських зобов’язань спрямовуються на покриття поточних видатків Державного бюджету.

В Україні можуть випускатися такі казначейські зобов’язання: довгострокові (від п’яти до десяти років), середньострокові (від одного до п’яти років) і короткострокові (до одного року).

Рішення про випуск довго- та середньострокових казначейських зобов’язань приймає Кабінет Міністрів України, короткострокових — Міністерство фінансів України.

Як свідчить практика багатьох країн, випуск окремих видів казначейських паперів може сприяти вирівнюванню нерівномірності податкових надходжень. Казначейство (міністерство фінансів) Великобританії, наприклад, випускає іменні податково-депозитні сертифікати, які за бажанням їх утримувачів можуть бути або в будь-який час повернуті назад, або використані при сплаті податків. В останньому випадку за сертифікатами сплачуються підвищені відсотки, завдяки чому стимулюється інтерес платників до попереднього внесення податкових платежів і зменшується можливість касових розривів між доходами та видатками бюджету.

Доцільно також звернутися до досвіду США, де практикується випуск казначейських паперів кількох класичних видів. Залежно від строку та умов випуску казначейські цінні папери у США випускаються у вигляді казначейських векселів (на 3, 6, 12 місяців), казначейських нот (на 2, 3, 4, 5, 7 і 10 років) і казначейських облігацій (на 20–30 років). Це дає можливість урядові США ефективно здійснювати управління державним бюджетом, оперативно випускаючи інструменти, що становлять інтерес для фондового ринку.

В Україні відповідно до Порядку застосування векселів Державного казначейства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27.06.96 № 689, вже застосовувалася практика випуску

спеціального виду казначейських цінних паперів — векселів Державного казначейства на суму 5 та 10 тис. грн. Відсотки на вексельну суму не нараховувалися. Векселедавцем і платником за казначейськими векселями було Головне управління Державного казначейства. Векселі видавались на пред'явника і термін платежу за ними не повинен був перевищувати одного року.

Казначейські векселі можуть використовуватись їх утримувачами з такою метою: для погашення кредиторської заборгованості за згодою відповідних кредиторів; розрахунків за вексельними сумами; продажу юридичним особам, які є резидентами відповідно до законодавства України; застави з метою забезпечення зобов'язань перед резидентами згідно із законодавством про заставу; зарахування до сплати податків у державний бюджет за бажанням векселеутримувача.

Погашає казначейські векселі Головне управління Державного казначейства шляхом перерахування на рахунок пред'явників казначейських векселів коштів у розмірі відповідних вексельних сум; зарахування казначейських векселів до сплати їх утримувачами податків до Державного бюджету України.

Місцеві позики є одним з важливих інструментів фінансування загальних суспільних потреб, таких як розвиток систем електро-, водопостачання та каналізації, будівництво житла, розвиток транспортних мереж, будівництво об'єктів освіти, охорони здоров'я тощо. Як свідчить світовий досвід, можливість одержати значні додаткові фінансові ресурси для розвитку інфраструктури міст через випуск облігацій зумовлює високі темпи розвитку ринку муніципальних цінних паперів, суб'єктами якого є насамперед місцеві органи влади. Згідно з чинним законодавством України рішення про випуск облігацій приймають органи місцевого самоврядування. Структура й обсяги випуску місцевих позик залежать від грошової та фінансової ситуації, а також від загального соціально-економічного становища у країні.

Суб'єктів фінансового ринку поділяють на прямих учасників і фінансових посередників.

Продавці й покупці фінансових активів (послуг) утворюють групу прямих учасників фінансового ринку, які здійснюють на ньому основні фінансові операції.

На ринку позикових капіталів функціонують прямі учасники фінансових операцій. Розглянемо основних з них.

Кредитори. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які надають позику у тимчасове користування під певний відсоток.

Основною функцією кредиторів є продаж грошових власних і залучених активів для задоволення потреб позикоотримувачів у фінансових ресурсах. Кредиторами на фінансовому ринку можуть бути держава (яка здійснює цільове кредитування підприємств за рахунок загальнодержавного та місцевих бюджетів, а також державних цільових позабюджетних фондів), комерційні банки (які виконують найбільшу кількість кредитних операцій) і небанківські кредитно-фінансові установи.

Позичальники. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які отримують позики від кредиторів під певні гарантії їх повернення і за певну плату у формі відсотка. Основними позичальниками грошових активів на фінансовому ринку є держава (яка отримує кредити від міжнародних фінансових організацій і банків), комерційні банки (які отримують кредити на міжбанківському кредитному ринку), підприємства (для задоволення потреб у грошових активах з метою поповнення обігових коштів і формування інвестиційних ресурсів) і населення (у формі споживчого фінансового кредиту, який використовується в інвестиційних цілях).

Основними (класичними) суб'єктами ринку позикових капіталів є комерційні банки, брокерські контори, дисконтні компанії та інші фінансово-кредитні інститути, які мобілізують і перерозподіляють кошти підприємств, банків, населення, установ.

Розглянемо основних прямих учасників фінансових операцій, які діють на ринку цінних паперів.

Емітенти. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які залучають необхідні фінансові ресурси за рахунок випуску (емісії) цінних паперів. На фінансовому ринку емітенти є виключно продавцями цінних паперів із зобов'язанням виконувати всі вимоги, які випливають з умов їх випуску. Емітентами цінних паперів є держава (виконавчі органи державної влади і органи місцевого самоврядування) і юридичні особи, зокрема акціонерні товариства. Крім того, на національному фінансовому ринку можуть обертатися цінні папери, емітовані нерезидентами.

Інвестори. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які вкладають кошти в різні види цінних паперів з метою одержання доходу. Цей дохід формується за рахунок отримання інвесторами відсотків, дивідендів і приросту курсової вартості цінних паперів. Інвесторів, які функціонують на фінансовому ринку, класифікують за такими ознаками: статусом — *індивідуальні* (окремі підприємства і

фізичні особи) та *інституціональні* (представлені різними фінансово-інвестиційними інститутами); метою інвестування — *стратегічні* (купують контрольний пакет акцій для здійснення стратегічного управління підприємством) і *портфельні* (купують окремі види цінних паперів виключно з метою отримання доходу); належністю до резидентів на національному фінансовому ринку — *вітчизняні* та *іноземні*.

На валютному ринку основними учасниками валютних операцій є такі.

Продавці валюти. Основними продавцями валюти є держава (що реалізує на ринку через уповноважені органи частину валютних резервів), комерційні банки (які мають ліцензію на здійснення валютних операцій), підприємства, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність (реалізують на ринку власну валютну виручку за експортовану продукцію), і фізичні особи (реалізують наявну у них валюту через мережу обмінних валютних пунктів).

Покупці валюти. Основними покупцями валюти є ті самі суб'єкти, що й її продавцями.

Розглянемо основних прямих учасників фінансових операцій, що діють на *страховому ринку*.

Страховики. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які реалізують страхові послуги різних видів (страхові продукти). Основною функцією страховиків на фінансовому ринку є здійснення всіх видів і форм страхування шляхом взяття на себе за певну плату різних видів ризиків із зобов'язанням відшкодувати суб'єкту страхування збитки при настанні страхового випадку. Основними страховиками є страхові фірми і компанії відкритого типу (надають страхові послуги всім категоріям суб'єктів страхування); страхові компанії і фірми — дочірні компанії у складі холдингової компанії (фінансово-промислової групи), створені з метою страхування переважно суб'єктів господарювання, які входять до її складу (збіг стратегічних економічних інтересів страховика і його клієнтів у цьому разі створює широкі фінансові можливості для ефективного використання страхових платежів) і компанії з перестраховання ризику (перестраховики), які беруть на себе частину ризику (або весь ризик) від інших страхових компаній (основною метою операцій перестраховання є подрібнення великих ризиків для зменшення сум збитку, який відшкодовується первинним страховиком при настанні страхового випадку).

Страховальники. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які купують страхові послуги у страхових компаній і фірм з метою мінімізації своїх фінансових втрат при настанні страхового випадку. Страховальниками є юридичні та фізичні особи.

Посередниками у здійсненні страхування є брокери (від страховальника) і страхові агенти (від страховика).

На ринку золота (та інших дорогоцінних металів) і коштовного каміння основними прямими учасниками фінансових операцій є продавці і покупці.

Продавці дорогоцінних металів і коштовного каміння. Такими продавцями можуть бути держава (реалізує частину свого золотого запасу), комерційні банки (реалізують частину своїх золотих авуарів), юридичні та фізичні особи (за потреби реінвестувати кошти, які раніше були вкладені в цей вид активів).

Покупцями дорогоцінних металів і коштовного каміння є ті самі суб'єкти, що й продавцями.

На ринку нерухомості основні суб'єкти поділяються на учасників первинного і вторинного ринку нерухомості.

Продавцями на первинному ринку нерухомості є поодинокі будівельні фірми і муніципальна влада; на вторинному — ріелтерські фірми, приватні особи, які прагнуть поліпшити стан свого житла або матеріальне становище, особи, які від'їжджають в еміграцію. На вторинному ринку житла виокремлюється орендний сектор. Здавання житла в оренду практикується як приватними власниками, так і муніципальною владою.

Покупцями житла є ріелтерські фірми, юридичні та фізичні особи. Окрім продавців і покупців інфраструктуру ринку житла утворюють агентства з нерухомості (ріелтерські фірми); оцінники житла; банки, що здійснюють кредитування та фінансування житлового будівництва, кредитування купівлі житла та іпотечні операції; юристи, що спеціалізуються на операціях з нерухомістю; страхові компанії; інформаційні (у тому числі рекламні) структури.

6.3. Інструменти фінансового ринку

Загальна характеристика основних інструментів фінансового ринку. Виконуючи операції на фінансовому ринку, його учасники вибирають відповідні фінансові інструменти — фінансові документи,

що обертаються на ринку, мають грошову вартість і за допомогою яких здійснюються операції на фінансовому ринку. Фінансові інструменти, які обертаються на окремих сегментах фінансового ринку, на сучасному етапі дуже різноманітні.

За окремими видами фінансових ринків розрізняють певні інструменти, що обслуговують їх. Розглянемо основні з них.

Інструменти ринку позикових капіталів: гроші й розрахункові документи, які обертаються на грошовому ринку.

Інструменти ринку цінних паперів: різноманітні цінні папери, що обертаються на цьому ринку (склад цінних паперів за їх видами, особливостями емісії та обігу затверджується відповідними нормативно-правовими актами).

Інструменти валютного ринку: іноземна валюта, розрахункові валютні документи, а також окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок.

Інструменти страхового ринку: страхові послуги, які пропонуються на продаж (страхові продукти), а також розрахункові документи та окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок.

Ринок золота (срібла, платини) і коштовного каміння: зазначені цінні метали і коштовне каміння купують з метою формування фінансових резервів і тезаврації; це також розрахункові документи і цінні папери, що обслуговують цей ринок.

Інструменти ринку нерухомості: цінні папери та документи, що засвідчують право власності на той чи інший вид нерухомості.

За терміном обігу розрізняють такі фінансові інструменти:

- *короткострокові* (з періодом обігу до одного року), вони найчисленніші й призначені для обслуговування операцій на ринку грошей;
- *довгострокові* (з періодом обігу понад рік) так звані безстрокові фінансові інструменти, кінцевий термін погашення яких не встановлюється (наприклад, акції); ці фінансові інструменти обслуговують операції на ринку капіталу.

За характером фінансових зобов'язань фінансові інструменти поділяються на такі:

- *без подальших фінансових зобов'язань*, тобто інструменти, за якими подальші фінансові зобов'язання не виникають; як правило, вони є предметом безпосередньо фінансової операції і при їх передаванні покупцеві продавець не несе щодо них додаткових фінансових зобов'язань (наприклад, валютні цінності, золото);

- *боргові*, що характеризують кредитні відносини між їх покупцем і продавцем й зобов'язують боржника погасити в передбачені терміни їх номінальну вартість і заплатити додаткову винагорода у вигляді відсотка (якщо ця винагорода не входить до складу номінальної вартості боргового фінансового інструменту, який погашається). Прикладами боргових фінансових інструментів є облигації, векселі, чеки.

Крім державних (див. підрозд. 6.2) в Україні випускаються облигації підприємств.

Облигації можуть випускатися підприємствами всіх передбачених законодавством України форм власності, об'єднаннями підприємств, акціонерними та іншими товариствами. Акціонерні товариства можуть випускати облигації в розмірі, що не перевищує 25 % розміру статутного фонду і лише після оплати всіх випущених акцій.

Емісію облигацій можуть здійснювати практично всі юридичні особи, за винятком інвестиційних фондів та інвестиційних компаній, яким це заборонено Законом України “Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)”.

Вексельний обіг є невіддільною складовою ділового життя суспільства. Незалежно від того, яку функцію він виконує (засіб платежу, інструмент кредиту), взаємовідносини учасників вексельного обігу регулюються особливими нормами вексельного права.

Хоча вексель здавна використовували в міжнародних розрахунках, національні законодавства, що регулюють вексельний обіг у різних країнах, суттєво різняться. З огляду на це на Женевській конференції 1930 р. було уніфіковано норми вексельного права і вироблено Конвенцію, якою встановлено Єдиний вексельний закон про переказний і простий вексель.

Країни, що підписали Конвенцію або приєдналися до неї, взяли на себе зобов'язання ввести в дію на своїх територіях Єдиний вексельний закон.

Згідно із ст. 21 Закону України “Про цінні папери і фондову біржу” векселем визнається цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку визначену суму грошей власникові векселя (векселеутримувачу). Після прийняття цього Закону та постанови Верховної Ради України “Про застосування векселів у господарському обороті України” від 17 червня 1992 р. в Україні було запроваджено вексельний обіг з використанням простого і переказного векселів відповідно до Женевської

конвенції 1930 р. У 2001 р. набрав чинності Закон України “Про обіг векселів в Україні”. Ним визначено, що видавати переказні і прості векселі можна лише для оформлення грошового боргу за фактично поставлені товари, виконані роботи, надані послуги. Отже, **вексель** — це боргове зобов’язання, що дає її власнику безумовне право вимагати при настанні терміну платежу від векселедавця простого і акцептанта переказного векселя сплати визначеної векселем суми. Іншими словами, вексель — це зобов’язання, в основу якого покладено виключно гроші. Предметом векселя не можуть бути інші зобов’язання, скажімо, розрахунок електроенергією, тобто “електричними грошима”. Розрахунок яким-небудь майном з власником векселя можливий, але це виходить за межі вексельного права і обумовлюється в окремому порядку господарськими угодами.

Приклад реалізації механізму вексельного обігу наведено на рис. 6.3*.

Рис. 6.3. Взаємозв’язок суб’єктів вексельного обігу

Векселі бувають прості (соло-вексель) і переказні (тратта). У переказному векселі векселедавець призначає платника за векселем і пропонує йому заплатити визначену суму за вимогою того, на кого він

* Внаслідок фінансової кризи “Запоріжсталь”, не маючи можливості розрахуватись готівкою за поставлену руду, виписує вексель гірничо-збагачувальному комбінату. Останній, знаючи, що у “Запоріжсталі” гроші навряд чи з’являться, реалізує із знижкою (дисконтом) ці векселі через торговельну площадку підприємцям — споживачам металу. Цей покупець, у свою чергу, пред’являє вексель до сплати “Запоріжсталі”, яка за відсутності коштів розраховується продукцією. Зрештою споживач купує метал дешевше, оскільки вексель він придбав зі знижкою.

виписав вексель. У простому векселі векселедавець призначає платником себе і не пропонує, а зобов'язується заплатити.

Пайовими фінансовими інструментами є акції. Такі фінансові інструменти підтверджують право їх власника на частку (пай) у статутному фонді їх емітента і на отримання відповідного доходу (у формі дивіденду).

Акція — це цінний папір без встановленого строку обігу, що засвідчує майнову участь її власника у капіталі акціонерного товариства. Власники акції стають пайовиками акціонерного товариства, його співвласниками, тому не можуть вимагати від товариства повернення вкладених коштів. Проте вони можуть продати акції, але в цьому разі втрачають право співвласника.

Розрізняють такі *акціонерні товариства* (корпорації): *закриті*, акції яких розподіляються між акціонерами і не надходять у відкритий продаж, і *відкриті* (публічні), акції яких вільно продаються і купуються.

Акція має номінальну вартість (ціна, позначена на акції) і ринкову (курс) — ціна, за якою реально купується акція.

Прибуток за акціями сплачується у вигляді *дивіденду*, під яким розуміють частину чистого прибутку акціонерного товариства, що припадає на одну акцію і підлягає розподілу між акціонерами. Залежно від порядку виплати дивідендів і права участі в управлінні корпорацією акції поділяються на *привілейовані* (преференційні) та *прості* (звичайні).

Привілейовані акції з фіксованим дивідендом по суті близькі до облігацій. Такі акції надійні, однак практично виключають збільшення дивідендів, тобто нагромадження доходів. Різновидом привілейованих акцій є акції за участю, за якими передбачається додатковий дохід фіксованого дивіденду. Він оплачується за умови, що дивіденд за простою акцією досяг максимального рівня, передбаченого статутом корпорації, і в розпорядженні компанії ще залишився нерозподілений прибуток.

Привілейовані акції поділяються на *зворотні й незворотні*. Якщо корпорація випускає зворотні акції, вона залишає за собою право їх викупу (погашення) на певних умовах. Зворотність вигідна для корпорації, але не для власників акцій. Ціна, за якою викупуваються акції, не повинна перевищувати їх номінальної вартості та премії, що є своєрідною компенсацією за викуп. Незворотні акції не можуть бути оплачені доти, доки існує корпорація, що випустила їх.

Власники привілейованих акцій мають привілеї при отриманні дивиденду, фіксований розмір якого встановлюється під час випуску таких акцій. Оскільки комерційні інтереси утримувачів привілейованих акцій захищені фіксованими дивідендами, вони, як правило, не мають права голосу в акціонерному товаристві.

За характером розпорядження розрізняють іменні акції та на пред'явника. *Іменні акції* реєструються в реєстрах власників іменних акцій корпорації. Для передавання їх іншій особі необхідно внести відповідні зміни в реєстр. *Акції на пред'явника* емітуються без зазначення власника. У міру розвитку та поширення акціонерного підприємства акції на пред'явника, що стали об'єктом купівлі-продажу на ринку цінних паперів, істотно потіснили іменні.

За черговістю розрізняють такі фінансові інструменти:

- *первинні* (фінансові інструменти першого порядку). Такі фінансові інструменти (як правило, цінні папери) характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і підтверджують прями майнові права або відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі тощо);
- *вторинні*, або *деривативи* (фінансові інструменти другого порядку, похідні цінні папери), що характеризують виключно цінні папери, які підтверджують право або зобов'язання їх власника купити або продати первинні цінні папери, що обертаються, валюту, товари або нематеріальні активи за наперед визначеними умовами в майбутньому. Такі фінансові інструменти використовуються для здійснення спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику (хеджування). Залежно від складу первинних фінансових інструментів (або активів, до яких вони випущені в обіг) деривативи поділяються на фондові, валютні, страхові та товарні. Основними видами деривативів є опціони, свопи, ф'ючерсні і форвардні контракти.

Опціон — це контракт на право купівлі або продажу певної кількості цінних паперів у будь-який момент протягом визначеного строку за фіксованою ціною.

В Україні опційні угоди дістають дедалі більшого поширення. Такими угодами торгують як на фондових біржах, так і на позабіржовому ринку.

Варант (різновид опціону) — це сертифікат, який дає право його власникові купити певний цінний папір за фіксованою ціною у визначений термін. Варанти випускаються в обіг не самостійно, а з іншими цінними паперами (наприклад, разом з привілейованими акціями або корпоративними облігаціями) для того, щоб зробити їх привабливішими.

Ф'ючерсний контракт (фінансовий ф'ючерс) — це стандартний документ на купівлю або продаж певної кількості визначених цінних паперів у зазначений час за встановленою ціною. Фінансові ф'ючерси, що є також контрактом на операцію з цінними паперами у чітко встановлений час у майбутньому, відрізняються від опціонів тим, що передбачають зобов'язання, а не право на здійснення тієї чи іншої операції, яке бере на себе покупець ф'ючерсу. Обіг ф'ючерсів здійснюється виключно на організованому фінансовому ринку.

Форвардний контракт — це спеціально складений ф'ючерсний контракт, що відповідає потребам конкретного клієнта, не є стандартним, не укладається на організованому фінансовому ринку.

Своп (обмін) — двостороння угода про обмін у майбутньому серіями платежів у різних валютах.

За гарантованістю рівня доходності фінансові інструменти поділяються на такі:

- *з фіксованим доходом.* Для них характерний гарантований рівень доходності при погашенні (або протягом періоду їх обігу) незалежно від кон'юнктурних коливань ставки позикового відсотка (норми прибутку на капітал) на фінансовому ринку;
- *з невизначеним доходом.* Їм властивий рівень доходності, який може змінюватися залежно від фінансового стану емітента (прості акції, інвестиційні сертифікати) або у зв'язку із зміною кон'юнктури фінансового ринку (боргові фінансові інструменти, з плаваючою відсотковою ставкою, “прив'язаною” до встановленої облікової ставки, курсу певної “твердої” іноземної валюти тощо.

За рівнем ризику розрізняють такі фінансові інструменти:

- *безризикові.* До них належать державні короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найнадійніших банків, “тверда” іноземна валюта, золото та інші дорогоцінні метали і коштовне каміння, придбані на короткий період. Термін “безризикові” певною мірою умовний, оскільки потенційний фінансовий ризик криє в собі будь-який з перелічених видів фінансових інструментів; вони призначені лише для формування точки відліку визначення рівня ризику для інших фінансових інструментів;
- *з низьким рівнем ризику.* До них належать, як правило, короткострокові боргові фінансові інструменти, що обслуговують ринок грошей, виконання зобов'язань за якими гарантоване стійким фінансовим становищем і надійною репутацією позичальника (характеризується терміном “першокласний позичальник”);

- з *помірним рівнем ризику*. Вони характеризують фінансові інструменти, рівень ризику за якими приблизно дорівнює середньоринковому;
- з *високим рівнем ризику*. Це фінансові інструменти, рівень ризику за якими значно перевищує середньоринковий;
- з *дуже високим рівнем ризику* (спекулятивні). Такі фінансові інструменти характеризуються найвищим рівнем ризику і використовуються для здійснення найризикованіших спекулятивних операцій на фінансовому ринку. Прикладом високоризикових фінансових інструментів є акції “венчурних” (ризикових) підприємств, облігації з високим рівнем відсотка, емітовані підприємством з нестійким фінансовим становищем, опційні та ф’ючерсні контракти.

Наведена класифікація відображає розподіл фінансових інструментів лише за найсуттєвішими загальними ознаками. Кожна з розглянутих груп фінансових інструментів, у свою чергу, класифікується за окремими специфічними ознаками, які відображають особливості їх випуску, обігу і погашення.

6.4. Інфраструктура фінансового ринку

Як свідчить світовий досвід, створення інфраструктури фінансового ринку передує його розвитку*.

Основними елементами ринкової інфраструктури є інституційний, інформаційний, законодавчий та соціальний.

Просування товарно-грошових потоків забезпечують відповідні інститути загального та спеціального призначення. Вони утворюють *інституційний елемент* ринкової інфраструктури. Зміст ринкової інфраструктури не зводиться до сукупності лише інституційних елементів. У сучасній ринковій інфраструктурі виокремлюють *інформаційний елемент*. Це інформаційні мережі й потоки, асоціації чи добровільні об’єднання, що обстоюють інтереси інших інститутів “знизу” (наприклад, Асоціація українських банків), а також інститути, що забезпечують зворотний зв’язок між суб’єктами ринкових відносин (напри-

* Інфраструктура — це сукупність елементів, що забезпечують безперебійне функціонування взаємозв’язків об’єктів і суб’єктів певної відносно самостійної автономної системи і оптимізують їх взаємодію.

клад, засоби масової інформації). Суб'єктивним є *законодавчий елемент*, під яким розуміють відповідну частину господарського законодавства, що регламентує як діяльність інститутів ринкової інфраструктури, так і поведінку суб'єктів ринкових відносин. По суті, він задає “правила гри” у ринковій економіці. *Соціальний елемент* відображає рівень ринкового мислення (менталітет) населення і його готовність дотримуватися правил та закономірностей функціонування ринку, рівень підготовки кадрів, наукове обслуговування; професійну етику й мову. Саме ці елементи визначають цілісність і завершеність як ринкової інфраструктури загалом, так і окремих її елементів.

В Україні найменш розвиненими кількісно і якісно, відповідно до вимог ринкової економіки є компоненти інфраструктури фінансового ринку. Вітчизняна інфраструктура є перехідною, незрілою, несформованою, причому це стосується кожного елемента, який формує її зміст.

Розглянемо особливості інфраструктурного забезпечення окремих сегментів фінансового ринку України.

Інфраструктура ринку цінних паперів. Цей ринок потребує складної інфраструктури, оскільки на ньому стикаються інтереси багатьох учасників, кожний з яких має свою інфраструктуру, функціональну особливість, властивості та мету діяльності. Проблема створення ринкових інститутів, які не є суб'єктами ринку цінних паперів (як, наприклад, емітенти, інвестори та фінансові посередники), проте належать до його інфраструктури, особливо загострилася в Україні у зв'язку з розвитком масової приватизації та активним формуванням вторинного ринку цінних паперів. Крім активних учасників фондового ринку існують і пасивні. Це юридичні особи, які безпосередньо не здійснюють емісії, не вкладають коштів у цінні папери, але виконують розрахунки і реєструють рух цінних паперів.

Нині інституційну базу інфраструктури ринку цінних паперів крім банків утворюють Українська фондова біржа (УФБ), що має філії в усіх обласних центрах; перша фондова торговельна система (ПФТС); Східно-Український фондовий центр (Харків); Київська міжнародна фондова біржа (КМФБ); Донецька фондова біржа; фондова секція Української міжбанківської валютної біржі (УМВБ); Український і регіональні центри сертифікатних аукціонів; Київська універсальна біржа (КУБ), що проводить торги з окремих видів цінних паперів; позабіржові торговельно-інформаційні системи (ТІС); реєстратори та зберігачі цінних паперів; депозитарії; депозитарно-клірингові компанії; Професійна асоціація реєстраторів і депозитаріїв (ПАРД); Асоціація торговців цінними паперами та Українська

асоціація інвестиційного бізнесу. Для забезпечення функціонування єдиної системи депозитарного обліку в Україні створено Національній депозитарій у формі відкритого акціонерного товариства.

Національна депозитарна система складається з двох рівнів:

- *нижнього* — зберігачів, які здійснюють розрахунки власників цінних паперів, і реєстраторів власників іменних цінних паперів;
- *верхнього* — Національного депозитарію України* і депозитаріїв, що здійснюють розрахунки для зберігачів, а також кліринг** і розрахунки за угодами щодо цінних паперів.

До учасників Національної депозитарної системи належать:

- *прямі* — депозитарії, зберігачі, реєстратори власників іменних цінних паперів;
- *опосередковані* — організатори торгівлі цінними паперами, банки, торговці цінними паперами та емітенти.

Депозитарій цінних паперів — це юридична особа, яка здійснює виключно депозитарну діяльність, може також здійснювати кліринг і розрахунки за угодами щодо цінних паперів. Клієнтами депозитарію є зберігачі, які уклали з ним депозитарний договір, емітенти щодо рахунків власних емісій, а також інші депозитарії.

Зберігачі цінних паперів. Комерційні банки, які мають дозвіл на діяльність з випуску та обігу цінних паперів, і торговці цінними паперами за наявності відповідного дозволу мають право бути зберігачами, здійснювати за дорученням власника операції з депонованими цінними паперами та іншу депозитарну діяльність, пов'язану з обігом цінних паперів, за винятком клірингу та розрахунків за угодами щодо цінних паперів.

Реєстратор — це юридична особа — суб'єкт підприємницької діяльності, який отримав у встановленому порядку дозвіл на ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

* Законодавство про Національну депозитарну систему охоплює Закон України “Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні” та інші законодавчі акти України. Перелік цінних паперів, що обслуговуються Національною депозитарною системою, встановлює Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку, що є також уповноваженим органом управління часткою держави у статутному фонді Національного депозитарію.

** Кліринг — отримання, звірка та поточні оновлення інформації, підготовка бухгалтерських та облікових документів, необхідних для виконання угод щодо цінних паперів, визначення взаємних зобов'язань, що передбачає взаємозалік, забезпечення та гарантування розрахунків за угодами щодо цінних паперів.

На реєстраторському сегменті фондового ринку постає проблема *так званих кишенькових реєстраторів*, заснованих емітентами у зв'язку з намаганням зменшити свої витрати (оскільки реєстратори є “своїми” структурами) на потреби менеджменту акціонерних товариств.

В Україні відсутній інститут трансферт-агентів як осіб, уповноважених реєстратором приймати документи для перереєстрації та видавати документи про її здійснення. Це призводить до необхідності інвесторам безпосередньо спілкуватися з реєстратором, що істотно збільшує їхні витрати.

На сучасному етапі в Україні переважає первинний ринок цінних паперів. Вторинний ринок цінних паперів ще недостатньо розвинений. За місцем торгівлі ринок цінних паперів поділяється на біржовий та позабіржовий. *Біржовий ринок* включає угоди, що укладаються на фондовій біржі, й охоплює насамперед вторинний ринок, хоча в окремих випадках і первинне розміщення цінних паперів може здійснюватися через фондову біржу. Останніми роками значна частина операцій з цінними паперами, які здійснювалися раніше на біржі, відбувається безпосередньо між банками, між банками і корпораціями, на позабіржовому ринку. *Позабіржовий ринок* відображає угоди, які укладаються і здійснюються поза біржею. Він стосується насамперед первинного ринку, однак позабіржові операції можуть здійснюватись і на вторинному ринку.

Фондова біржа є особливим посередником на ринку цінних паперів, центром торгівлі ними. При цьому саме оформлення і передавання цінних паперів відбуваються за її межами.

Класична біржа (у тому числі фондова) — це аукціон, де торгівля відбувається в операційному залі “з голосу”, тобто через усні інструкції. Прикладом є Нью-Йоркська фондова біржа. Завдяки розвитку обчислювальної техніки на деяких біржах операції в операційному залі замінили електронні системи купівлі-продажу цінних паперів з використанням терміналів, встановлених у фірмах — членах біржі й пов'язаних з центральною комп'ютерною системою біржі (наприклад, система CATS на Торонтській фондовій біржі, SAC на біржах Франції). Проте і на автоматизованих біржах частина операцій, як і раніше, здійснюється в операційному залі “з голосу”. Так, на Паризькій біржі торгівля облігаціями і опціонами відбувається “з голосу”.

Фондова біржа виконує чотири *основні функції*:

- посередницьку;
- індикативну;
- регулятивну;
- контрольну.

Суть *посередницької* функції полягає в тому, що фондова біржа створює достатні й всебічні умови для торгівлі цінними паперами емітентам, інвесторам та фінансовим посередникам. Торгові угоди на біржі укладають брокери, діючи від імені своїх клієнтів-інвесторів, емітентів чи фінансових посередників, купуючи та продаючи цінні папери. При цьому права власності на придбані цінні папери чи отримані від реалізації гроші належать клієнтам. Дохід брокера формується за рахунок комісійних від укладених угод. Крім того, у торгівлі на біржі беруть участь дилери. Вони купують через брокерів цінні папери з метою їх подальшого перепродажу. Їх дохід формується за рахунок різниці в цінах купівлі й продажу цінних паперів.

Індикативна функція фондової біржі полягає в оцінюванні вартості й привабливості цінних паперів. Саме на біржі здійснюється котирування цінних паперів, завдяки якому інвестори отримують інформацію про вартісну і якісну оцінку цінних паперів та динаміку їх розвитку. Це створює передумови для надійного і достовірного механізму торгівлі, хоча не виключає можливостей цілеспрямованих махінацій з метою спекуляцій цінними паперами і водночас є важливим чинником стимулювання ефективної діяльності емітентів. Будь-які помилки одразу призводять до зниження вартості емітованих ними цінних паперів, а отже, і попиту на них, що викликає зменшення припливу фінансових ресурсів. Тому для емітента дуже важливо забезпечувати стабільний фінансовий стан і високі фінансові результати.

Регулятивна функція фондової біржі виражається в організації торгівлі цінними паперами. Вона встановлює вимоги до емітентів, які виставляють свої цінні папери на біржові торги, правила укладення і виконання угод, механізм контролю за діяльністю суб'єктів біржової торгівлі. Біржі контролюють фінансовий стан емітентів, мають право отримувати і перевіряти інформацію про діяльність емітентів. Відповідно біржі можуть знімати з котирування окремих емітентів, які або не виконують вимог біржової торгівлі, або мають незадовільні фінансові показники.

Контрольна функція біржі полягає у забезпеченні достовірності котирування цінних паперів і надійності біржової торгівлі.

Завдяки біржі інвестори мають можливість відносно легко перетворювати цінні папери на гроші, оскільки цінні папери, що обертаються на біржі, можна у будь-який час продати або віддати в банк як заставу для одержання позики. Це дає змогу вкладати в цінні папери не тільки довгострокові заощадження, а й тимчасово вільні кошти.

Ліквідність цінних паперів, які обертаються на біржі, створює умови для їх широкого використання з метою забезпечення банківських позик, дає можливість інвесторам купувати цінні папери нових випусків, продавши наявні папери на біржі.

Отже, біржа сприяє прискоренню централізації капіталу і розширенню меж використання тимчасово вільних коштів для фінансування господарства. Також біржа підвищує мобільність акціонерного капіталу, створює умови для прискорення його кругообігу. У результаті постійного обігу капіталів і змін інвесторів біржа забезпечує перерозподіл капіталу між галузями і сферами економіки.

За правовим статусом розрізняють біржі, організовані як акціонерні товариства, і біржі, засновані державою як публічно-правові інститути. У сучасних умовах діяльність бірж незалежно від правового статусу спрямовується і контролюється державою відповідно до прийнятих законів. У США, де біржі є акціонерними товариствами, створено орган державного нагляду за біржами у вигляді Комісії з цінних паперів і бірж. Аналогічна державна установа функціонує у Франції — Комісія з біржових операцій, де біржа є публічно-правовим інститутом.

Доступ до операцій з цінними паперами на фондовій біржі мають тільки її члени (біржові фірми). Біржа висуває жорсткі вимоги до бажаючих торгувати на ній. Складна процедура прийняття у члени біржі має на меті визначити професійну, фінансову і моральну придатність претендента до біржової роботи за дорученням клієнтів і самостійно. Кількість членів біржі обмежена і може змінюватися за рішенням біржового комітету (на акціонерних біржах) або урядового органу, якщо біржа є публічно-правовою.

Фондові біржі відіграють надзвичайно важливу роль як в економічній та фінансовій системі окремих країн, так і в міжнародній економіці та міжнародних фінансах. Через них проходять величезні фінансові ресурси, доступ до яких складний. Їх можуть отримати тільки найбільш потужні, надійні й стабільні емітенти, які мають високі фінансові результати. Стабільність у світі багато в чому залежить від урівноваженості попиту і пропозиції на фондових біржах, що є основою регулювання біржової діяльності. На відміну від банків, які самостійно визначають напрямки вкладення своїх ресурсів, фондова біржа не може адміністративними методами регулювати грошові потоки. Однак хоча інвестори самостійно визначають, куди вкладати гроші, вони при цьому керуються насамперед біржовим котируванням цінних паперів.

При продажу і купівлі акцій на фондових біржах основними показниками, що визначають активність фондового ринку, є біржові індекси (табл. 6.1)*.

Таблиця 6.1

Порівняльний опис українських фондових індексів

Індекс	Компанія, що розраховує індекси	Галузь, що включається до розрахунку індексу	Кількість емітентів цінних паперів	Методика розрахунку	Котирування	Розрахунок індексу	
						Періодичність	Початок
Business Partners	Business Partners	Загальний (охоплює різні галузі)	4-8	Зважене	ПФТС	Щотижня	01.08
INDEX-SGU	Societe Generale Ukraine	Те саме	Близько 15	Зважене середнє	ПФТС і власні угоди	Те саме	01.08
ProU-50	Prospect Investments	« «	50	Те саме	ПФТС, телефонний ринок	До серпня щотижня, потім щоденно	01.01
Wood-15 Company	Wood & Co	« «	15	« «	ПФТС	Те саме	13.06
КАС-галузеві індекси	Альфа-Капітал	Металургійна, хімічна, енергетична, нафтогазова, машинобудівна	3-10	« «	Те саме	« «	29.08
КАС-20(s)	Те саме	Загальний	20	Середнє арифметичне	« «	« «	01.01
КАС-20(w)	« «	Те саме	20	Те саме	« «	« «	09.06
ПФТС-індекс	ПФТС	« «	Близько 20	« «	« «	« «	01.10

* Інформацію про індекси можна знайти в тижневику “Бизнес”, “Українській інвестиційній газеті”, інформаційних випусках “Фондовий ринок та інвестиції” (Інтерфакс-Україна).

Однією з функцій біржі є реєстрація курсів цінних паперів і публікація їх у курсовому бюлетені. Публічність курсів полегшує емітентам цінних паперів з'ясувати умови і доцільність нових випусків, дає можливість власникам паперів швидше орієнтуватися у кон'юктурі фондового ринку. Крім публікації середніх курсів кожного виду цінних паперів, які перебувають в обігу на біржі, розраховуються і публікуються середні курси акцій певних груп компаній, а також усіх компаній, зареєстрованих на біржі. Серед цих показників найвідоміші такі: на біржі в Нью-Йорку — індекс Доу-Джонса, у Токіо — індекс Ніккей, у Франкфурті-на-Майні — індекс ФАЦ, у Лондоні — “Файненшл Таймс” і “Рейтер”^{*}.

Сприяючи раціональному руху, розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів між окремими емітентами різних галузей, регіонів та країн, фондові біржі, як і комерційні банки, стимулюють економічний розвиток країни. Вони дають змогу вчасно відслідковувати процеси, які характеризують стан економіки та фінансової системи і приймати відповідні рішення. Тому провідні фондові біржі (Нью-Йорк, Токіо, Лондон, Париж, Франкфурт, Копенгаген) стали світовими фінансовими центрами, від ситуації на яких значною мірою залежить фінансова політика всіх країн світу.

Фондові біржі існують у багатьох країнах світу. Найбільшими з них за розмірами обігу цінних паперів і кількістю членів є Нью-Йоркська і Токійська. Найстаріша фондова біржа, що функціонує в Амстердамі, була заснована в 1608 р. У Росії торгівля цінними паперами здійснювалась на товарних біржах, і тільки на найстарішій (1703 р.) Петербурзькій біржі в 1900 р. було створено спеціальний фондовий відділ для торгівлі цінними паперами, відокремлений юридично від товарної торгівлі. Історично російська фондова торгівля була пов'язана передусім з державними цінними паперами. На Петербурзькій біржі торгівля ними розпочалася після випуску перших внутрішніх державних позик 1809 і 1811 р., а торгівля акціями та облигаціями акціонерних товариств — у 30-х роках XIX ст.

^{*} Індекси Доу-Джонса — це середні показники за цінами акцій найбільших компаній, зареєстрованих на Нью-Йоркській фондовій біржі (30 промислових компаній, 20 транспортних фірм, 15 фірм паливно-енергетичної і комунальної інфраструктури), і агрегатний показник усіх 65 компаній. Найважливіший з них — індекс акцій промислових компаній, який надзвичайно популярний серед вкладників і використовується біржами інших країн.

Особливо швидко біржовий фондовий обіг почав збільшуватись у другій половині XIX ст. у зв'язку із значним поширенням державного кредиту і розвитком акціонерного підприємництва. У 1913 р. державні цінні папери разом з акціями російських залізниць* становили 4/5 загального обсягу цінних паперів фондового відділу Петербурзької біржі.

Під час Першої світової війни біржі у країні були закриті. Після Лютневої революції 1917 р. Московську біржу було відкрито, але вона працювала лише кілька місяців. У Радянській республіці біржа відкрилась у 1921 р. А через два роки при Московській товарній біржі було організовано перший в республіці фондовий відділ.

У наступні роки право на заснування фондових відділів було надано ще дев'яти найбільшим товарним біржам. У 1926 р. загальний обіг фондових відділів при товарних біржах за операціями з цінними паперами досяг 200 млн крб. Проіснували радянські біржі недовго. На початку 30-х років XX ст. в умовах переходу до командно-адміністративної економіки та з ліквідацією фінансового ринку у країні біржову діяльність було припинено.

Вивчення й аналіз світового досвіду функціонування механізмів і складових фондового ринку відіграють важливу роль у становленні та розвитку українського фондового ринку і мають сприяти його перетворенню на джерело фінансування вітчизняної економіки й засіб відображення економічної та політичної ситуації у країні.

У кожній країні існує національна, історично сформована система бірж, проте вони мають і спільні ознаки. Так, для всіх країн притаманні:

- єдина структура інституційних учасників ринку цінних паперів — комерційні банки, страхові та інвестиційні компанії, пенсійні фонди, довірчі товариства тощо, але з певними відмінностями. Так, в Японії всі банки працюють на ринку цінних паперів і вони є головними інвесторами промисловості, тоді як у США на фондовому ринку працюють тільки інвестиційні банки, а комерційним банкам заборонено виконувати операції з цінними паперами;

* Залізничні компанії як формально приватні акціонерні компанії перебували під повним контролем уряду, який, зокрема, гарантував виплату мінімального дивіденду за їх цінними паперами.

- значний розвиток фондових бірж і жорсткі правила лістингу при допуску акцій компаній до котирування на біржовому ринку;
- широке використання похідних цінних паперів — ф'ючерсів, опціонів тощо. Панівною формою торгівлі стають ф'ючерсні біржі.

У світі дедалі поширюється комп'ютеризація біржової та позабіржової діяльності. Відбувається інтеграція фондових ринків у єдиний електронно-комп'ютерний ринок.

Торгівля цінними паперами в Україні, як і в інших країнах світу, здійснюється на біржовому фондовому ринку (Донецька фондова біржа, КМФБ, УМВБ, Кримська фондова біржа, УФБ) і позабіржовому (ПФТС, “телефонний ринок”, міжбанківські операції з цінними паперами), де відповідно до чинного законодавства обертаються паївові, боргові та похідні цінні папери.

Перша фондова торговельна система працює через електронну торговельно-інформаційну мережу. Наявність торговельної позабіржової системи актуальна для ринку цінних паперів України. По-перше, нині вона є альтернативою біржам, що не працюють, концентрує попит-пропозицію на цінні папери, яким мають змогу користуватися торговці з 16 міст України. По-друге, асоціація має кодекси (арбітражний, дисциплінарний, етичний), дотримання яких є гарантіями (звичайно, умовними) при здійсненні операцій у межах системи. По-третє, асоціація має статус саморегульвної організації, що дає змогу виходити на державні регулюючі органи з ініціативами взаємодії з багатьох питань ринку цінних паперів і захищати права своїх членів.

Інфраструктура валютного ринку. В інфраструктуру сучасного валютного ринку входять валютні біржі, брокерські фірми, дилерські контори, що поєднують посередницькі послуги з консультаційними, продажем інформації тощо. Система торгівлі валютою наблизилась до вимог світового ринку, де багато операцій здійснюються на міжбанківському ринку. Центральним валютним ринком вважається Українська міжбанківська валютна біржа та її філії у Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі та Львові. Поряд з УМВБ працює також Кримська міжбанківська валютна біржа. Система цифрового зв'язку, що об'єднує всі філії біржі, дає змогу в реальному часі здійснювати швидкісний обмін інформацією під час торгів.

Валютний ринок України на всіх своїх сегментах (біржовому, позабіржовому та готівковому) має розвивати інфраструктуру шляхом “диверсифікованого” проникнення в усі регіони країни і створення регіональних валютних ринків, що функціонують.

Ринок дорогоцінних металів, коштовного каміння та інших об'єктів реального інвестування. З пошуком оптимальної інституціональної структури ринку банківських металів пов'язана необхідність створення в Україні ринку дорогоцінних металів*. Наявність і кількість природних запасів дорогоцінних металів не є обов'язковою передумовою розвитку ринку золота. Ні Великобританія, ні Швейцарія, де розміщені центральні ринки світу, не належать до золотодобувних країн. Передумови успішного розвитку в Україні торгівлі дорогоцінними металами існують. Виявлено і класифіковано 236 родовищ золота. Серед них найперспективніші Мужийвське (Закарпаття), Травневе (Одещина), Нікопольське родовища. Кількість потенційних учасників ринку золота в Україні зменшилась, оскільки промислові підприємства зменшили обсяги випуску продукції, яка містить дорогоцінні метали. 95 % промислового споживання золота припадає на ювелірну промисловість (8–9 великих підприємств, решта — дрібні майстерні та фізичні особи, які мають дозвіл Міністерства фінансів України на роботу з дорогоцінними металами і використовують здебільшого срібло). Запаси, які вдалося створити в Україні за рахунок переробки вторинної сировини, можуть цілком задовольнити потреби виробників.

В Україні створені сприятливі умови для ввезення дорогоцінних металів, а географічне розміщення Києва сприяє його становленню як регіонального центру торгівлі золотом. На думку спеціалістів, на першому етапі слід зосередитися на торгівлі дорогоцінними (банківськими) металами тільки на Українській міжбанківській валютній біржі.

Інфраструктура ринку нерухомості. У своєму розвитку український ринок нерухомості пройшов певні етапи. Серед них основними є формування первинного та вторинного ринку житла, ринку комерційної нерухомості, формування ринку землі, що був започаткований Указом Президента України “Про продаж земельних ділянок несільськогосподарського призначення”.

Крім продавців і покупців інфраструктуру ринку житла утворюють агентства нерухомості (ріелтерські фірми); оцінники житла: банки, що кредитують та фінансують житлове будівництво, креди-

* *Банківські метали* — це дорогоцінні метали (золото, срібло, платина, метали платинової групи) у зливках і порошках, доведені (афіновані) до найвищих проб відповідно до світових стандартів і атестовані сертифікатом якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів.

тують купівлю житла і здійснюють іпотечні операції; юристи, які спеціалізуються на операціях з нерухомістю; страхові компанії; інформаційні (у тому числі рекламні) структури. Нині єдиним джерелом інформації про ринкові ціни житла є масові дані про пропозицію житла для продажу. Саме ними користуються державні структури, що діють на ринку житла; будівельні підприємства, які працюють на первинному ринку житла; ріелтори. Ріелтерські структури або біржі систематизують інформацію і створюють електронні банки даних про первинний і вторинний ринки житла. Найбільшим банком даних пропозиції житла для продажу в Україні є банк Комп'ютерної мережі нерухомості Києва, що була створена агентством нерухомого майна "Янус" у 1996 р. Зведена інформація про ситуацію у сфері житла забезпечує прозорість ринку житла, що сприяє його становленню і функціонуванню.

Український ринок нерухомості не має таких обсягів і не розвинутий такою мірою, як, наприклад, ринок нерухомості США. Крім того, відсутність офіційних достовірних даних про обсяг здійснених на ринку операцій з нерухомістю суб'єктами цього ринку не дає змоги оцінити реальний оборот за операціями з нерухомим майном і відповідно ринкову вартість комерційної нерухомості.

Податок на нерухомість у вигляді податку з володіння нерухомим майном був одним з найстаріших відомих фінансовій науці видів податків. Насамперед це пояснюється тим, що володіння нерухомістю здавна вважалось ознакою багатства, яке належало певним особам, і відповідно ставало об'єктом уваги фіскальних органів держави. Крім того, справляння такого податку було простим. Завжди можна було чітко визначити об'єкт оподаткування, оскільки він існував у фізичній формі, мав певні розміри, фізичні характеристики. Легко було встановити й платника податку, яким міг бути як власник нерухомості, так і орендар. До того ж приховати його від оподаткування було неможливо.

Перспективи розвитку оподаткування нерухомого майна в Україні безпосередньо пов'язані з розвитком системи місцевих податків і зборів. Економічні реформи в Україні, розвиток інститутів самоврядування, розширення їх функцій та обов'язків призвели до необхідності визначення реальних джерел доходів місцевих бюджетів. Існуюча практика використання в міжбюджетних відносинах регульованих та закріплених доходів не дає змоги створити реальну

фінансову базу для органів місцевого самоврядування і відповідно наповнити реальним змістом задекларовану самостійність місцевих органів влади та управління.

Місцеві органи влади мають реальні важелі впливу на платників податку завдяки тому, що до доходів від нерухомості застосовується юрисдикція регіону, на території якого вона розміщена і яку неможливо застосувати до інших видів доходів фізичних і юридичних осіб. Розмір податку на нерухоме майно і порядок його стягнення суттєво впливають на цінову політику суб'єктів ринку нерухомості через збільшення витрат власників чи орендарів на утримання нерухомості. Крім того, ураховуючи, що останнім часом ціни на нерухомість, особливо на земельні ділянки, постійно підвищуються (через природне обмеження земельних ресурсів), вкладення вільних фінансових ресурсів у нерухомість мають на меті отримання суто спекулятивних доходів, що, у свою чергу, не дає змоги ефективно використовувати наявні земельні ділянки. Встановлюючи відповідні ставки оподаткування, органи влади впливають на інші сфери діяльності, пов'язані з використанням та будівництвом нерухомості, стимулюючи розвиток того чи іншого сектора ринку нерухомості.

У податковій системі України податку на землю вже належить певне місце, що забезпечує надійні надходження до державного бюджету. Тому подальший розвиток податкових відносин має відбуватися шляхом введення спеціального податку на інші частини нерухомості (те, що називається капітальним поліпшенням на землі). У цьому зв'язку необхідно з'ясувати, що має бути джерелом сплати податку з цих видів нерухомості. Законодавчо не вирішено, що впливає з розуміння нерухомості як єдності землі й усього, що на ній розміщено, — це визначення земельної ділянки фінансовим активом і відображення її у балансі суб'єктів підприємницької діяльності. Податок на нерухомість як капітальне благо має кореспондуватися з податком на прибуток. Підприємство зобов'язане сплачувати більший податок.

Щодо фізичних осіб Кабінет Міністрів і Податкова адміністрація України не розробили ще скоригованих методик розрахунку вартості квартир, будівель тощо. Нерухомість, що використовується як споживче благо, стає, з одного боку, результатом нагромадженого доходу (що оподатковується на етапі його формування), а з іншого — це багатство, яке відтворюється і забезпечує певний рівень споживання.

Застосування таких фінансових інструментів, як закладні, іпотечні сертифікати і облігації, сприятиме розвитку фінансового ринку України загалом, а також його складової — ринку нерухомості. Законодавча невизначеність інституту приватної власності на землю обмежує її включення до обігу на фінансовому ринку України, що стримує його розвиток. Подальший розвиток ринку нерухомості в Україні потребує законодавчого закріплення приватної власності на землю, здійснення ліберальної податкової політики при будівництві об'єктів нерухомості та їх реалізації на вторинному ринку, створення нових фінансових інструментів, які б дали змогу використати особливості нерухомості як фінансового активу.

До основних чинників, що впливають на формування інфраструктури фінансового ринку, належать загальноекономічна ситуація у країні та за її межами; рівень життя та заощаджень населення; кон'юнктура фінансового ринку; демографічна ситуація тощо. Дія цих чинників визначає поведінку фінансових інститутів у ринковому середовищі, формує їх стратегію і тактику, окреслює можливості просування на ринку фінансових послуг у межах певної території. Розвиток інфраструктури фінансового ринку України має відбуватися за міжнародними стандартами, але з урахуванням специфіки нашої країни.

6.5. Фінансові посередники і їх функції

Існують три різні *способи переміщення капіталу* від тих, хто має заощадження, до тих, хто їх потребує: *пряме* (безпосереднє); *непряме через інвестиційні банки* (компанія продає свої акції та облігації інвестиційному банку, який, у свою чергу, продає ці самі цінні папери компаніям і особам, що мають заощадження) і *непряме з використанням фінансового посередника* (спочатку посередник купує кошти у тих, хто має заощадження, в обмін на власні цінні папери, а потім використовує ці кошти для придбання і збереження цінних паперів компанії). Наприклад, той, хто має заощадження, може покласти в банк певну суму у гривнях, одержуючи замість цього від нього ощадний сертифікат, а потім банк може позичити гроші якомусь підприємству у вигляді іпотечного кредиту (під заставу нерухомості). Отже, фінансові посередники в буквальному розумінні утворюють нові форми капіталу — у розглядуваному випадку ощадні сертифі-

кати, які є якісними цінними паперами, що зберігаються багатьма особами із заощадженнями. Наявність фінансових посередників значно підвищує ефективність ринків коротко- і довгострокового позикового капіталу.

Фінансовий ринок пов'язаний з кваліфікованим посередництвом між продавцем і покупцем фінансових активів. Такі фінансові посередники добре обізнані з поточною фінансовою кон'юнктурою, умовами укладення угод, різними фінансовими інструментами і в найкоротші терміни можуть встановити зв'язок між продавцями і покупцями. Фінансове посередництво сприяє прискоренню не тільки фінансових, а й товарних потоків, забезпечує мінімізацію пов'язаних із цим суспільних витрат.

Фінансові посередники практично створюють нові фінансові активи. Вони допомагають приватним особам, що мають заощадження, диверсифікувати їх (вкласти капітал у різні підприємства). Крім того, система спеціалізованих фінансових посередників може надати тим, хто має заощадження, більші вигоди, ніж просто можливість одержувати відсотки.

Як правило, фінансові посередники — це великі структури. До них належать банківська система, небанківські кредитні інститути, контрактні фінансові інститути.

Винятково важливу роль у господарській структурі країни з розвиненими ринковими відносинами відіграє банківська система. Остання організовує й обслуговує рух основного атрибуту ринку — капіталу, забезпечує його залучення, акумуляцію та перелив у сфери суспільного виробництва, де виникає дефіцит капіталу. У конкурентоспроможному світі банки є звичайними посередниками, які враховують потреби і можливості позичальників та кредиторів. Конкурентоспроможна банківська система в загальній структурі рівноваги відіграє пасивну роль.

У західних країнах комерційні банки — це одна з найстаріших та найпоширеніших груп фінансово-кредитних установ*, які виконують більшість фінансових операцій і надають послуги, відомі у підприємницькій практиці. Основними функціями, які виконують комерційні банки, є зберігання коштів і укладення угод з управління коштами та цінними паперами.

* Фінансово-кредитна установа — це юридична особа, що здійснює одну або кілька операцій, які можуть виконувати банки, за винятком залучення вкладів від населення.

Банки як інформаційні процесори. У процесі забезпечення зберігання коштів і функцій укладення угод комерційні банки збирають, обробляють, модернізують і контролюють інформацію про своїх клієнтів, особливо про позичальників. Комерційні банки мають високу репутацію як інформаційні процесори. Існування комерційних банків фактично можна пояснити їх здатністю ефективно здобувати інформацію, що становить інтерес для позичальника. Якість цих інформаційних потоків є критичним чинником, що визначає ефективність і якість діяльності банку. Обробка інформації звичайно є важливою складовою банківської діяльності.

Банки як фірми, що надають фінансові послуги. Комерційні банки надають такі основні види послуг: надання коштів у позику, продаж і обслуговування платіжних карток і дорожніх чеків, обмін валюти, довірче управління фінансовими активами, переказ грошей, торгівля цінними паперами, фінансовий лізинг, надання гарантій та поручительства.

Банки одночасно відіграють роль покупця і продавця наявних у суспільстві тимчасово вільних коштів. Оскільки в ринковій економіці існує кілька джерел позикових коштів — комерційний кредит, позики на основі емісії облігацій та інших цінних паперів, банки крім прямого кредитування здійснюють і опосередковане. Вони не тільки кредитують позичальників, а й надають посередницькі послуги для одержання позик у третіх осіб. До таких послуг належать, зокрема, надання гарантій і консорціальні операції (кредитні операції, що здійснюються для одного клієнта двома або кількома банками). Додаткові послуги мають на меті максимально задовольнити індивідуальні потреби клієнтів і в такий спосіб стимулювати вкладення в комерційний банк. Зазначеними послугами є консультування в галузі бухгалтерського обліку і фінансового контролю; аналіз кредитоспроможності; посередництво в операціях з цінними паперами; трастові операції (управління майном за дорученням клієнта). Серед нових у сфері традиційних банківських послуг є факторинг; чековий споживчий кредит; кредитні картки; лізинг.

У широкому розумінні комерційним вважається будь-який банк, що функціонує на другому рівні банківської системи. Таке трактування комерційного банку характерне для української практики, де всі банки, крім національного, по суті, комерційні. У вузькому розумінні комерційним є банк, який виконує повний набір базових банківських операцій і єдина мета якого — одержання максимального

прибутку. Так комерційний банк характеризується у банківській сфері Німеччини, США та інших країн, де поряд з комерційними банками діє багато інших банків другого рівня, які не називаються комерційними.

У світовій практиці вироблено два принципи побудови комерційних банків: *спеціалізації*, коли банківська діяльність обмежена певним видом операцій або сектором грошового ринку, і *універсальності*, коли будь-які обмеження на діяльність банків на грошовому ринку усуваються.

З огляду на досвід західних країн усі **універсальні банки** можна об'єднати у три групи: комерційні (у вузькому розумінні), ощадні та кооперативні. Ці групи банків різняться за правовою формою, набором клієнтури і цілями діяльності. Першу групу універсальних банків утворюють вже розглянуті *комерційні*, другу — *ощадні інститути*. У різних країнах вони по-різному називаються і класифікуються*. Третю групу універсальних банків становлять *кредитні товариства* (кооперативні банки), подібні за характером діяльності до ощадних банків. Відмітна ознака кредитних товариств як окремого виду універсальних банків полягає в тому, що їх діяльність базується на пайових внесках і депозитних вкладах своїх членів, яким надаються ці кошти в позики — коротко-, середньо- та довгострокові. Проте останнім часом ці банки не обмежуються обслуговуванням тільки своїх членів, а істотно наблизилися за характером діяльності до звичайних комерційних банків.

Спеціалізовані банки на відміну від універсальних функціонують у вузьких секторах грошового ринку або виконують обмежену кількість банківських операцій, де вимагаються особливі технічні прийоми та спеціальні знання. Найчастіше спеціалізовані банки працюють у таких секторах ринку: споживчого кредиту; іпотечного кредиту; сільськогосподарського кредиту; залучення малих вкладів та обслуговування малого бізнесу; у зовнішньоекономічній діяльності; у сфері інвестування капіталу; у житловому будівництві.

Конкретні спеціалізовані банки в різних країнах істотно різняться за назвою, структурою, характером діяльності. Найпоширеніші спеціалізовані банки: іпотечні; будівельні ощадні (каси); інвестиційні компанії; підтримки; гарантійні; розрахункові (клірингові) палати.

* В Україні мережа ощадних інститутів подана одним банком — Ощадним, який за кількістю філій і працівників є найбільшим банком і займає домінуючі позиції на ринку заощаджень.

Небанківські кредитні інститути. На сучасному етапі в Україні склалася дворівнева структура кредитної системи. Поступово формується позабанківська сфера грошового обігу: дозволено комерційний кредит і використання векселя, формуються фондові біржі з мережею брокерських контор, розгалужена система торговельних посередників (торговців цінними паперами) тощо. У країнах з розвинутими ринковими відносинами небанківські фінансово-кредитні інститути подані лізинговими, факторинговими компаніями, кредитними спілками, касами взаємодопомоги. Підвищенню ролі спеціалізованих небанківських інститутів на ринку фінансових послуг сприяють, як правило, три фактори: збільшення доходів населення; активний розвиток ринку цінних паперів; надання цими установами спеціальних послуг, які не можуть надавати банки.

Основні види діяльності цих установ на ринку фінансових послуг зводяться до акумуляції заощаджень населення, надання кредитів через облігаційні позики корпораціям і державі, іпотечних і споживчих кредитів, а також кредитної взаємодопомоги, мобілізації капіталу через усі види акцій.

Контрактні фінансові інститути. До них, як правило, належать інвестиційні компанії, пенсійні фонди, страхові компанії, ломбарди, позиково-ощадні асоціації та благодійні фонди.

Інвестиційні фонди та інвестиційні компанії — різновид фінансово-кредитних інститутів, поширених у західних країнах. Їх капітал утворюється на акціонерній (пайовій) основі шляхом акумуляції коштів приватних інвесторів за допомогою емісії власних цінних паперів (зобов'язань). Сформований капітал вкладається в акції та облігації підприємств у своїй країні і за кордоном. Таким чином, інвестиційні компанії є посередником та індивідуальним інвестором. Вони купують, зберігають і продають цінні папери з метою одержання прибутку на вкладений капітал.

За типами вирізняють відкриті, інтервальні та закриті інвестиційні фонди, або інститути спільного інвестування (ІСІ). Відкриті ІСІ безперервно купують і продають власні цінні папери (акції чи інвестиційні сертифікати) за ринковою ціною, яка визначається щодня діленням вартості чистих активів ІСІ на кількість цінних паперів в обігу. Отже, в такий спосіб досягається високий рівень ліквідності цінних паперів, емітованих відкритим ІСІ, але вони не можуть вільно обертатися на ринку цінних паперів. Інтервальні ІСІ викуповують власні цінні папери час від часу, але не рідше одного разу на рік.

ІСІ закритого типу створюється на визначений строк і не викупує цінні папери, емітовані ним, до моменту його ліквідації чи реорганізації. Цінні папери закритих і інтервальних ІСІ вільно обертаються на ринку цінних паперів.

У сучасному світі переважно більшість становлять відкриті ІСІ. У США серед відкритих ІСІ найпопулярніші так звані взаємні фонди грошового ринку (ВФГР), які вкладають акумульовані шляхом розміщення власних акцій кошти в інструменти грошового ринку — казначейські векселі, комерційні папери, депозитні сертифікати. Перший ВФГР з'явився в США в 1971 р. Нині ці фонди є найбільш конкурентоспроможними фінансовими інституціями, на їхніх рахунках зберігається майже 40 % усіх заощаджень, вони продовжують при-ваблювати дедалі більшу кількість дрібних інвесторів.

Відповідно до законодавства в Україні можуть створюватись корпоративні інвестиційні фонди — це відкриті акціонерні товариства, які емітують прості іменні акції і провадять діяльність виключно із спільного інвестування, а також пайові інвестиційні фонди, які не є юридичними особами і створюються за ініціативою компанії з управління активами шляхом розміщення серед інвесторів випущених нею інвестиційних сертифікатів.

Пенсійні фонди — це юридичні особи, які у західних країнах створюються приватними та державними корпораціями, фірмами і підприємствами з метою виплат пенсій і допомоги робітникам та службовцям. Кошти цих фондів утворюються за рахунок внесків робітників, службовців, підприємств, а також прибутків від інвестицій пенсійних фондів.

В Україні відповідно до Закону України “Про недержавне пенсійне забезпечення” можуть створюватись пенсійні фонди трьох видів: відкриті, корпоративні та професійні. Відкритим є недержавний пенсійний фонд, учасниками якого можуть бути будь-які фізичні особи незалежно від місця і характеру їх роботи. Засновником корпоративного пенсійного фонду є юридична особа-роботодавець або кілька юридичних осіб-роботодавців. Учасниками цього фонду можуть бути виключно фізичні особи, які перебувають у трудових відносинах з роботодавцями-засновниками. Засновниками професійного пенсійного фонду можуть бути об'єднання юридичних осіб-роботодавців, об'єднання фізичних осіб, включаючи професійні спілки, або фізичні особи, пов'язані за родом їх професійної діяльності. Учасниками такого фонду можуть бути виключно фізичні особи, по-

в'язані за родом їх професійної діяльності, визначеної у статуті фонду. Особи, які управляють пенсійними активами, керуються інвестиційною декларацією пенсійного фонду, в якій відображені основні напрями інвестування коштів та обмеження інвестиційної діяльності з пенсійними активами на фінансовому ринку. Інвестиційна декларація розробляється і затверджується радою фонду, а також обов'язково реєструється в Державній комісії з регулювання ринків фінансових послуг України.

Страхові компанії — це установи, які забезпечують інвесторам страховий захист від різних ризиків та відіграють надзвичайно велику роль на фінансовому ринку. Угоди страхування, що укладаються з інвесторами, є основою для фінансового забезпечення інвестиційних проектів. Страхові компанії мають достатні довгострокові страхові резерви і є основними постачальниками довгострокового капіталу на національних ринках фінансових послуг провідних західних країн.

Ломбарди — це кредитні установи, які надають грошові позики під заставу рухомого майна. В Україні вони виникли на початку 20-х років ХХ ст. як державні госпрозрахункові підприємства, що перебували у віданні місцевих рад у системі установ побутового обслуговування. Ломбарди були створені з метою надання населенню можливості зберігати предмети особистого користування і домашнього вжитку, а також брати позику під заставу цих речей.

Позиково-ощадні асоціації — це кредитні товариства, створені для фінансування житлового будівництва. На Заході вони виникли майже 150 років тому, але справжнього розвитку дістали після Другої світової війни. Основою їх діяльності є надання іпотечних кредитів під житлове будівництво в містах і сільській місцевості (90 % активів), а також вклади в державні цінні папери. Загалом позиково-ощадні асоціації домінують на ринку іпотечного кредиту для житлового будівництва. Як правило, його послугами у західних країнах користуються переважно середні верстви населення.

Благодійні фонди — це установи, розвиток яких пов'язаний з низкою обставин: благодійність стала частиною підприємництва; створення благодійних фондів пояснюється бажанням власників великих особистих капіталів у разі передання їх нащадкам і дарування уникнути великих податків. Остання обставина — найважливіша і визначальна, оскільки дає змогу великим власникам приховувати свої капітали від обкладання прибутковим податком і податком на спадщину.

6.6. Державне регулювання фінансового ринку

Світовий досвід економічного розвитку свідчить, що висока якість фінансових активів підвищує ефективність ринку і тим самим стимулює економічний розвиток.

Добре відрегульований фінансовий ринок, по-перше, знижує загальний ризик, який міжнародні інвестори пов'язують з конкретною країною; по-друге, це незамінний інструмент залучення до процесу економічного розвитку сумарного обсягу заощаджень населення. По-третє, високорозвинений фінансовий ринок підвищує динамічність економічної системи, що дуже важливо для схвалення населенням поступового переходу до ринкової економіки.

Фінансовий ринок — це сфера економіки, де відчувається найжорстокіший політичний тиск, адже фінансове законодавство регулює гігантські потоки капіталу. При цьому користувачі капіталу можуть бути зацікавлені в тому, щоб приховати свої справжні наміри і рішення й деякою мірою дезінформувати ринок. На фінансовому ринку навіть репутація учасника має свою ціну. Водночас інвестори намагаються віднайти можливість заробити і докладають багато зусиль, щоб отримати угоду чи інформацію, недоступну іншим інвесторам. Вони намагаються також обмежити конкуренцію між тими, кому надали капітал. І як часто трапляється, страждають найбільш беззахисні — дрібні, індивідуальні інвестори. Будь-яка з подібних дій ставить під сумнів цілісність фінансового ринку і потребує втручання органів контролю. Тому для регулювання фінансового ринку, і особливо ринку цінних паперів, втручання держави має бути обов'язковим.

Методи регулювання банківської діяльності. Основним провідником кредитних відносин у суспільстві є банки. Перебудова кредитної системи України, що розпочалась у 1988 р., за метою і глибиною змін мала всі ознаки кредитної реформи.

Банківське регулювання — одна з функцій НБУ, що полягає у створенні системи норм, які впорядковують діяльність банків, визначають її загальні принципи, порядок здійснення банківського нагляду, відповідальність за порушення банківського законодавства. Основні економічні та правові засади кредитування закріплені в чинному законодавстві України.

Згідно із Законом України “Про банки та банківську діяльність” [4], НБУ видає банкам ліцензію на кредитування юридичних і фізич-

них осіб. Банк може отримати ліцензію на надання кредитів позичальникам за умови виконання вимог НБУ, що містяться в положенні про порядок ліцензування банків в Україні і положенні про кредитування. Власне ліцензування банківської діяльності здійснюється з метою допущення на ринок банківських операцій українських комерційних банків, діяльність яких відповідно до встановлених НБУ обов'язкових вимог не загрожує інтересам їх клієнтів.

Регулювання діяльності учасників ринку цінних паперів. На початковому етапі становлення РЦП регулювався багатьма державними органами — Міністерством фінансів України, Фондом державного майна України, Антимонопольним комітетом України, НБУ. Нині основним регулятором є Державна комісія цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР).

Модель, за якою почав формуватися РЦП в Україні, має універсальні та особливі риси. По-перше, вона включає низку елементів, що властиві РЦП інших країн (законодавче регулювання РЦП, законодавче закріплення переліку цінних паперів, державне регулювання випуску цінних паперів та інформація про ці випуски, публікація емітентами щорічного звіту, державне ліцензування посередницької діяльності, державний контроль за РЦП, заснування інфраструктурних інститутів, наявність біржового та позабіржового сегментів на РЦП, інвестиційних фондів і компаній, обіг дематеріалізованих цінних паперів (електронний обіг). По-друге, існують відмінності, притаманні українському ринку (переважання первинного ринку, невелика питома вага ринку корпоративних облігацій, самокотирування цінних паперів тощо).

Моделі ринків цінних паперів різних країн значною мірою були результатом еволюції зазначених ринків, характер якої в кожному конкретному випадку визначався багатьма чинниками, у тому числі конкретно-історичними та національно-культурними. Водночас за змістом РЦП є сукупністю ринкових відносин щодо цінних паперів, що не залежать від особливостей різних країн.

Українська модель ринку цінних паперів запозичила багато універсальних ознак. Розглянемо найважливіші з них.

1. *Законодавче регулювання ринку цінних паперів.* Практично в усіх країнах, де існує РЦП, їх найважливіші аспекти регулюються законами. В ієрархії нормативно-правових актів закони посідають найвище місце. Вони мають більшу юридичну силу порівняно, наприклад, з актами державної виконавчої влади або актами, прийня-

тими органами, що підпорядковані законодавчій владі, але не є органами виконавчої влади (наприклад, Національний банк).

Законодавче регулювання найважливіших аспектів ринку цінних паперів має перевагу з багатьох причин. Як правило, закони приймаються на основі соціально-групового узгодження інтересів, у процесі їх обговорення й прийняття беруть участь представники різних соціальних груп.

Законодавче регулювання стабільніше, оскільки процедура зміни та скасування законодавчих положень трудомістка і пов'язана з великими витратами часу порівняно з процедурами скасування чи доповнення актів виконавчої влади. З метою впорядкування фондового ринку і підвищення дисциплінованості його учасників, підтримки довіри до фондового ринку та його динамічного розвитку держава регулює ринок цінних паперів.

Основним принципом регулювання фондового ринку є першочергова реалізація загальнонаціональних інтересів і забезпечення гарантій та безпеки інвестиційної діяльності в економіці України.

Система регулювання має виконувати такі функції: визначати ключові напрямки фондового ринку і роль його учасників; створювати для учасників ринку сприятливе законодавче та регулююче середовище; перешкоджати діям, які можуть призвести до дезорганізації та руйнування ринку, недобросовісної конкуренції і обману інвесторів, маніпуляції цінами і шахрайства з фінансовими ресурсами, у тому числі за довірчими операціями, і встановлювати відповідальність за ці дії.

Державне регулювання фондового ринку здійснюється шляхом прийняття законодавчих та інших нормативних актів, ліцензування та контролю за його діяльністю. З метою забезпечення єдиної державної політики у цій сфері створено спеціальний державний орган — ДКЦПФР.

2. Законодавче закріплення списку цінних паперів. Як правило, у законах, що регулюють діяльність на РЦП, створюються списки (переліки) цінних паперів, які визнаються законодавством конкретної країни як цінні папери. Такий перелік може бути вичерпним і відкритим. У першому випадку цінними паперами вважаються лише такі грошові документи, які прямо зазначені у переліку; у другому випадку крім зазначених прямо є й інші аналогічні їм документи.

В Україні існує вичерпний список цінних паперів, до якого входять акції, облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик, облі-

гації підприємств, казначейські зобов'язання, ощадні та інвестиційні сертифікати, векселі та приватизаційні папери.

3. *Державне регулювання випуску цінних паперів.* Законодавством України, як і законодавствами інших країн, на емітентів, що випускають акції та облигації в обіг, покладаються зобов'язання щодо реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск у певних державних органах (в Україні — у ДКЦПФР).

Державне регулювання випуску цінних паперів виконує функцію захисту інтересів інвесторів та інших учасників РЦП. З одного боку, це запобігає появі на ринку цінних паперів у вільному обігу сумнівних фінансових інструментів, а з іншого — сприяє тому, щоб інвестори могли приймати на цьому ринку зважені рішення.

Реєстрування передбачає, щоб емітенти надавали учасникам РЦП об'єктивну інформацію про своє господарське та фінансове становище. Встановлення режиму державної реєстрації відкритих випусків акцій та облигацій має на меті забезпечити цілісність ринкових взаємовідносин, підвищити довіру до РЦП з боку реальних і потенційних його учасників.

4. *Публікація емітентом річних звітів.* Інституційні емітенти, акції яких перебувають у відкритому обігу на РЦП, згідно із законодавством України, як і багатьох інших держав, зобов'язані публікувати річні звіти про результати своєї фінансово-господарської діяльності.

5. *Державне ліцензування посередницької діяльності.* Посередницька діяльність на РЦП практично в усіх країнах здійснюється на основі ліцензій. Впровадження режиму ліцензування є своєрідним встановленням монополії на виконання важливих посередницьких функцій. Оскільки РЦП посідає важливе місце в системі фінансового ринку, а також значною мірою залежить від довіри багатьох його учасників, держава висуває підвищені вимоги до суб'єктів підприємницької діяльності (та їх службовців), які здійснюють на РЦП посередницьку діяльність. Це потребує насамперед наявності у керівників і службовців інститутів-посередників певної кваліфікації, навичок та сумлінної поведінки.

Посередники на РЦП відіграють важливу роль, адже здебільшого від їх поведінки залежать ефективність ринкових взаємозв'язків і динамічність ринкових операцій. Посередники переважно виконують волю інвестора та емітентів і захищають їхні інтереси.

Як і в інших країнах, в Україні основною категорією посередників є брокери (торговці цінними паперами, що здійснюють діяльність на комісійній основі) і дилери (торговці цінними паперами, що

діють на комерційних засадах). Законодавством України регулюється і такий вид посередницької діяльності, як розміщення і випуск цінних паперів шляхом проведення відкритої підписки.

6. *Державний контроль на ринку цінних паперів.* Такий контроль є одним з основних елементів моделі РЦП. Зазвичай цей контроль покладається на спеціалістів, уповноважених на таку діяльність органами виконавчої влади. Завданнями таких органів є захист інтересів інвесторів і публічних інтересів; забезпечення цілісності ринкових взаємовідносин; реалізація законодавчих актів, що регулюють РЦП; життя заходів підтримки порядку на РЦП та ін.

Державний контроль стосується всіх найважливіших галузей взаємовідносин, наприклад, нагляду за переміщенням контрольного пакета акцій, допуску та обігу на території країни іноземних цінних паперів, перевірки інформації про випуск цінних паперів, а також річних звітів емітентів.

7. *Біржовий та позабіржовий сегменти ринку цінних паперів.* Як зазначалося, РЦП має два основних сегменти: біржовий і позабіржовий. Торгівля на фондових біржах здійснюється за певними правилами і стандартами. На позабіржовому ринку умови обігу цінних паперів, укладення та виконання угод за ними є більш вільними і менш процедурними. Більшість операцій з цінними паперами здійснюється на позабіржовому ринку.

8. *Саморегулівні організації на ринку цінних паперів.* Як свідчить світовий досвід, фінансовий ринок ефективно розвивається у тому разі, якщо враховується принцип оптимальності державного регулювання: держава регулює діяльність учасників ринку лише тоді, коли це вкрай необхідно. В інших випадках вона делегує частину своїх повноважень професійним учасникам ринку, які об'єднуються в саморегулівні організації (СРО).

В Україні діяльність СРО ринку цінних паперів здійснюється відповідно до Закону України “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні”.

Згідно зі ст.1 цього закону СРО — це добровільне об'єднання професійних учасників РЦП, яке не має на меті одержати прибуток і створюється для захисту інтересів своїх членів та власників цінних паперів. Професійні учасники РЦП об'єднуються у СРО за видами професійної діяльності. Кожний учасник ринку може входити до складу кількох СРО згідно з виконуваними ним функціями, дозволами або бути учасником однієї СРО.

Нині в Україні зареєстровано ДКЦПФР і діють 10 СРО. Найбільші з них за кількістю членів:

- Професійна асоціація реєстраторів та депозитаріїв (264 члени);
- Асоціація “Перша Фондова Торговельна Система” (174 члени);
- Київська міжнародна фондова біржа (175 членів);
- Асоціація “Південноукраїнська торговельно-інформаційна система” (149 членів).

Питання для самоконтролю

1. Функції фінансового ринку.
2. За якими ознаками класифікують фінансові ринки?
3. Позитивні та негативні наслідки глобалізації ринку капіталів для України.
4. Суб’єкти фінансового ринку.
5. Які фінансові інструменти використовують в Україні?
6. Види боргових та пайових фінансових інструментів.
7. Основні елементи ринкової інфраструктури.
8. Які установи утворюють інституційну базу ринку цінних паперів України?
9. Чому фондові біржі відіграють важливу роль у ринковій економіці?
10. Установи, що належать до фінансових посередників.
11. Чому необхідне державне регулювання фінансового ринку?
12. Які види державного регулювання здійснюються на українському ринку цінних паперів?

Завдання

Поняття “фінансова криза” тісно пов’язане з поняттям “фінансовий ринок”. Проаналізуйте причини фінансових криз, що відбулися в недалекому минулому (азіатська криза 1997 р., російська криза 1998 р.). Запропонуйте заходи запобігання майбутнім фінансовим кризам (або пом’якшення їх наслідків) в Україні.

Розділ 7. Фінансовий контроль

7.1. Сутність і види фінансового контролю

Підвищенню ефективності функціонування фінансової системи та її складових сприяє фінансовий контроль.

З одного боку, фінансовий контроль є окремим типом у загальній системі контролю, що охоплює адміністративний, правовий, технічний, екологічний та інші спеціалізовані типи контролю. З іншого боку, фінансовий контроль є спеціалізованим видом управлінської діяльності й окремою сферою економічних знань, пов'язаною з вивченням господарських процесів і операцій з позиції законності, достовірності, господарської доцільності, забезпечення збереження коштів.

Об'єктивною основою фінансового контролю є контрольна функція фінансів, тобто органічно притаманна їм властивість управляти шляхом спостереження за формуванням, розподілом і використанням валового суспільного продукту.

Сутність фінансового контролю полягає у комплексному, органічно взаємопов'язаному вивченні законності господарських і фінансових операцій і процесів на основі використання фінансової звітності, бухгалтерського обліку, нормативної та іншої економічної інформації в поєднанні з дослідженням фактичного стану об'єктів контролю з метою забезпечення ефективного використання фінансових ресурсів.

Об'єктом фінансового контролю є розподільні та перерозподільні процеси при формуванні й використанні фінансових ресурсів на всіх рівнях економічної системи країни. До сфери фінансового контролю потрапляють практично всі операції, пов'язані з рухом господарських коштів і господарською діяльністю, тому в економічній літературі часто вживається термін “фінансово-господарський контроль”.

Розрізняють такі види фінансового контролю: державний, аудиторський та внутрішньогосподарський. Ці види фінансового контролю виконуються у формах, що визначаються за певними ознаками. Так, за часом здійснення виокремлюють попередній, поточний і подальший контроль; за джерелами даних, що перевіряються, — документальний і фактичний; за методами виконання — ревізію (комплексну або некомплексну), перевірку, аналіз і обстеження (рис. 7.1).

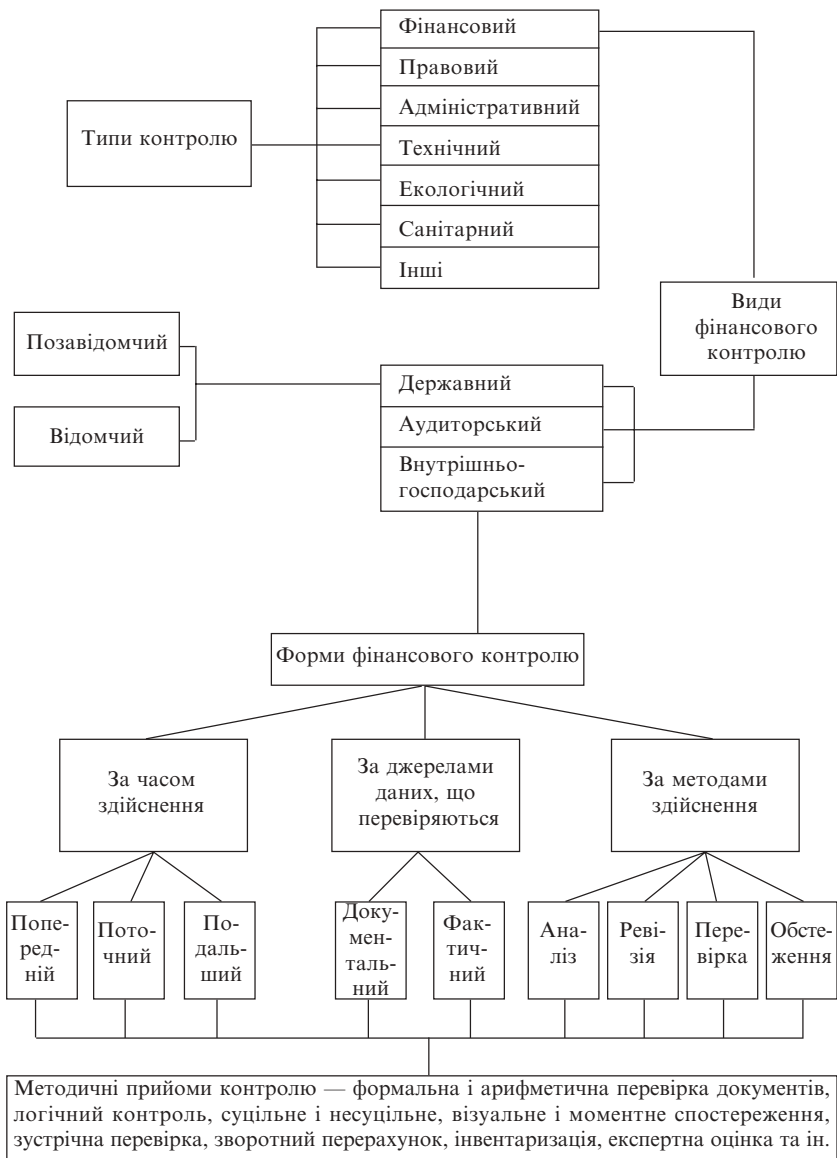

Рис. 7.1. Класифікація фінансового контролю за типами, видами і формами

Попередній контроль — це форма фінансово-господарського контролю, який здійснюється до початку господарських операцій. До нього залучаються майже всі органи, що виконують контрольні функції. Чітка організація обліку і попереднього контролю сприяє запобіганню зловживанням у використанні коштів, товарно-матеріальних цінностей.

Поточний (оперативний) контроль, що супроводжує здійснення господарських операцій, сприяє своєчасному виявленню відхилень у фінансово-господарській діяльності підконтрольного об'єкта.

Подальший контроль (контроль за фактом) здійснюють після господарських операцій. За допомогою такого контролю виявляють незаконне виконання господарських операцій, а також винних у цьому. Мета контролю за фактом — відшкодувати збитки, притягти винних до відповідальності, створити умови, що унеможливають повторення зловживань.

Документальний контроль означає, що перевіряється достовірність, законність та господарська необхідність господарських операцій на підставі документів, у яких вони відображені. Контроль здійснюється за формою і змістом документів; шляхом зустрічних перевірок достовірності бухгалтерських операцій, зафіксованих у документах; взаємного контролю операцій і документів; аналітичними і логічними прийомами.

Фактичний контроль полягає у перевірці фактичної наявності коштів, основних засобів, товарно-матеріальних цінностей, розрахунків, їх відповідності даним бухгалтерського обліку.

Фінансовий контроль як спеціалізований вид управлінської діяльності й особлива галузь економічних знань передбачає застосування різноманітних методичних прийомів (способів), які базуються на досягненнях суміжних наук (аналізу господарської діяльності, бухгалтерського обліку, статистики та ін.). Системність в обробці даних досягається комбінованим використанням різних методичних прийомів документального і фактичного контролю (табл. 7.1). Їх застосування дає змогу всебічно аналізувати і синтезувати фактичний матеріал, з'ясувати послідовність дій суб'єкта контролю у складних господарських ситуаціях або в умовах невизначеності, встановити достовірність залучених джерел інформації.

Джерелами інформації для документального контролю є первинні документи; реєстри бухгалтерського обліку; дані оперативно-технічного обліку; форми звітності, планова, нормативна, проектно-

**Методичні прийоми документального
і фактичного контролю [33]**

Документальний контроль	Фактичний контроль
Формальна і арифметична перевірка документів Юридична оцінка відображених у документах господарських операцій Логічний контроль об'єктивної можливості документально оформлених господарських операцій Суцільне спостереження Несуцільне (у тому числі вибіркоче) спостереження Зустрічна перевірка документів або записів в облікових реєстрах Зворотний розрахунок Оцінка законності й обґрунтованості господарських операцій за даними кореспонденції рахунків бухгалтерського обліку Балансове порівняння руху товарно-матеріальних цінностей Порівняння, групування, розрахунки середніх і відносних показників та інші прийоми економічного аналізу	Інвентаризація Експертна оцінка справжніх обсягів і якості виконання робіт, обґрунтованості нормативів матеріальних витрат і виходу готової продукції, дотримання технологічних режимів (визначення обсягу виконаних робіт, контрольний запуск сировини і матеріалів у виробництво, лабораторний аналіз) Візуальне спостереження — безпосереднє обстеження і огляд складських приміщень, цехів Моментне спостереження — хронометраж, фотографія робочого дня, інші дії для фіксації окремих елементів виробничо-господарських процесів у певний період

конструкторська та інша документальна інформація. Документи перевіряють за формою і змістом. Оцінюючи оформлення документів, слід виявляти правильність заповнення всіх реквізитів документа, наявність необумовлених виправлень, підчищень, дописок тексту і цифр, відповідність підписів посадових і матеріально відповідальних осіб. У разі потреби підпис особи в документі порівнюється з її підписом в інших документах, а якщо виникають сумніви, отримують або особисте підтвердження цієї особи, або звертаються до правоохоронних органів для призначення спеціальної експертизи. Перевірка документів за змістом полягає у критичній оцінці змісту документа.

Перевіряючи законність і доцільність господарських операцій, що відображені в первинних документах, необхідно з'ясувати, чи не суперечить їх зміст чинному законодавству і нормативним актам.

У разі виявлення незаконних господарських операцій контролер встановлює, за чийм розпорядженням вони здійснені, а також розмір матеріальних збитків.

Достовірність господарських операцій, відображених у первинних документах, у разі потреби можна встановити шляхом зустрічних перевірок на підприємствах, в установах і організаціях, з якими об'єкт, що ревізується, здійснював господарські операції.

При зустрічних перевірках первинні документи і облікові дані підприємства порівнюються з відповідними документами і даними організацій, від яких вони отримані або яким видані кошти і матеріальні цінності.

Виписки банку за різними рахунками підприємства в разі потреби порівнюються зі справжніми записами на цих рахунках в установах банку. Копії платіжних документів, що є на підприємстві, порівнюються з оригіналами платіжних документів, що зберігаються в установах банку.

Взаємний контроль операцій аналогічний перевірці документів, але при цьому вивчаються документи за операціями, які відбувалися в підрозділах одного й того самого підприємства. Аналітичні й логічні прийоми передбачають використання розрахункових, обчислювальних, логічних процедур при дослідженні змісту документів. Наприклад, під час арифметичної перевірки визначається правильність розрахунків у документах, у платіжних відомостях на виплату заробітної плати, відображених у касових звітах, підсумків та ін.

Існує три способи контролю документів — суцільний, несучільний і комбінований. При *суцільному* способі перевіряють усі документи, пов'язані з видом операцій, що перевіряються, при *несучільному* — лише частину спеціально відібраних документів. *Комбінований* спосіб означає, що частина документів перевіряється суцільним способом, а частина — несучільним.

Існують такі види фінансово-господарської діяльності, порушення в яких найімовірніші. У такому разі документи перевіряють суцільним способом. Наприклад, це операції з рухом коштів у касі, у підзвітних осіб, на рахунках у банку, дорогоцінних металів, інших особливо цінних речей. Несучільний контроль характерний для ревізії облікових записів і первинних документів у разі здійснення найбільш масових господарських операцій (руху товарно-матеріальних цінностей, нарахування заробітної платні та ін.). Саме в такій ситуації дуже важливим є підхід до вибірки і відбору первинних

документів. Науково обґрунтований відбір документів і облікових записів підвищує ймовірність виявлення порушень і недоліків, скорочує термін ревізій, знижує трудомісткість їх проведення. Наукові підходи до відбору документів виробляються на основі аналізу і узагальнення даних ревізійної практики. Аналіз свідчить, що з двох варіантів несутільного спостереження при ревізії масових господарських операцій (перевірки частини документів за всі місяці періоду, який ревізується, або перевірки всіх документів за кілька місяців) доцільніший перший варіант.

У практиці контрольно-ревізійної роботи існують два варіанти вивчення документальної інформації: від первинних документів до реєстрів аналітичного і синтетичного обліку; від звітних, підсумкових показників до реєстрів синтетичного і аналітичного обліку і від записів у них — до первинних документів. Другий варіант раціональніший, оскільки дає змогу на основі попереднього аналізу звітних показників та інших матеріалів найбільш вдало відібрати первинні документи і облікові записи, які необхідно докладно вивчити, зосередивши увагу на найімовірніших ділянках порушень і недоліків. А це дає можливість зменшити кількість документів, що перевіряються, і терміни проведення ревізії.

У разі повної ревізії діяльності підприємств, установ, організацій найчастіше застосовують комбінований підхід — суцільний контроль касових та банківських операцій і несутільний контроль документів, пов'язаних з іншими господарськими операціями.

Фактичний контроль передбачає вивчення справжнього стану об'єкта, що перевіряється, за матеріалами огляду його в натурі. За допомогою спеціальних прийомів фактичного контролю в разі потреби встановлюють достовірність первинних документів і облікових записів. Іноді за бездоганно оформленими документами і записами криються розкрадання та інші зловживання. Методичні прийоми фактичного контролю мають на меті встановити реальний стан, обсяги і якість виконання робіт, справжнє здійснення господарських операцій, що відображені в документах.

Документальний і фактичний контроль доповнюють один одного, тому їх поділ на прийоми умовний. Наприклад, інвентаризація товарно-матеріальних цінностей або контрольне вимірювання виконання робіт обов'язково завершується порівнянням фактичних даних з обліковими. Зустрічна перевірка документальних даних постачаль-

ника і одержувача товарно-матеріальних цінностей часто супроводжується перевіркою фактичної наявності цінностей у натурі на складі одержувача.

Основним методом подальшого фінансово-господарського контролю є *ревізія*. Вона ґрунтується на перевірці бухгалтерської і статистичної звітності, первинних документів, облікових реєстрів, фактичної наявності коштів і товарно-матеріальних цінностей. У Законі України “Про Державну контрольно-ревізійну службу в Україні” [13] ревізія визначається як метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального розкриття недочетів, розкрадань, привласнення коштів і матеріальних цінностей, запобігання фінансовим зловживанням.

Перевірка — це обстеження і вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів.

За результатами ревізії складають акт, а результати перевірок оформлюють у вигляді довідки або доповідної записки про виконану роботу.

Висновки ревізії обґрунтовуються документально достовірними доказами. Матеріальну і юридичну відповідальність за виявлені порушення несуть конкретні особи. Вони встановлюють також розмір точних збитків від втрат, недочетів, розкрадань матеріальних цінностей і обґрунтовують виявлені системою докази (первинні документи, відомості інвентаризації, пояснювальні записки матеріально відповідальних осіб та ін.). Найважливішим етапом виконання контрольної роботи є розробка програми ревізії (перевірки), де визначаються період ревізії, її мета та основні питання, на яких слід зосередити увагу. На основі програми складають план проведення ревізії (перевірки) з визначенням конкретних завдань, періоду перевірки, виконавців і термінів виконання ревізії.

Залежно від змісту програми ревізії поділяються на повні (комплексні) і неповні (некомплексні). *Повні (комплексні)* ревізії охоплюють усю діяльність об'єкта контролю за певний проміжок часу. Критерій комплексності полягає насамперед у взаємопов'язаному контролі технічних, трудових, організаційних і фінансово-економічних показників, системному вивченні економіки підприємства (установи, організації).

Комплексні ревізії є найефективнішим методом контролю, оскільки передбачають всебічну перевірку виробничої і фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання ревізійною групою кваліфікованих фахівців різного профілю. Комплексні ревізії здійснюють Рахункова палата, Контрольно-ревізійна служба, відомчі контрольно-ревізійні підрозділи, а також слідчі органи.

Неповні (некомплексні) ревізії охоплюють один або кілька напрямків діяльності об'єкта контролю (наприклад, виробництво, збут, постачання), окремі види операцій (касові, розрахункові тощо), збереження і правильність використання різних видів засобів (основних засобів, товарів, грошей тощо). Неповні ревізії здебільшого здійснюють податкові, митні органи, Антимонопольний комітет України, інші державні органи в межах їх компетенції за тими напрямками, які вони мають право контролювати, а також органи внутрішньогосподарського контролю, призначені керівником підприємства (установи, організації).

Важливим і складним є правове врегулювання і практичне застосування правових норм щодо захисту комерційної таємниці підприємств у процесі фінансового контролю. Поняття “комерційна таємниця” встановлене Законом України “Про підприємства в Україні” [20]: це відомості, пов'язані з виробництвом, технологічною інформацією, управлінням, фінансами та іншими напрямками діяльності підприємства, що не є державною таємницею, розголошення (передавання, поширення) яких може завдати збитків інтересам підприємства. Основним документом, що визначає порядок і умови організації охорони комерційної таємниці на підприємстві, є наказ керівника на підставі ч. 2 ст. 30 закону, де зазначено, що склад і обсяг відомостей, які становлять комерційну таємницю, порядок їх захисту визначає керівник підприємства. Відомості, які не можуть бути комерційною таємницею, встановлюються постановою Кабінету Міністрів України “Про перелік відомостей, що не складають комерційну таємницю” № 611 від 09.08.93. Згідно з цією постановою комерційну таємницю не становлять установчі документи, а також такі, що дозволяють займатись підприємницькою або господарською діяльністю; інформація з усіх встановлених форм державної звітності; дані, необхідні для перевірки нарахування і сплати податків та інших обов'язкових платежів; відомості про чисельність і склад працюючих, їхню заробітну плату загалом і за професіями та посадами, про наявність вільних робочих місць; документи про сплату податків і

обов'язкових платежів; інформація про забруднення навколишнього середовища, недотримання безпечних умов праці, реалізації продукції, що завдає шкоди здоров'ю, а також про інші порушення законодавства України і розміри збитків від них; документи про платоспроможність; відомості про участь посадових осіб підприємства в інших організаціях, що займаються підприємницькою діяльністю; відомості, які підлягають оголошенню згідно з чинним законодавством.

Підприємства зобов'язані надавати зазначені відомості органам державної виконавчої влади, а також контролюючим і правоохоронним органам. Згідно із Законом України “Про аудиторську діяльність” [3] відкриття бухгалтерської звітності, що становить комерційну таємницю, для проведення аудиту і надання інших аудиторських послуг, здійснюється користувачами бухгалтерської звітності. Іншими словами, законодавство забезпечує доступ до переважної більшості документів, необхідних для здійснення фінансового контролю, але водночас захищає підприємства від шкоди, яка може бути завдана розголошенням комерційної таємниці та конфіденційної інформації. Аналіз свідчить, що майже тридцять законів України мають окремі положення щодо захисту комерційної таємниці.

Наприклад, законами України “Про державну податкову службу в Україні” і “Про Державну контрольно-ревізійну службу в Україні” [13] передбачено, що їхні працівники зобов'язані зберігати комерційну і службову таємницю; у Кримінальному кодексі України за навмисне розголошення комерційної таємниці передбачено покарання позбавленням волі на термін до двох років.

7.2. Державний фінансовий контроль

Державний контроль здійснюється в багатьох напрямках. Система контролю передбачає різні типи контролю — адміністративний, фінансовий, архітектурний, санітарний, технічний, екологічний, пожежний та ін. Державний фінансовий контроль є окремою самостійною складовою загальної системи державного контролю і результатом практичного використання державою контрольною функції фінансів.

Наведемо визначення сутності державного фінансового контролю: *це система заходів забезпечення ефективного використання державних фінансових ресурсів в інтересах суспільства, які охоплюють*

усі операції, пов'язані з рухом державних коштів, і здійснюються у відповідних формах за допомогою спеціальних методів.

Об'єктами державного фінансового контролю є грошові, розподільчі процеси при формуванні й використанні державних фінансових ресурсів в усіх рівнях і складових економіки України. До сфери державного фінансового контролю належать усі господарські операції, що здійснюються з використанням державних коштів.

В умовах ринкових відносин зберігаються передумови існування державного фінансового контролю. Жодна держава не може від нього відмовитись, оскільки такий контроль є однією з необхідних умов існування держави незалежно від того, які економічні відносини в ній панують.

Мало того, дослідження економічних передумов існування державного фінансового контролю дають підстави стверджувати, що у процесі розвитку ринкової економіки обсяги, сфера застосування, роль державного фінансового контролю не зменшуються, оскільки не зменшується його економічна база, тобто державні фінансові ресурси і грошові фонди (бюджетні та позабюджетні), які мають використовуватись в інтересах суспільства.

Контроль за збереженням і використанням власності — невіддільне право власника, тому об'єктивною умовою і економічною базою існування системи державного фінансового контролю є державна власність. В Україні державна власність загальнодержавна і комунальна. Державний фінансовий контроль не обмежується перевіркою виконання зобов'язань перед державою зі сплати податків і обов'язкових платежів юридичними та фізичними особами. Це лише один напрямок контрольної діяльності. Аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду розвитку фінансової системи держави свідчить, що в умовах ринку і приватної власності обсяги коштів і майна, що є державною власністю, не тільки не зменшуються, а й інколи збільшуються разом зі збільшенням національного багатства і ВВП. Через бюджетну систему й державні позабюджетні фонди в Україні акумулюється і розподіляється майже половина вартості ВВП. За статистичними даними, в Україні через бюджетну систему і Пенсійний фонд у 1990 р. розподілялось 26,2 % ВВП, у 1993 р. — 38,6, у 1995 р. — 46,3, у 1996 р. — 35,8, у 1997 р. — 46,6, у 1999 р. — 35,4 %. Тому в нових економічних умовах необхідно зміцнювати правову базу, удосконалювати організацію, методи і прийоми державного контролю, а також підвищувати його ефективність.

Роль, завдання й масштаби державного фінансового контролю безпосередньо пов'язані з поняттям економічної безпеки України, рівень якої необхідно підвищувати. Економічна безпека — це комплексний показник, що складається з таких елементів, як бюджетна безпека, боргова, зовнішньоекономічна, валютно-грошова, фінансово-кредитна, податкова, структурно-виробнича, господарсько-правова, інвестиційна, паливно-енергетична та продовольча. Можна навести багато існуючих нині загроз економічній безпеці України, але звернемо увагу тільки на такі, які можна або усунути, або принаймні зменшити за допомогою ефективної системи державного контролю. Такими загрозами насамперед є недосконалість фінансово-бюджетної системи; неефективність системи контролю за використанням бюджетних коштів, податкової системи, що пригнічує виробництво і призводить до масового ухилення від сплати податків; недосконалість системи державного управління приватизаційними процесами, масові зловживання в цій сфері, вивезення за кордон дефіцитної стратегічної сировини; нелегальне вивезення з України капіталу; приховування значних валютних коштів за кордоном суб'єктами господарювання та фізичними особами; збільшення масштабів тіньової економіки; посилення процесів криміналізації; поширення корупції в управлінських структурах; збільшення кількості шахрайсько-економічних злочинів; недосконалість (іноді відсутність) законів, пов'язаних з регулюванням тих чи інших нових економічних процесів і відносин, що виникають в умовах ринкового реформування.

Без дієвого державного контролю неможливо підвищити найважливішу складову поняття “економічна безпека” — бюджетну безпеку, під якою слід розуміти реальний рівень забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного та місцевих бюджетів.

Бюджетна безпека має підтримуватись досконалою системою бюджетного обліку і контролю, ретельною перевіркою видатків, оскільки через бюджетну систему перерозподіляються значні кошти.

В установах і організаціях, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів, контролюючі органи часто виявляють такі порушення, як нецільове використання, нестача та привласнення коштів і матеріальних цінностей. Перевірки свідчать, що в умовах гострого дефіциту бюджетних коштів практикується надання з місцевих бюджетів безвідсоткових позик суб'єктам господарської діяльності, передавання в оренду приміщень без справляння орендної плати і покриття витрат, пов'язаних з користуванням комунальними послугами; трап-

ляються численні порушення при здійсненні взаємозаліків заборгованості; надмірність у використанні бюджетних коштів внаслідок завищених обсягів і вартості виконаних ремонтних робіт і наданих послуг.

Стан державних фінансів потребує систематичного контролю за дотриманням органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування режиму жорсткого обмеження бюджетних видатків та інших державних витрат.

Посилення і вдосконалення державного фінансового контролю мають бути забезпечені на рівні законодавчої і виконавчої влади.

Як свідчить зарубіжний досвід, незалежно від рівня економічного розвитку і політичного устрою держави в багатьох країнах створені органи державного контролю. На рівні законодавчої влади — це різні інститути парламентського контролю, на рівні виконавчої — система урядових контрольно-ревізійних органів. Органи державного контролю в зарубіжних країнах здійснюють контроль за витрачанням державних коштів і використанням державного майна. Вони контролюють витрачання органами управління коштів, виділених на їх утримання та реалізацію державних програм, перевіряють виробничо-фінансову діяльність приватних фірм з виконання урядових замовлень. Наприклад, у Німеччині федеральна рахункова палата контролює також усі федеральні підприємства, страхові установи федерації, приватні підприємства з п'ятнадцятивідсотковою часткою участі держави, решту організацій, якщо вони розпоряджаються державними коштами. Висока ефективність бюджетно-фінансового контролю в зарубіжних країнах зумовлена різними чинниками і насамперед тим, що керівники вищих органів державного фінансового контролю призначаються і затверджуються парламентами на триваліший час, ніж терміни повноважень цих парламентів (у США — на 15 років, у Канаді — 10 років, у Німеччині, Австрії, Угорщині — на 12 років), і можуть бути звільнені з посади лише за рішенням парламенту через професійну невідповідність чи здійснення певних зловживань; витрати на утримання контролюючих органів затверджуються окремою статтею державного бюджету [46].

Державний фінансовий контроль в Україні також здійснюється на рівні законодавчої і виконавчої влади. Органом парламентського контролю є Рахункова палата, що підпорядковується Верховній Раді України. Виконавча влада здійснює контроль через державні органи влади — Державну контрольно-ревізійну службу (ДКРС), Державну податкову службу, Державне казначейство, Митну службу, контрольно-ревізійні підрозділи міністерств та інші центральні

органи виконавчої влади, а також через місцеві органи влади — місцеві державні адміністрації. Бюджетний контроль, який виконують законодавчі й виконавчі органи влади, сприяє оптимізації фінансової та бюджетної політики держави, стабільному надходженню коштів до бюджетної системи, раціональному і ефективному використанню цих коштів в інтересах суспільства.

Державний фінансовий контроль має базуватися на принципах законності, об'єктивності, регулярності, системності, скоординованості та гласності (рис. 7.2).

Рис. 7.2. Принципи державного фінансового контролю

Суб'єктами державного фінансового контролю є контролюючі органи, наділені контрольними функціями згідно із законодавством України. Спеціалізованими органами контролю, що виконують виключно контрольні функції, є Рахункова палата, ДКРС, контрольно-ревізійні підрозділи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Крім того, багато державних органів зобов'язані контролювати тільки окремі операції й напрямки діяльності; вони здійснюють фінансовий контроль разом з іншими покладеними на них функціями. До таких органів належать Державна податкова служба, Державне казначейство, Державна митна служба, Антимонопольний комітет, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Фонд державного майна, Державна інспекція з контролю за цінами.

Розглянемо докладніше функції державного фінансового контролю окремих суб'єктів.

Рахункова палата — це орган контролю, який утворюється законодавчим органом — Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй, діє самостійно і незалежно від інших органів держави.

Згідно із Законом України “Про Рахункову палату” [21] основне завдання Рахункової палати полягає в організації і здійсненні контролю за своєчасним виконанням видаткової частини Державного бюджету України, а також у контролі:

- за витрачанням бюджетних коштів за обсягами, структурою та цільовим призначенням;
- за утворенням і погашенням внутрішнього та зовнішнього боргу України, визначенням ефективності та доцільності видатків державних коштів, валютних і кредитно-фінансових ресурсів;
- за фінансуванням загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- за дотриманням законності щодо надання Україною позик і економічної допомоги зарубіжним державам, міжнародним організаціям, передбачених у Державному бюджеті України;
- за законністю та своєчасністю руху коштів Державного бюджету України та коштів позабюджетних фондів в установах Національного банку України та уповноважених банках.

До функцій Рахункової палати належать контроль за виконанням законів України та прийнятих Верховною Радою України рішень, за виконанням Державного бюджету України, за фінансуванням за-

гальнодержавних програм, використанням за призначенням коштів загальнодержавних цільових фондів та позабюджетних фондів органами виконавчої влади; ефективністю управління коштами Державного бюджету Державним казначейством України, законністю і своєчасністю руху цих коштів у НБУ, уповноважених банках і кредитних установах України; інвестиційною діяльністю органів виконавчої влади, виконанням рішень Верховної Ради України про надання Україною зовнішніх позик і економічної допомоги; за дорученням Верховної Ради України перевірка кошторису витрат, пов'язаних з її діяльністю, а також діяльністю допоміжних органів і служб Президента та апарату Кабінету Міністрів України; підтримання зв'язків з контрольними органами зарубіжних держав і укладення з ними угоди про співробітництво.

Рахункова палата має такі повноваження:

- здійснює експертно-аналітичні, інформаційні та інші види діяльності, що забезпечують контроль за використанням коштів загальнодержавних цільових фондів, позабюджетних фондів, а також за цільовим використанням фінансово-кредитних і валютних ресурсів при реалізації загальнодержавних програм;
- здійснює фінансові перевірки, ревізії в апараті Верховної Ради України, органах виконавчої влади, НБУ, Фонді державного майна України, інших підзвітних Верховній Раді України органах, а також у місцевих державних адміністраціях та органах місцевого самоврядування, на підприємствах і в організаціях незалежно від форм власності в тій частині їх діяльності, що стосується використання коштів Державного бюджету України;
- організовує і здійснює оперативний контроль за використанням коштів Державного бюджету України за звітний період;
- здійснює комплексні ревізії і тематичні перевірки за окремими розділами та статтями Державного бюджету України;
- має право вимагати від керівників установ і організацій, що перевіряються, будь-яку інформацію про фінансово-господарську діяльність.

Рахункова палата не має територіальних органів, тому в межах своєї компетенції може залучати до контрольно-ревізійної діяльності решту державних контролюючих органів та їх представників, а також має право на договірній основі залучати до ревізій і перевірок недержавні аудиторські служби та окремих висококваліфікованих спеціалістів.

Державна контрольно-ревізійна служба — це контролюючий орган, який утворюється виконавчою владою держави, діє при Міністерстві фінансів України і підпорядковується йому.

Ця служба виконує контрольні функції, які полягають у здійсненні ревізій і перевірок:

- фінансової діяльності, стану збереження коштів і матеріальних цінностей, достовірності обліку і звітності в міністерствах, відомствах, державних комітетах та інших органах державної виконавчої влади, у державних фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і в організаціях, які отримують кошти з бюджету та державних валютних фондів;
- правильності витрачання державних коштів на утримання місцевих органів державної виконавчої влади, установ і організацій, що діють за кордоном і фінансуються за рахунок державного бюджету;
- повноти оприбуткування, правильності витрачання і збереження валютних коштів.

Нині діяльність органів ДКРС зосереджується переважно на контролі за цільовим і ефективним використанням бюджетних коштів та їх збереженням, максимальним відшкодуванням збитків за рахунок винних посадових осіб, мобілізації платежів до Державного бюджету та інших надходжень, що не були відображені в обліку та звітності і встановлені перевітками (разом з правоохоронними органами) діяльності суб'єктів господарювання недержавної форми власності. У середньому більш як у 40 % випадків загальної кількості ревізій і перевірок виявляються факти незаконних витрат, недостач і розкрадань.

До складу ДКРС входять Головне контрольно-ревізійне управління (ГоловКРУ) України, контрольно-ревізійні управління в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві, Севастополі, а також контрольно-ревізійні підрозділи (відділи, групи) у районах, містах, районах у містах (рис. 7.3).

До контрольно-ревізійних управлінь адміністративно-територіальних утворень обласного рівня входять як відділи з контролю за певною сферою діяльності (освіта, охорона здоров'я, матеріальне виробництво тощо), так і територіальні відділи (районні та міжрайонні).

В інструкції ГоловКРУ України “Про порядок проведення ревізій і перевірок” [30] визначені основні завдання ревізій (перевірок) за такими групами установ, підприємств і організацій:

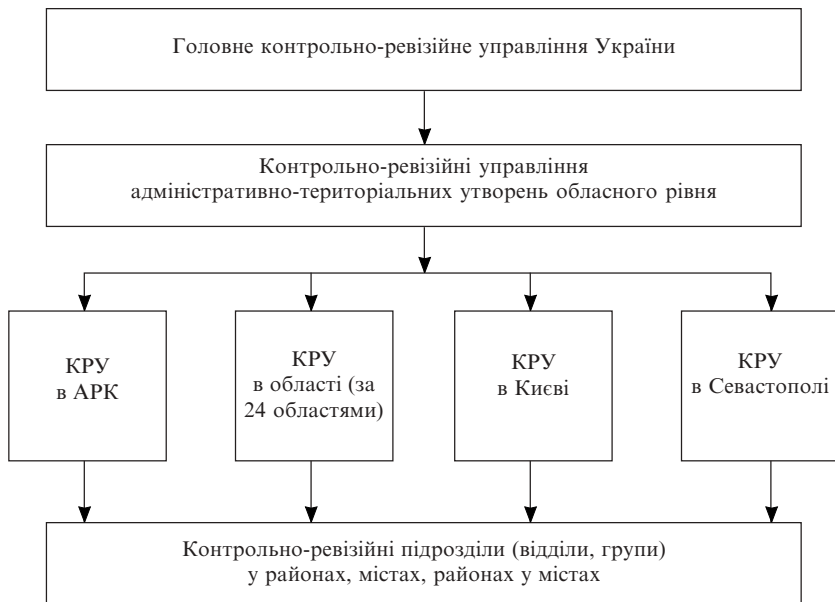

Рис. 7.3. Структура ДКРС України

- фінансові органи і органи Державного казначейства АРК, областей, районів, міст Києва і Севастополя;
- бюджетні установи;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- підприємства і організації державної та комунальної форм власності;
- підприємства і організації недержавного сектора економіки.

За першою групою основне завдання полягає в перевірці дотримання чинних нормативних актів щодо виконання бюджетів відповідних рівнів, стану діяльності фінансових органів і органів Державного казначейства. Зокрема, ГоловКРУ України здійснює ревізію:

- поточних рахунків відповідних бюджетів, позабюджетних і валютних коштів органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у випадках, передбачених чинним законодавством;
- правильності витрачання коштів на утримання фінансових органів і органів Державного казначейства, апарату державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

За другою групою установ основне завдання полягає у перевірці:

- забезпечення керівництвом установи виконання чинних законодавчих актів та інших нормативних актів щодо фінансів і фінансової діяльності, зокрема указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України щодо підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів, оплати праці працівників окремих галузей бюджетної сфери, посилення фінансово-бюджетної дисципліни;
- правильності та обґрунтованості розрахунків кошторисних призначень, виконання кошторисів витрат і основних виробничих показників, використання коштів за цільовим призначенням, забезпечення ощадливого витрачання та збереження коштів і матеріальних цінностей, дотримання фінансової дисципліни, правильності і достовірності ведення бухгалтерського обліку та складання звітності.

При здійсненні ревізій та перевірок за третьою групою установ основне завдання полягає в перевірці:

- забезпечення виконання Загального положення про міністерство, інший центральний орган виконавчої влади України щодо реалізації державної політики у сфері фінансів і контролю, що стосується діяльності міністерств;
- законності й правильності утворення в міністерстві централізованих фондів, їх розмірів та витрачання коштів за цільовим призначенням, правильності спрямування та використання бюджетного фінансування, кредитних ресурсів та фінансової допомоги, отриманої за рішенням уряду чи за угодами з Міністерством фінансів України;
- правильності розрахунків витрат на утримання апарату міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, дотримання чинних нормативних актів при витрачанні коштів на їх утримання.

За четвертою групою підприємств і організацій Головкину перевіряє:

- дотримання чинних нормативних актів щодо цільового і ефективного витрачання коштів і матеріальних цінностей, забезпечення їх збереження, достовірності звітності та належного стану бухгалтерського обліку;
- правильність розрахунків з бюджетом, законність виконуваних операцій у сфері зовнішньоекономічної діяльності, повноту відрахування коштів до галузевих державних фондів.

За п'ятою групою підприємств і організацій завдання ревізії (перевірки) визначається в кожному випадку окремо органами, яким доручили її проведення, зокрема правоохоронними.

Контрольно-ревізійна діяльність складається з таких етапів:

- організаційно-підготовчої роботи;
- здійснення ревізії (перевірки) за допомогою різних методичних прийомів;
- оформлення результатів ревізії (перевірки);
- реалізації матеріалів ревізії і організації контролю за виконанням її рішень.

Державна податкова служба є органом виконавчої влади, основне завдання якого полягає у здійсненні контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів, а також неподаткових доходів, установлених законодавством.

Органи Державної податкової служби виконують такі функції:

- контролюють додержання законодавства про податки, інші платежі, валютні операції;
- контролюють порядок розрахунків із споживачами з використанням електронних контрольних касових апаратів, комп'ютерних систем і товарно-касових книг;
- контролюють наявність свідоцтв про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, ліцензій, патентів, інших спеціальних дозволів на окремі види підприємницької діяльності;
- контролюють своєчасність подання платниками податків податкових декларацій та інших документів, пов'язаних з визначенням суми податків;
- перевіряють достовірність документів щодо правильності визначення об'єктів оподаткування і обчислення податків;
- ведуть облік і реєстрацію платників податків;
- застосовують і стягують фінансові санкції та адміністративні штрафи за порушення податкового законодавства;
- перевіряють факти приховування і заниження сум податків;
- передають відповідним правоохоронним органам матеріали за фактами правопорушень, за які передбачено кримінальну відповідальність;
- подають відповідним фінансовим органам та органам Державного казначейства звіт про надходження податків;

- контролюють наявність марок акцизного збору на пляшках алкогольних напоїв і на пачках тютюнових виробів;
- роз'яснюють через засоби масової інформації порядок застосування законодавчо-нормативних актів про податки.

Для виконання зазначених функцій Державна податкова служба України наділяється правами, закріпленими Законом України “Про державну податкову службу в Україні” [7]. Органи Державної податкової служби України мають право:

- перевіряти документи, пов'язані з нарахуванням і сплатою податків, у всіх суб'єктів господарювання і громадян;
- викликати посадових осіб і громадян для пояснень щодо джерела отримання доходів, обчислення і сплати податків;
- обстежувати будь-які виробничі, складські, торговельні та інші приміщення підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, а також житло громадян, якщо вони використовуються як юридична адреса суб'єкта господарювання та для отримання доходів;
- вимагати від посадових осіб і громадян, діяльність яких перевіряється, усунення виявлених порушень податкового законодавства і контролювати їх виконання;
- зупиняти операції платників податків на рахунках в установах банків, інших фінансово-кредитних установах у випадках, передбачених законом, зокрема в разі відмови у здійсненні документальної перевірки, а також у разі недопущення податківців для обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів; неподання бухгалтерської звітності, податкових декларацій, інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків; неперед'явлення свідоцтв про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, спеціальних дозволів (ліцензій, патентів тощо) на її здійснення;
- застосовувати до юридичних осіб і громадян фінансові санкції;
- стягувати з юридичних осіб до бюджетів та державних цільових фондів донараховані за результатами перевірок суми податків, недоплат, штрафів у безспірному порядку, а з громадян — за рішенням суду або за виконавчими приписами нотаріусів;
- накладати адміністративні штрафи на посадових осіб і громадян;
- доручати органам ДКРС здійснювати ревізії в разі виявлення зловживань під час контролю за надходженням валютної виручки, виконання розрахунків зі споживачами з використанням товарно-

касових книг, а також за дотриманням лімітів готівки в касах та її використання для розрахунків за товари (роботи, послуги).

Певні контрольні функції покладаються на *Державне казначейство України*. Насамперед це контроль за організацією виконання видаткової частини Державного бюджету України, а також за надходженням і використанням коштів державних позабюджетних фондів. Передбачено, що органи Державного казначейства України здійснюють попередній контроль за витрачанням коштів Державного бюджету шляхом виконання документальних перевірок доцільності та ефективності витрат бюджетних установ та організацій. Для цього відділи обліку лімітів видатків та контролю за виконанням кошторисів перевіряють документи, подані розпорядниками коштів для підтвердження необхідності здійснення оплати. У разі потреби перевірку виконують з виїздом на місце. Якщо під час документальних перевірок встановлено можливість неефективного використання матеріальних цінностей та коштів або неповне документальне підтвердження витрат, орган Державного казначейства України відмовляє в оплаті рахунку і повертає його розпорядникові коштів.

Державна податкова служба та Державне казначейство України мають територіальні органи, структура яких аналогічна структурі ДКРС.

Так, до Державної податкової служби України входять Державна податкова адміністрація України, підлеглі державні податкові адміністрації в АРК, областях, містах Києві та Севастополі й відповідно державні податкові інспекції в районах, містах, районах у містах.

Державне казначейство України складається з Головного управління і його територіальних органів-управлінь в АРК, областях, містах Києві та Севастополі з відділеннями у районах, містах і районах у містах.

Місцеві державні адміністрації на відповідних територіях контролюють збереження і раціональне використання державного майна, стан фінансової дисципліни, облік і звітність, виконання державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом, належне і своєчасне відшкодування збитків, завданих державі.

Завдання *Антимонопольного комітету України* у сфері контролю полягає у здійсненні державного контролю за дотриманням антимонопольного законодавства та за економічною концентрацією. Антимонопольний комітет контролює дотримання антимонопольного законодавства у процесі економічної концентрації, зокрема при створенні, реорганізації, ліквідації суб'єктів господарювання, пере-

творенні органів управління на об'єднання підприємців, придбанні часток (акцій, паїв), активів господарських товариств та підприємств; при здійсненні господарської діяльності суб'єктами господарювання та реалізації повноважень центральних і місцевих органів державної виконавчої влади, місцевого і регіонального самоврядування щодо суб'єктів господарювання. Уповноважені представники Антимонопольного комітету мають право виконувати перевірки та ревізії щодо дотримання антимонопольного законодавства і з цією метою безперешкодно відвідувати підприємства (установи, організації), вимагати необхідні документи та іншу інформацію, усні або письмові пояснення посадових осіб і громадян, складати протоколи і розглядати справи про адміністративні правопорушення, накладати адміністративні стягнення за порушення антимонопольного законодавства.

Антимонопольний комітет України розглядає справи про порушення антимонопольного законодавства і ухвалює рішення щодо цих справ у межах своїх повноважень; звертається до суду чи господарського суду з позовами у зв'язку з порушенням антимонопольного законодавства; надсилає правоохоронним органам матеріали про порушення законодавства, що мають ознаки злочину.

Контроль за додержанням митного законодавства є одним з основних завдань *Державної митної служби України*. Ця служба виконує функції з удосконалення митного контролю, митного оформлення і оподаткування товарів, що переміщуються через митний кордон України; вживає заходів щодо запобігання порушенню митних правил; бореться з контрабандою; контролює додержання правил переміщення валютних цінностей через митний кордон України.

Фонд державного майна України як держаний орган, який здійснює державну політику у сфері приватизації державного майна і є орендодавцем майнових комплексів, що перебувають у загальнодержавній власності, виконує такі функції: здійснює інвентаризацію загальнодержавного майна, що підлягає приватизації, і перевіряє використання цього майна; контролює виконання державних програм приватизації.

Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку — це державний орган, що підпорядковується Президентові України і підзвітний Верховній Раді України. Цей орган здійснює державне регулювання випуску і обігу цінних паперів та їх похідних на території України, а також їх контроль. До повноважень ДКЦПФР входять контроль за

достовірністю інформації, що надається емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, а також за відповідністю цієї інформації встановленим стандартам; здійснення самостійно або спільно з іншими контролюючими органами перевірок та ревізій фінансово-господарської діяльності емітентів і осіб, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, фондових саморегульвних бірж і саморегульвних організацій; накладення адміністративних стягнень, штрафних та інших санкцій за порушення чинного законодавства на юридичних осіб та їх співробітників аж до анулювання дозволів на професійну діяльність на ринку цінних паперів або надсилання матеріалів до правоохоронних органів щодо фактів правопорушень, за які передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність, якщо до компетенції розглядуваної комісії не входить накладення адміністративних стягнень за відповідні правопорушення, вилучення під час перевірок на строк до трьох діб документації, що підтверджує факти порушення актів законодавства про цінні папери.

Державна інспекція з контролю за цінами України у складі Міністерства економіки України так само виконує важливі контрольні функції у сфері фінансово-господарського контролю. Вона здійснює перевірки додержання законодавства щодо встановлення і застосування цін та їх економічного обґрунтування в усіх галузях народного господарства, може позбавляти суб'єктів господарювання права застосовувати вільні ціни в разі надмірного їх підвищення і скорочення виробництва товарів у натуральних показниках, а також скасовувати ціни і тарифи, затверджені з порушенням вимог законодавчих актів України з питань ціноутворення, з поданням відповідним органам управління пропозицій щодо встановлення фіксованих або регульованих цін та тарифів; застосовує до суб'єктів господарювання економічні санкції згідно з чинним законодавством за порушення порядку встановлення і застосування цін.

Залежно від того, які органи здійснюють *контроль*, він поділяється на *позавідомчий* і *відомчий*. Державні органи, контрольні функції яких було розглянуто, здійснюють позавідомчий контроль.

Відомчий контроль виконують контрольно-ревізійні підрозділи і міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, а також органи, що належать до сфери їх управління.

Основне завдання відомчого контролю полягає у здійсненні контролю за фінансово-господарською діяльністю, цільовим та ефектив-

ним використанням бюджетних коштів, збереженням державного майна, економним використанням матеріальних і фінансових ресурсів, за виконанням планових завдань, правильністю ведення бухгалтерського обліку, а також виявлення та усунення фактів порушень фінансової дисципліни, завдання збитків, безгосподарності й марнотратства, перекручення звітності на підприємствах, в установах і організаціях, що належать до сфери управління міністерств, інших центральних органів виконавчої влади.

Основним об'єктом відомчого контролю є фінансово-господарська діяльність державних підприємств, установ та організацій, підвідомчих відповідним організаціям вищого рівня. У 1998 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову (№ 1053), де затверджено Положення про відомчий контроль. Необхідність прийняття цього документа зумовлювалась тим, що на багатьох державних підприємствах було виявлено серйозні недоліки щодо забезпечення збереження державних коштів і майна, формальне виконання інвентаризації, недостачі і втрати матеріальних цінностей списувались за рахунок підприємства, а не стягувались з винних осіб; складське господарство на багатьох підприємствах перебувало в незадовільному стані, склади та цехи недостатньо забезпечувались вимірювальними приладами та діагностичною апаратурою, була відсутня якісна нормативна база витрачання і списання матеріальних цінностей та фінансових ресурсів. Органи відомчого контролю здійснюють на підпорядкованих їм державних підприємствах, установах і організаціях перевірку:

- дотримання фінансово-бюджетної, кошторисної дисципліни, ефективності і цільового використання бюджетних коштів;
- збереження коштів і матеріальних цінностей;
- ефективності використання матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, своєчасності документального оформлення господарських операцій, повноти виявлення та мобілізації внутрішньогосподарських резервів, причин непродуктивних витрат і втрат;
- економічного стану підприємств, установ і організацій, виконання виробничих і фінансових планів, законності здійснення операцій;
- правильності та достовірності ведення бухгалтерського обліку і звітності, фінансових, кредитних і розрахункових операцій, повноти і своєчасності виконання зобов'язань перед бюджетом;
- додержання порядку встановлення та застосування цін і тарифів;
- виконання заходів щодо усунення недоліків, виявлених попередньою ревізією (перевіркою).

Оскільки державний контроль здійснюють багато контролюючих органів, необхідною умовою підвищення його ефективності є дотримання принципу скоординованості виконання ними контрольних функцій, запобігання дублюванню перевірок і зайвого відволікання працівників підконтрольних органів.

З метою зменшення втручання державних органів у підприємницьку діяльність у 1998 р. було видано Указ Президента України № 817/98 “Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності” [25], де визначено механізм здійснення перевірок фінансово-господарської діяльності органами виконавчої влади.

Згідно з цим указом контролюючі органи, уповноважені від імені держави перевіряти суб’єкти підприємницької діяльності, мають виконувати планові та позапланові виїзні перевірки.

Плановою виїзною вважається передбачена у планах роботи контролюючого органу *перевірка* фінансово-господарської діяльності суб’єкта підприємницької діяльності, яку виконують за місцем розміщення суб’єкта чи об’єкта власності, що перевіряється. Планову виїзну перевірку здійснюють не частіше як один раз на календарний рік одночасно всі контролюючі органи в день, визначений органом Державної податкової служби України.

Заборонено здійснювати планові виїзні перевірки за окремими видами зобов’язань перед бюджетами, крім зобов’язань за бюджетними позиками і кредитами, що гарантовані бюджетними коштами.

Планову виїзну перевірку здійснюють лише тоді, коли суб’єкту підприємницької діяльності не пізніше як за десять календарних днів надіслано письмове повідомлення із зазначенням дати майбутньої перевірки.

Позаплановою виїзною вважається непередбачена у планах роботи контролюючого органу *перевірка*, яка здійснюється за наявності хоча б однієї з таких обставин:

- за наслідками зустрічних перевірок виявлено факти порушення суб’єктом підприємницької діяльності норм законодавства;
- суб’єкт підприємницької діяльності не подав у визначений строк документи обов’язкової звітності;
- виявлено недостовірність даних, заявлених у документах обов’язкової звітності;
- суб’єкт підприємницької діяльності подав у встановленому порядку скаргу про порушення законодавства посадовими особами контролюючого органу при виконанні планової чи позапланової виїзної перевірки;

- якщо потрібно перевірити відомості, отримані від особи, яка перебувала у правових відносинах з суб'єктом підприємницької діяльності, а він не надав пояснення на обов'язковий письмовий запит контролюючого органу протягом трьох робочих днів від дня отримання запиту;
- у разі реорганізації (ліквідації) підприємства.

Планові та позапланові виїзні перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності зобов'язані проводити такі контролюючі органи:

- Державна податкова служба — щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів і державних цільових фондів, неподаткових платежів;
- митні — щодо сплати ввізного мита, акцизного збору та ПДВ, які справляються в разі ввезення (пересилання) товарів на митну територію України в момент перетинання митного кордону;
- Державного казначейства і ДКРС у межах їх компетенції — щодо бюджетних позик, позик та кредитів, гарантованих коштами бюджетів, цільового використання дотацій і субсидій, інших бюджетних асигнувань, коштів позабюджетних фондів, а також щодо належного виконання державних контрактів, проавансованих за рахунок бюджетних коштів.

7.3. Аудиторський контроль

На відміну від державного фінансового контролю, який здійснюють від імені держави різні контролюючі органи, аудиторський контроль здійснюють незалежні організації на договірних засадах.

Аудит у сучасному розумінні існує понад 200 років. Зародився він разом з виникненням розмежування інтересів між найманими менеджерами і власниками підприємства. З появою акціонерних товариств, де найяскравіше виявляється розмежування інтересів управлінців і власників (акціонерів) і кредиторів, аудитори стали громадськими контролерами зовнішньої звітності правління товариства для забезпечення її достовірності.

У розвинених країнах аудит став провідною формою фінансового контролю. Виокремились два основних напрямки аудиторської діяльності — *обов'язковий аудит* (або за іншими визначеннями —

аудит за законом) та *ініціативний* (або добровільний, чи “приватний”).

Обов’язковий аудит здійснюється у випадках, передбачених законодавством, з метою захисту інтересів засновників (акціонерів, пайовиків) і держави від навмисного викривлення показників фінансової звітності службовцями фірм.

Перелік суб’єктів господарювання, для яких аудиторська перевірка є обов’язковою, визначається законодавчо-нормативними актами конкретної країни залежно від певних економічних критеріїв — виду власності, організаційно-правової форми діяльності, обсягів виробництва і реалізації продукції, чисельності працюючих тощо.

Ініціативний аудит здійснюється на замовлення зацікавленої сторони (власників суб’єкта господарювання, партнерів у компанії) за приватною угодою незалежно від того, чи передбачена аудиторська перевірка законом.

Аудит — це перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб’єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти та відповідності чинному законодавству і встановленим нормативам. Аудиторський контроль забезпечує можливість отримання інформації про реальний фінансовий стан суб’єкта господарювання. Аудит ґрунтується на таких принципах, як незалежність, об’єктивність, компетентність і конфіденційність.

Незалежність аудитора базується на відсутності матеріальної зацікавленості в результатах діяльності суб’єкта господарювання, що перевіряється. Аудитор має виконувати роботу незалежно від волі замовника, спираючись тільки на законодавчо-нормативні акти.

Об’єктивність означає неупередженість аудитора при дослідженні питань, поставлених замовником; формулювання висновків лише на основі результатів дослідження, які мають бути підтверджені системою доказів (первинних документів, норм і нормативів, облікових реєстрів, інвентаризаційних описів, актів).

Компетентність означає високу професійність при виконанні робіт, передбачених аудиторською угодою, досконале володіння методиками здійснення аудиту.

Конфіденційність передбачає збереження таємниці інформації, наданої замовником аудитору для дослідження, а також нерозголошення результатів дослідження без згоди на те замовника.

Аудиторський контроль здійснюють з використанням таких самих джерел інформації, методичних прийомів і контрольно-ревізійних процедур, що й інші види фінансового контролю (державний і внутрішньогосподарський).

Аудиторський контроль залежно від завдань замовника виконує функції запобіжного (попереднього), перманентного (поточного), ретроспективного (подальшого) і стратегічного фінансового контролю. *Запобіжний аудит* має запобігти виникненню порушень у фінансовій діяльності. *Перманентний аудит* здійснюють безперервно під час фінансово-господарської діяльності підприємства з метою оперативного забезпечення менеджерів інформацією про відхилення від заданих показників. *Ретроспективний аудит* здійснюють після виконання господарських операцій (здебільшого за минулий рік); результатом такого аудиту є висновок про достовірність річної фінансової звітності й відповідність її нормативним актам. *Стратегічний аудит* вирішує питання стратегії розвитку фірми на перспективу; результатом такого аудиту є складання прогнозних форм фінансової звітності.

В Україні аудиторська діяльність регламентується Законом України “Про аудиторську діяльність” [3], де визначено правові засади, порядок здійснення аудиторської діяльності, обов’язки, відповідальність аудиторів і аудиторських фірм, а також суб’єктів господарювання при виконанні аудиту, повноваження Аудиторської палати України і професійної громадської організації аудиторів — Спілки аудиторів України, встановлено випадки, коли здійснення аудиту обов’язкове.

Аудиторські послуги можуть надаватися у формі аудиторських перевірок (аудиту) і пов’язаних з ними експертиз, консультацій з питань бухгалтерського обліку, звітності, оподаткування, аналізу фінансово-господарської діяльності, економіко-правового забезпечення підприємницької діяльності. Аудиторські фірми надають такі послуги:

- підтвердження достовірності й повноти річного балансу і звітності підприємств;
- аналіз фінансового стану підприємств різних форм власності;
- перевірка емітентів цінних паперів при реєстрації емісії в ДКЦПФР;
- написання аудиторського висновку при порушенні питання про визнання підприємства неплатоспроможним або банкрутом, при ліквідації підприємств усіх форм власності;

- консультації та експертизи;
- аналіз проектів господарської і фінансової діяльності.

Форма і зміст угоди про надання аудиторських послуг можуть різнитись, але в ній завжди зазначаються предмет і термін перевірки, обсяг аудиторських послуг, форма звіту або іншої інформації про результати роботи аудитора; зобов'язання зберігати конфіденційність інформації і нести відповідальність за її розголошення; вартість послуг і порядок розрахунків.

Після завершення перевірки аудитор робить аудиторський висновок з оцінкою стану обліку, достовірності звітності, ефективності системи внутрішньогосподарського контролю, а також інших аспектів діяльності суб'єкта господарювання.

7.4. Внутрішньогосподарський контроль

Цей вид фінансового контролю здійснюють власники підприємств, організацій, установ згідно з чинним законодавством з метою запобігання та викриття перевитрат матеріальних і фінансових ресурсів, незаконного їх спрямування, використання та виявлення.

Згідно із Законом України “Про підприємства в Україні” [20] організація внутрішньогосподарського контролю покладається на керівника підприємства. За результатами контрольних перевірок керівництво підприємства приймає рішення щодо усунення причин, які негативно впливають на фінансово-господарську діяльність. У здійсненні внутрішньогосподарського контролю на підприємствах провідну роль відіграє бухгалтерська служба, зокрема головний бухгалтер. Згідно з нормативними документами головний бухгалтер підприємства разом з керівниками відповідних підрозділів і служб зобов'язаний контролювати:

- рух товарно-матеріальних цінностей;
- витрати коштів на оплату праці;
- додержання фінансової і платіжної дисципліни;
- законність списання нестач;
- здійснення інвентаризації;
- стягнення у встановлені терміни дебіторської заборгованості й погашення кредиторської.

Різновидом внутрішньогосподарського контролю є *внутрішній аудит*, який здійснює внутрішній аудитор або окремий підрозділ

служби аудиту. Потреба у створенні внутрішньофірмової аудиторської служби часто виникає у власників (або центрального керівництва) підприємств, організацій, установ з розгалуженою організаційною структурою — мережею філіалів, представництв, інших територіально відокремлених підрозділів, дочірніх підприємств тощо. Внутрішній аудит є однією з функцій менеджменту підприємства. Під час його виконання особливу увагу приділяють функціонуванню систем обліку, їх відповідності встановленим нормативам, порівнянню витрат і результатів діяльності, розробці рекомендацій щодо забезпечення стабільності фінансового стану підприємства.

Питання для самоконтролю

1. Види і форми фінансового контролю.
2. Прийоми документального і фактичного контролю, які використовують у контрольно-ревізійній діяльності.
3. Чому в ринковій економіці не зменшується значення державного фінансового контролю?
4. За якими принципами треба здійснювати державний фінансовий контроль?
5. Які правові заходи необхідно вживати щодо зменшення втручання державних контролюючих органів у підприємницьку діяльність?
6. Хто здійснює незалежний (аудиторський) фінансовий контроль?
7. Основні завдання внутрішньогосподарського контролю.

Розділ 8. Міжнародні фінансові відносини

8.1. Роль фінансів у розвитку міжнародних зв'язків

Міжнародні відносини можна розглядати у трьох аспектах: економічному, політичному і культурному. Економічні міжнародні відносини здійснюються у формі міжнародних фінансових відносин.

З одного боку, ринкова економіка кожної країни є відокремленою системою з національною специфікою. З іншого боку, вона інтегрована (вбудована) у світову господарську систему завдяки виробничим і торговельним зв'язкам. Це означає, що економіка будь-якої країни не може бути ізольованою, економіки окремих країн об'єднуються у світову економічну систему на основі міжнародних фінансових відносин.

У межах світової економічної системи виробничий і торговельний обміни сприяють підвищенню ефективності економіки окремої країни: експорт, що постійно зростає, потребує зміцнення внутрішнього потенціалу країни.

Міжнародні фінансові відносини — це відносини між суб'єктами різних країн — урядами, підприємствами та фізичними особами — щодо концентрації та перерозподілу грошових ресурсів на світовому фінансовому ринку з метою досягнення безперервності й рентабельності національного виробництва.

Міжнародні фінансові відносини реалізуються у вигляді міжнародних грошових потоків і забезпечують переливання з однієї країни в іншу грошового капіталу у процесі виробництва шляхом переміщення матеріальних ресурсів під час кругообігу капіталу (товар — гроші — товар), а також тимчасово вільних капіталів за допомогою світових фінансових (валютних і кредитних) ринків.

Особливість міжнародних фінансових відносин полягає в організації руху фінансових ресурсів з обов'язковою участю урядів країн, резиденти яких беруть участь у фінансових операціях. Така участь

передбачає законодавче забезпечення фінансових відносин юридичних та фізичних осіб різних країн на міжурядовому рівні на основі норм міжнародного економічного права (рис. 8.1).

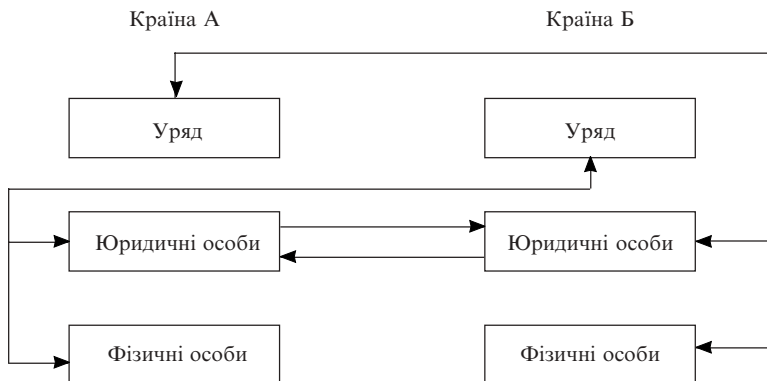

Рис. 8.1. **Грошові потоки в міжнародних фінансових зв'язках**

Обсяг і напрям руху міжнародних грошових потоків залежать від стану світової торгівлі, стабільності економік окремих країн і політичних чинників. У кризових ситуаціях грошові потоки зменшуються, а в разі поліпшення кон'юнктури світового ринку розширюються.

Розглянемо фактори, що впливають на міжнародні грошові потоки.

1. Загальний стан світової економіки, який характеризується кон'юнктурою світового ринку. Загальний спад або піднесення економік промислово розвинених країн впливає на обсяг світової торгівлі, оскільки на ці країни припадає основна частка товарообміну і відповідно основна маса грошей, що переміщуються з однієї країни в іншу.
2. Взаємна лібералізація торгівлі у світі. Торговельні відносини 115 країн, що входять до Світової організації торгівлі — СОТ (до 1995 р. — ГАТТ), і прийняття до неї нових членів значно спрощують вихід окремих виробників на світовий ринок і збільшують обсяг торгівлі.
3. Неоднорідність економічного розвитку країн призводить до нерівномірного руху грошових потоків. З високорозвинених країн надлишок капіталу переміщується в менш розвинені країни у

вигляді інвестицій і водночас з країн, що розвиваються, у процесі світової торгівлі фінансові ресурси переміщуються в розвинені країни.

4. Структурна перебудова економік окремих країн змінює структуру та обсяг світової торгівлі. Так, з 1991 р. внаслідок переорієнтації на нові ринки значно збільшились обсяги і водночас змінилась товарна структура торгівлі країн СНД з розвиненими країнами Західної Європи та США.
5. Перенесення виробництв у країни з дешевою робочою силою сприяє розвитку виробничого потенціалу цих країн і світової торгівлі.
6. Різні рівні інфляції у країнах спричинюють переливання грошового капіталу у країни, де інфляція вища і відповідно вищі банківські процентні ставки.
7. Незбалансованість міжнародних розрахунків за торговельними операціями (заборгованість за поставками) знижує швидкість переливання грошового капіталу і ефективність світової торгівлі.
8. Експорт капіталів за прибутковістю вигідніший, ніж експорт товарів, тому приріст обсягу вивезення капіталу випереджає приріст обсягу світової торгівлі.

8.2. Грошові потоки у сфері міжнародних фінансів

Міжнародні фінанси — це фінанси міжнародних наднаціональних фінансових організацій та інститутів у вигляді спільних або цільових фондів, метою створення яких є забезпечення цілісності та стабільності світового господарства.

Міжнародні фінанси відображають світові інтеграційні процеси і кредитують проекти, потрібні світовій спільноті, навіть якщо вони стосуються проблем однієї країни. Наприклад, закриття Чорнобильської АЕС кредитується з фонду, який створюється за рахунок фінансів розвинених країн.

Грошові потоки в міжнародних фінансах рухаються між окремими міжнародними організаціями та урядами і між окремими підприємствами та міжнародними інститутами — МВФ, МБРР та ін. (рис. 8.2).

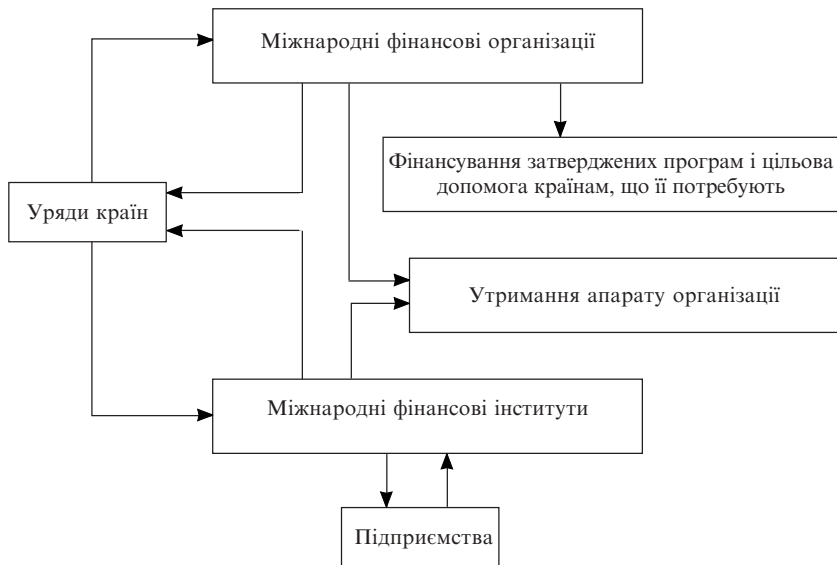

Рис. 8.2. Грошові потоки у сфері міжнародних фінансів

Рух міжнародних фінансових потоків відбувається за сферами міжнародних розрахунків — *каналами міжнародних розрахунків*, до яких належать:

- валютно-кредитне і розрахункове обслуговування торгівлі, включаючи торгівлю золотом;
- зарубіжні інвестиції в основний та оборотний капітал підприємств;
- операції з цінними паперами на світовому фондовому ринку;
- валютні операції на світовому валютному ринку;
- перерозподіл частини національного доходу окремих країн у вигляді членських внесків у капітал міжнародних фінансових організацій;
- надання фінансової допомоги окремим країнам, що передбачено державним бюджетом країни-донора та ін.

Міжнародні фінансові потоки функціонують на *світових ринках* — територіальних утвореннях, де здійснюються міжнародні фінансові операції.

Існують такі види світових ринків: валютні, фінансові (грошові, фондові, кредитні), страхові, золота.

Світові фінансові ринки (де здійснюються міжнародні фінансові операції) виникли на базі тільки розвинених стабільних національних ринків з вигідним географічним положенням. Виходячи з необхідності одночасно дотримуватись обох умов не кожний національний фінансовий ринок може отримати статус світового. На окремих світових фінансових ринках історично склалися *світові фінансові центри*.

До Першої світової війни головним світовим фінансовим центром був Лондон, після її завершення центр перемістився у США на Нью-Йоркську фондову біржу. З 60-х років виникли нові центри: у Європі (крім Лондона) — у Цюриху та Люксембурзі, в Японії — у Токіо (фондова біржа). Периферійні фінансові центри з'явилися на базі зон з низькими податками (офшорні зони): Сінгапур, Панама, Бахрейн, Багами та ін. Нині налічується 13 світових фінансових центрів, де розміщено понад 1000 філіалів банків різних країн.

Фінанси міжнародних організацій (ООН, МВФ, Ради Європи та ін.) утворюються за рахунок внесків окремих країн і використовуються згідно з бюджетом організації, що складається у формі балансу доходів і видатків.

Фінансові ресурси міжнародної організації використовуються на виконання затверджених програм цієї організації та на їх утримання. До них належать централізовані програми на рівні уряду будь-якої країни та окремі програми розвитку підприємств, затверджені рішенням уряду або відібрані на конкурсній основі.

Фінанси міжнародних фінансових інститутів (банків) утворені державами шляхом передплати на їх акції. Статутний капітал міжнародних фінансових інститутів, що створений шляхом передплати, здебільшого досі не оплачений в повному обсязі. Проте це не заважає зазначеним інститутам розвиватись відповідно до проголошених цілей. Наприклад, оплачена частина статутного фонду МБРР нині не перевищує 7 %.

Інфраструктура міжнародних фінансів складається зі світових і регіональних фінансових організацій та інститутів.

До *світових фінансових інститутів* належать:

- спеціалізовані міжнародні фінансові інститути ООН: МВФ, МБРР, СОТ;

- Банк міжнародних розрахунків — БМР (створений у 1930 р. п'ятьма європейськими країнами та Японією).

Міжнародні фінансові інститути ООН (узагальнена назва) — безпосередньо організації та міжнародні фінансові інститути окремо або разом — виконують такі функції:

- регулюють міжнародні фінансово-кредитні відносини за допомогою своїх величезних фінансових ресурсів (МВФ, МБРР та інші банки);
- організують міжнародні форуми з метою розробки рекомендацій щодо міжнародної фінансової політики;
- забезпечують збирання та обробку інформації, науково-дослідну діяльність з фінансів та економіки загалом.

Міжнародний валютний фонд — це міжнародна організація, заснована в рамках ООН 27 грудня 1945 р. (практична діяльність розпочалася з 1 березня 1947 р.). До складу МВФ входять чотири постійних фонди з різними цілями та умовами кредитування. До функцій МВФ входить також створення тимчасових цільових фондів.

Група *МБРР* — це міжнародний фінансовий інститут, створений у рамках ООН 27 грудня 1945 р. (практична діяльність розпочалася з 25 червня 1946 р.). Група МБРР щорічно асигнує понад 25 млрд дол. країнам, що розвиваються, і має три філіали:

- Міжнародну асоціацію розвитку (МАР);
- Міжнародну фінансову корпорацію (МФК);
- Багатостороннє інвестиційно-гарантійне агентство (БІГА), інвестиційний інститут.

До регіональних фінансових інститутів належать:

- Європейський банк реконструкції і розвитку економік пост-соціалістичних країн, засновниками якого є 40 країн Європи, Америки, Азії, Африки та Австралії. Створений 29 травня 1990 р. з метою фінансування перебудови;
- фінансові організації ЄС — Європейський центральний банк (створений у 1998 р.), Європейський інвестиційний банк (1958 р.), Європейський фонд розвитку (1958 р.), Європейський фонд орієнтації й гарантування сільського господарства (1962 р.), Європейський фонд регіонального розвитку (1975 р.) та ін.;
- Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), до якої входять 24 країни, яким належать до 75 % обсягу виробництва країн Заходу. Організація двічі на рік обговорює світові фінансові проблеми, а також сприяє розвитку молодих країн;

- фінансові інститути країн — колишніх членів РЕВ — Міжнародний банк економічного співробітництва (створений у 1963 р.), Міжнародний інвестиційний банк (створений у 1970 р.).
Регіональними банками розвитку є Азіатський, Африканський, Міжамериканський.

8.3. Валюта і валютний курс

Національні валюти, що обслуговують міжнародні економічні відносини, виконують функцію світових грошей. Форма світових грошей повторює з деяким відставанням шлях розвитку національних грошей — від золотих до кредитних.

Валюта — це грошова одиниця, що використовується як світові гроші. Тобто поняття “світові гроші” і “валюта” — тотожні.

При обігу паперових грошей статус валюти одержує тільки конвертована національна грошова одиниця, тобто така, що обмінюється на інші валюти, що і зумовлює її використання в системі міжнародних розрахунків. Якщо національна грошова одиниця використовується також і у міжнародних розрахунках, то для такої країни поняття внутрішніх і зовнішніх грошей збігаються. Валюта є найуніверсальнішою грошовою одиницею, тому що забезпечує весь спектр обмінних і розрахункових операцій.

У світовій валютній системі використовують такі поняття валюти:

- національна валюта — національна грошова одиниця окремої країни, яка є світовими грошима;
- іноземна валюта — грошова одиниця іншої країни, що перебуває в міжнародному обігу на території окремої країни;
- колективна валюта — спеціальна грошова одиниця, що є як світовими грошима (СДР), так і регіональними (євро).

Колективна валюта відрізняється від національної валюти:

- за формою (національна валюта існує в наявній формі, а колективна валюта може бути в безготівковій формі записів на рахунках — СДР);
- за емітентом (випускається не національними банками, а міжнародними валютно-кредитними організаціями чи міжнародними банками);
- за методом визначення курсу (курс колективної валюти визначається за методом кошика валют).

Національна грошова одиниця набуває статусу валюти за умови додержання таких вимог:

- пануюче становище країни у світовому виробництві, торгівлі і вивезенні капіталу;
- розвинена кредитно-банківська система;
- великий національний ринок позикових капіталів;
- лібералізація валютних операцій;
- вільний обіг національної валюти, що забезпечує попит на неї в інших країнах для розрахунків за експортно-імпортними операціями та операціями з капіталом на світовому фінансовому ринку.

Різноманітність міжнародних економічних зв'язків, що виявляється в постійному міждержавному русі фінансових ресурсів, потребує широкого обміну валют між собою.

Валютна конвертованість (оборотність) — це можливість конверсії (обміну) валюти даної країни на валюти інших країн.

Характер режиму конвертованості національної валюти залежить від кількості і виду запроваджених у країні валютних обмежень, тобто обмежень на обіг валют на її території.

Види конвертованості. Розрізняють вільно, або цілком, конвертовані (оборотні) валюти, частково конвертовані і неконвертовані (необоротні).

Повна конвертованість або “вільне використання”, за термінологією МВФ, характеризує валюти країн, у яких практично відсутні валютні обмеження за всіма видами операцій для всіх власників валюти (резидентів і нерезидентів). Таких країн на сучасному етапі приблизно 20, до них належать, зокрема, США, ФРН, Японія, Великобританія, Канада, Данія, Нідерланди, Австралія, Нова Зеландія, Сінгапур, Малайзія, Гонконг, арабські нафтовидобувні країни.

Часткова конвертованість. Для національної валюти з частковою конвертованістю зберігаються обмеження за окремими видами операцій і/або обмеження для окремих власників валюти (резидентів).

Зовнішня конвертованість — обмежені можливості конверсії в інші валюти для резидентів.

Внутрішня конвертованість — обмежені можливості конверсії в інші валюти для нерезидентів.

Конвертованість за поточними операціями платіжного балансу — це можливість без обмежень здійснювати обмін валют лише для імпорту і експорту товарів. Більшість промислово розвинених країн

перейшли до цього типу часткової конвертованості в середині 60-х років ХХ ст. Ця конвертованість має найбільше значення з точки зору зв'язку внутрішнього ринку зі світовим ринком.

Національна валюта називається *неконвертованою*, якщо у країні діють практично усі види обмежень і насамперед заборона на купівлю-продаж іноземної валюти, її збереження, вивезення і ввезення. Неконвертована національна валюта характерна для багатьох країн, що розвиваються, з метою полегшення регулювання її курсу.

Формування валютного курсу. Міжнародні економічні відносини потребують виміру вартісного співвідношення валют різних країн, таким співвідношенням є валютний курс.

Валютний курс — це ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в іноземних грошових одиницях або міжнародних валютних одиницях (СДР, євро). Поняття “обмінний курс” і “валютний курс” є синонімами.

Зовнішнім виявом валютного курсу для учасників обміну є коефіцієнт перерахунку однієї валюти в іншу.

При встановленні валютного курсу необхідно враховувати рівень співвідношення валют у довгостроковому та короткостроковому періодах. У довгостроковому періоді виявляється *вартісна основа валютного курсу* як купівельна спроможність валют, що виражає середні національні рівні цін на товари, послуги, інвестиції. Таким чином, в основі базового курсу двох валют лежать пропорції обміну: зіставлення цін стандартного споживчого кошика (вибраного набору стандартних товарів і послуг).

У короткостроковому періоді часу визначається *поточний курс валют* як результат взаємодії на валютному ринку попиту на валюту і пропозиції валюти до продажу з боку учасників валютного ринку, включаючи державу в особі центрального банку країни. Поточний курс валют формується здебільшого на міжбанківському валютному ринку.

На поточний валютний курс впливає :

- рівень адміністративного втручання з боку держави (наприклад, установлення валютного коридору, обов'язковий продаж валюти експортерами тощо);
- співвідношення попиту та пропозиції валюти на ринку;
- стан фінансової системи країни (бюджетний дефіцит, державний борг, стабільність банківської системи тощо).

Визначення обмінних курсів валюти називається *котируванням*. Розрізняють два протилежних методи котирування іноземних валют: пряме і непряме котирування. *Пряме котирування* визначає вартість одиниці іноземної валюти в національній валюті. *Непряме, або зворотне, котирування* визначає вартість одиниці національної валюти в іноземній валюті.

На міжбанківському валютному ринку застосовується пряме котирування до долара США. В офіційній практиці більшості країн світу застосовується пряме котирування до долара США, коли він є базовою валютою. Зворотне котирування до долара використовується у Великобританії, де ця традиція склалася історично, з того часу, коли фунт стерлінгів був ключовою валютою. До Першої світової війни 80 % міжнародних розрахунків здійснювалося у фунтах, тому зручніше було всі валюти прирівнювати до фунта, а не навпаки. Аналогічно домінуючі позиції долара в міжнародних розрахунках зумовили застосування зворотного котирування в США.

При котируванні валют устанавлюється базова валюта і валюта котирування. *Базовою* є валюта, щодо якої котируються інші валюти (як правило, це валюти провідних промислово розвинених країн). Але іноді з історичних причин дрібні валюти виконують роль базової. Наприклад, австралійський і новозеландський долари є базовими щодо долара США. *Валютою котирування* є валюта, що котирується до базової.

Валютний курс — це ціна грошей. Зміна валютного курсу означає подорожчання або знецінювання валют відносно одна одної (рис. 8.3).

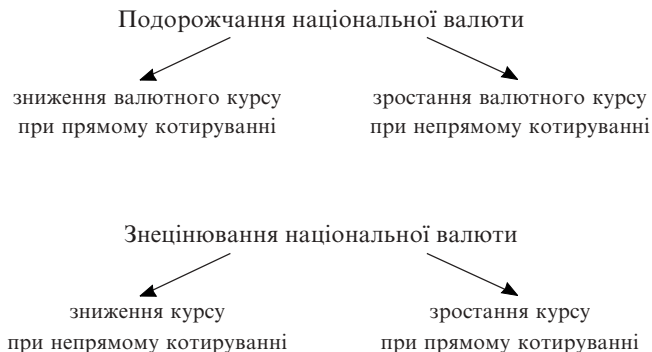

Рис. 8.3. Динаміка курсу національної валюти

Курс національної валюти визначається кількістю іноземної валюти, яку можна купити або продати за одиницю національної валюти на визначений момент часу.

Курс іноземної валюти визначається кількістю національної валюти, яку можна купити або продати за одиницю іноземної валюти на визначений момент часу.

Класифікацію видів валютного курсу наведено у табл. 8.1.

Таблиця 8.1

Класифікація видів валютного курсу

Критерій	Вид валютного курсу
Спосіб фіксації	плаваючий фіксований змішаний
Спосіб розрахунку	паритетний фактичний
Вид угод	строкових угод спот-угод своп-угод
Спосіб установлення	офіційний неофіційний
Відношення до паритету купівельної спроможності валют	завищений занижений паритетний
Відношення до учасників угоди	купівлі продажу середній
Врахування інфляції	реальний номінальний
Спосіб продажу	наявного продажу безготівкового продажу оптовий курс обміну валют

У сучасній світовій валютній системі в кожній країні регулювання курсу національної валюти з боку держави ґрунтується на поєднанні двох типів валютного регулювання, згідно з якими валютний курс може бути фіксованим або плаваючим.

Фіксований курс — це закріплене міждержавною угодою співвідношення валют, що передбачає деякі обмеження в самостійній еко-

номічній політиці окремих країн для дотримання фіксованого співвідношення.

Плаваючий (гнучкий) курс — це обмінний курс валют, який не обмежує економічний суверенітет країни і визначається лише ринковими чинниками.

8.4. Валютна система України

Валютні відносини як відносини з приводу купівлі-продажу валют різних держав реалізуються в рамках валютних систем.

Національна валютна система. Це форма організації відносин національної грошової одиниці з валютами інших країн на основі національного законодавства, але з урахуванням норм міжнародного права. Національна валютна система регулює валютні відносини на рівні суб'єктів господарювання і держави.

Світові валютні системи існують у таких формах:

- світова валютна система на глобальному (світовому) рівні. Це форма організації валютних відносин на рівні міждержавних зв'язків відповідно до міждержавних валютних угод. Ці угоди реалізуються створеними на колективних засадах міждержавними валютно-фінансовими і банківськими організаціями;
- регіональна міжнародна валютна система. Це договірно-правова форма організації валютних відносин між групою країн, елементами якої є:
 - регіональна міжнародна грошова одиниця;
 - спеціальний режим регулювання валютних курсів;
 - загальні валютні фонди;
 - загальні регіональні кредитно-розрахункові організації (банки, фонди).

Світова валютна система складається із системи валютних ринків і їхньої інфраструктури.

Валютний ринок — це міжнародний обіг валютних активів у формі валюти іноземних держав, цінних паперів у виді платіжних документів, фондових цінностей, монетарних металів.

Валютний ринок реалізується як відносини з приводу купівлі і продажу національних і іноземних валют для обслуговування міжнародних платежів або з метою одержання прибутку від операцій з валютами.

Валютна система України — це система організації валютних відносин країни з іншими країнами і міжнародними фінансовими організаціями, побудована на національному законодавстві з урахуванням норм міжнародного права.

Валютні ресурси всіх економічних суб'єктів країни включають такі валютні цінності: наявні іноземні валюти, кошти на рахунках у грошових одиницях інших держав, монетарні метали, платіжні документи й інші цінні папери, виражені в іноземній валюті або монетарних металах.

Валютна система країни має фінансові ресурси у таких формах:

1. Державний валютний фонд, що формується Кабінетом Міністрів України за рахунок:

- коштів держбюджету, купівлею валютних цінностей на міжбанківському валютному ринку;
- кредитів в іноземній валюті в межах державного боргу й інших джерел, передбачених законодавством.

2. Децентралізовані валютні фонди місцевих органів влади.

3. Децентралізовані валютні фонди комерційних і некомерційних організацій.

4. Валютні ресурси населення.

Національна валютна система України включає два основних елементи:

- взаємовідносини національної валюти з валютами інших країн, які характеризуються рівнем конвертованості національної валюти;
- функціонування іноземних валют на території країни.

Національна валютна система України є об'єктом державного регулювання і валютного контролю.

Валютне регулювання національної валютної системи України полягає у виданні нормативних актів Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів і НБУ, які регламентують:

- порядок визначення курсу гривні;
- діяльність НБУ щодо підтримки курсу гривні;
- порядок здійснення валютних операцій (купівлі-продажу валюти);
- умови і порядок формування валютних резервів держави і валютних фондів суб'єктів господарювання;
- встановлення умов ввезення і вивезення валюти за кордон;
- надання кредитів у валюті;
- здійснення валютного контролю.

Валютний контроль передбачає перевірку:

- відповідності валютних операцій чинному законодавству;
- обґрунтованості платежів в іноземній валюті резидентами і нерезидентами (відповідність контрактів);
- повноти й об'єктивності обліку і звітності у зовнішньоекономічній діяльності резидентів і нерезидентів.

До *інфраструктури валютного ринку* України належать НБУ, Українська міжбанківська валютна біржа, комерційні банки.

Питання для самоконтролю

1. Найважливіші сучасні фактори формування світових фінансових ринків.
2. Характеристика фінансових організацій ООН.
3. Основні напрями інтеграції України у світову фінансову систему.
4. Економічний зміст і види валютного курсу.

Завдання

Охарактеризуйте сучасний рівень розвитку міжнародних фінансових відносин з урахуванням розвитку фінансового ринку країн СНД.

Визначте умови, які необхідні для переходу національної грошової одиниці в якість валюти?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Конституція України. — К.: Преса України, 1997.
2. Закон України “Про Антимонопольний комітет України” // ВВР України. — 1993. — № 50.
3. Закон України “Про аудиторську діяльність” від 22.04.93 // ВВР України. — 1993. — № 23.
4. Закон України “Про банки та банківську діяльність” від 21.12.2000 // Уряд. кур’єр. — 2001. — № 8.
5. Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” від 16.09.97 // Уряд. кур’єр. — 1997. — № 163.
6. Закон України “Про власність” від 07.02.91 // ВВР України. — 1991. — № 20.
7. Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про Державну податкову службу в Україні»» від 05.02.98 // ВВР України. — 1998. — № 29.
8. Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств»» від 22.05.97 // Уряд. кур’єр. — 1997. — № 105–106.
9. Закон України “Про господарські товариства” від 19.09.91 // ВВР України. — 1991. — № 49.
10. Закон України “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні” від 30.10.96 // ВВР України. — 1996. — № 51.
11. Закон України “Про Державний бюджет України на 2003 рік” від 26.12.02 // Уряд. кур’єр. — 2003. — № 4.
12. Закон України “Про державний внутрішній борг” // Голос України. — 1992. — Жовт. — С. 3.
13. Закон України “Про Державну контрольно-ревізійну службу в Україні” від 26.01.93 // ВВР України. — 1993. — № 13.
14. Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності” від 21.09.99 // Уряд. кур’єр. — 1999. — № 215.
15. Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” від 23.03.2000 // Уряд. кур’єр. — 2000. — № 72.
16. Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням” від 18.01.01 // Уряд. кур’єр. — 2001. — № 38.
17. Закон України “Про збір на обов’язкове державне пенсійне страхування” від 03.12.97 // ВВР України. — 1998. — № 11–12.
18. Закон України “Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів” від 10.12.97 // ВВР України. — 1998. — № 15.
19. Закон України “Про підприємництво” від 07.02.91 // ВВР України. — 1991. — № 14.

20. Закон України “Про підприємства в Україні” від 27.03.91 // ВВР України. — 1991. — № 24.
21. Закон України “Про Рахункову палату” // Голос України. — 1998. — № 13.
22. Закон України “Про страхування” від 07.03.96 // ВВР України. — 1996. — № 18.
23. Закон України “Про цінні папери і фондову біржу” від 18.06.91 // ВВР України. — 1991. — № 38.
24. Указ Президента України “Про Державне Казначейство України” від 26.04.95 № 335/95 // Діло. — 1995. — № 43.
25. Указ Президента України “Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності” від 23.07.98 № 817/98 // Уряд. кур’єр. — 1998. — № 143.
26. Бюджетний кодекс України // Уряд. кур’єр. — 2001. — № 131.
27. Положення про відомчий контроль у системі міністерств, інших центральних органів виконавчої влади: Затв. постановою КМУ від 10.07.98 № 1053.
28. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 2 “Баланс”: Затв. наказом Міністерства фінансів України від 31.03.99 № 87 // Все про бух. облік. — 2000. — № 11.
29. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 3 “Звіти про фінансові результати”: Затв. наказом Міністерства фінансів України від 31.03.99 № 87 // Все про бух. облік. — 2000. — № 11.
30. Інструкція “Про порядок проведення ревізій і перевірок”: Затв. наказом ГоловкиРУ України від 03.10.97 № 121. — К., 1997.
31. *Александрова М. М.* Страхування. — К.: ЦУЛІ, 2002. — 208 с.
32. *Бескид Й. М.* Теоретичні підвалини дослідження суті державного бюджету України // Фінанси України. — 1998. — № 1. — С. 11–16.
33. *Білуха М. Т.* Теорія фінансово-господарського контролю і аудиту: Підруч. — К.: Влад і Влада, 1996.
34. *Благодатин А. А.* Финансовый словарь. — М.: ИНФРА-М, 1999.
35. *Бланкерт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки: Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000.
36. *Бондарук Т. Г.* Зовнішній державний борг України та механізм його обслуговування // Фінанси України. — 1999. — № 5. — С. 95–102.
37. *Боринець С. Я.* Розвиток сучасних грошово-валютних відносин (національний і міжнародний аспекти). — К.: Педагогіка, 1997.
38. *Бровкова Е. Г., Продиус И. П.* Финансово-кредитная система государства. — К.: Сирин, 1997.
39. *Буковинський С. А.* Шляхи розвитку бюджетної системи України // Фінанси України. — 1998. — № 9. — С. 4–9.
40. *Бурда М., Виплош Ч.* Макроекономіка. Європейський контекст. — К.: Основи, 1998.
41. *Василик О. Д.* Державні фінанси України: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 1997.
42. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підруч. — К.: Вид-во НІОС, 2000.

43. *Вахненко Т.* Фінансова стійкість держави // Економіст. — 1999. — № 7. — С. 22–28.
44. *Гальчинський А. С.* Теорія грошей: Навч. посіб. — К.: Основи, 1996.
45. *Гикши Л. В.* Финансы: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2000.
46. *Дорош Н. І.* Державний фінансовий контроль: зарубіжний досвід і шляхи вдосконалення // Фінанси України. — 1998. — № 1. — С. 47.
47. *Дробозина Л. А.* Общая теория финансов. — М.: ЮНИТИ, 1995.
48. *Дробязко А.* Какова вероятность дефолта страны в 2000 году? // Мир денег. — 1999. — № 10–12. — С. 20–22.
49. *Дьяконова І. І.* Бюджетний дефіцит та методи його оптимізації // Фінанси України. — 1998. — № 10. — С. 5–8.
50. *Стіфанов А. О., Сало І. В., Дьяконова І. І.* Бюджет і фінансова політика України: Навч. посіб. — К.: Наук. думка, 1997.
51. *Єременко О., Ковбасюк Ю.* Кредитна діяльність МВФ // Вісн. НБУ. — 1999. — № 3. — С. 9–10.
52. *Єрмошенко М.* Питання стратегії управління державним зовнішнім боргом // Економіст. — 2000. — № 2. — С. 33–39.
53. *Завгородний В. П.* Бухгалтерский учет, контроль и аудит в системе управления предприятием. — К., 1997.
54. *Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова.* — К.: Юрінком, 1997.
55. *Зайдель Х., Теммен Р.* Основы учения об экономике: Пер. с нем. — М.: Дело ЛТД, 1994.
56. *Зіденберг А., Хоффман Л.* Україна на роздоріжжі. Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ. — К.: Фенікс, 1998.
57. *Козюк В. В.* Проблема державного боргу в перехідній економіці України // Фінанси України. — 1999. — № 5. — С. 8–9.
58. *Корнєєв В. В.* Проблеми і перспективи розвитку фінансової політики в Україні в умовах ринкової економіки: Матер. конф. 17–18 травня 1999 р. — Чернівці, 1999. — Гл. 2: Роль державних фінансів у розвитку економіки України. — С. 45–48.
59. *Кравченко В.* Місцеві фінанси України. — К.: Знання, 1999.
60. *Криниця С. О.* Зміцнення фінансової бази місцевого та регіонального самоврядування // Фінанси України. — 1998. — № 2. — С. 11–13.
61. *Кузнєцова Н. С., Назарчук І. Р.* Ринок цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування. — К.: Юрінком Інтер, 1998.
62. *Кузьменко Н. А.* Удосконалення міжбюджетних відносин // Фінанси України. — 1998. — № 1. — С. 6–10.
63. *Курс экономической теории: Учеб. пособие / Науч. ред. А. В. Сидорович.* — М.: Изд-во МГУ, 1997.
64. *Кучер Г. В.* Державний борг: історія і сьогодення // Фінанси України. — 1999. — № 2. — С. 16–22.

65. *Львовчкін С.* Причини та чинники бюджетного дефіциту в Україні // Економіст. — 1999. — № 11. — С. 19–23.
66. *Лютий І. О.* Державний борг і ефективність використання державного кредиту // Фінанси України. — 1999. — № 9. — С. 21–26.
67. *Макконел К., Брю С.* Економіка: принципи, проблеми і політика: Пер. с англ. — К.: Хагар-Демос, 1993.
68. *Маханець Л. Л.* Зовнішній борг і політичний ризик // Фінанси України. — 2000. — № 2. — С. 64–67.
69. *Мишкін Фр.* Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків: Пер. з англ. — К.: Основи, 1998.
70. *Мізюк Б. М., Шевчук В. О.* Зовнішні запозичення: вплив на економічну політику // Фінанси України. — 1998. — № 9. — С. 82–90.
71. *Моряк Т.* Актуальні проблеми економіки перехідного періоду: дефіцит державного бюджету у контексті фінансової науки та фіскальної практики. — Л.: Світ, 1999.
72. *Наринский А. С., Гаджиев Н. Г.* Контроль в условиях рыночной экономики. — М.: Финансы и статистика, 1994.
73. *Некоторые аспекты развития финансовой системы на Западе (опыт США и других стран):* Сб. науч. тр. — М.: Изд-во ИМЭМО, 1990.
74. *Новосад Л. Я.* Соціально-економічні передумови і макроекономічні наслідки державної заборгованості // Фінанси України. — 1998. — № 6. — С. 37–46.
75. *Опарін В. М.* Фінанси (загальна теорія): Навч. посіб. — К.: Вид-во КНЕУ, 1999.
76. *Осокина В. В., Калина А. В.* Экономическая теория и практика хозяйствования: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1997.
77. *Павловський М. А.* Макроекономіка перехідного періоду. — К., 1999.
78. *Павлюк К. В.* Організація виконання державного бюджету // Фінанси України. — 1998. — № 3.
79. *Парижак Н. В.* Формування ефективної бюджетної системи України // Фінанси України. — 1998. — № 1. — С. 29–35.
80. *Пушкарева В. М.* История финансовой мысли и политика налогов: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 1996.
81. *Радіонова І. Ф., Бурлай Т. В.* Модель дефіциту бюджету України // Фінанси України. — 1998. — № 9. — С. 18–23.
82. *Розенберг Д. М.* Инвестиции: Терминологич. словарь. — М.: ИНФРА-М, 1997.
83. *Романів М. В.* Роль Міністерства фінансів у забезпеченні контролю за рухом фінансових ресурсів держави // Фінанси України. — 1998. — № 9. — С. 46.
84. *Рубцов Б. Б.* Зарубежные фондовые рынки. — М.: ИНФРА-М, 1996.
85. *Самуельсон П., Нордхауз Б.* Економіка. — К.: Основи, 1992.
86. *Селигман Э.* Основы политической экономии. — СПб., 1908.
87. *Слухай С. В.* Становлення системи фінансового вирівнювання // Фінанси України. — 1998. — № 11.

88. *Стігліц Дж.* Економіка державного сектора: Пер. з англ. — К.: Основи, 1998.
89. *Страховий ринок України / За ред. Н. Захоревича.* — К.: Альманах, 2003. — 352 с.
90. *Федякина Л. Н.* Мировая внешняя задолженность. — М.: ЮНИТИ, 1998.
91. *Финансы / Под ред. В. М. Родионовой.* — М.: Финансы и статистика, 1995.
92. *Финансы: Учебник для вузов / Под ред. Л. А. Дробозиной.* — М.: Финансы, 1999.
93. *Финансы: Учеб. пособие / Под ред. А. М. Ковалевой.* — М.: Финансы и статистика, 1999.
94. *Фінансове право: Підруч. / За ред. Л. К. Воронової.* — Х.: Консул, 1998.
95. *Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. / І. А. Чепурнов, Л. Т. Мостенська, М. А. Міненко, Я. П. Квач.* — К., 1997.
96. *Фридман М. И.* Конспект лекций по науке о финансах. — СПб., 1910.
97. *Чирка Д. М.* Напрямки збалансування місцевих бюджетів // *Фінанси України.* — 1998. — № 1. — С. 25–31.
98. *Шевчук В. О.* Розвиток системи суб'єктів фінансового контролю // *Фінанси України.* — 1998. — № 8.— С. 30.
99. *Экономическая энциклопедия / Под ред. Л. И. Абалкина.* — М.: Экономика, 1999.
100. *Юрій С. І.* Дивергенція фінансів при розгортанні ринкових відносин // *Фінанси України.* — 1996. — № 9. — С. 5–12.
101. *Calrberd M.* Public Debt, Taxation and Government Expenditures in a Growing Economic. — Berlin, 1988.
102. *Dotar E.* The Burden of Public Debt and the National Income // *Amer. Economic Rev.* — 1944. — № 34. — P. 798–827.

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	3
Розділ 1. Основи теорії фінансів	4
1.1. Фінанси і їх місце в системі суспільних відносин	4
1.2. Структура й загальна характеристика фінансової системи	16
1.3. Фінансова політика	27
1.4. Концептуальні підходи до формування державного бюджету в умовах ринкової економіки	45
<i>Питання для самоконтролю</i>	59
<i>Завдання</i>	59
Розділ 2. Державні фінанси	60
2.1. Бюджетна система і бюджетний процес	60
2.2. Доходи і видатки бюджету	73
2.3. Державні цільові фонди	89
2.4. Державний кредит	98
2.5. Державний борг і управління ним	113
<i>Питання для самоконтролю</i>	123
<i>Завдання</i>	123
Розділ 3. Основи функціонування фінансів підприємств (установ, організацій)	124
3.1. Сутність і склад фінансів підприємств (установ, організацій)	124
3.2. Фінансові ресурси підприємства і джерела їх формування	129
3.3. Основи формування і використання прибутку підприємств	138
3.4. Фінансове планування	148
<i>Питання для самоконтролю</i>	159
Розділ 4. Страхування як особливий елемент фінансової системи	160
4.1. Економічна сутність страхових відносин	160
4.2. Ризики, що беруться до страхування	169
4.3. Форми організації страхових фондів і види страхування	174

4.4. Співстрахування і перестрахування	184
4.5. Фінансові потоки страхового ринку	186
<i>Питання для самоконтролю</i>	195
<i>Завдання</i>	195
Розділ 5. Фінанси населення	196
5.1. Джерела і структура фінансів домогосподарств	196
5.2. Інвестиційна діяльність населення	200
<i>Питання для самоконтролю</i>	202
Розділ 6. Фінансовий ринок	203
6.1. Сутність і структура фінансового ринку	203
6.2. Суб'єкти фінансового ринку	216
6.3. Інструменти фінансового ринку	222
6.4. Інфраструктура фінансового ринку	229
6.5. Фінансові посередники і їх функції	242
6.6. Державне регулювання фінансового ринку	249
<i>Питання для самоконтролю</i>	254
<i>Завдання</i>	254
Розділ 7. Фінансовий контроль	255
7.1. Сутність і види фінансового контролю	255
7.2. Державний фінансовий контроль	263
7.3. Аудиторський контроль	280
7.4. Внутрішньогосподарський контроль	283
<i>Питання для самоконтролю</i>	284
Розділ 8. Міжнародні фінансові відносини	285
8.1. Роль фінансів у розвитку міжнародних зв'язків	285
8.2. Грошові потоки у сфері міжнародних фінансів	287
8.3. Валюта і валютний курс	291
8.4. Валютна система України	296
<i>Питання для самоконтролю</i>	298
<i>Завдання</i>	298
Список використаної та рекомендованої літератури	299

The theoretical basics of finances are studied, the structure, characteristic peculiarities of the state finance system, main directions of the finance politics, and also conceptual approaches in the formation of the state budget in the conditions of market economy are treated in the proposed manual. The segments of financial system: state finances, business finances, assurance, people finances are considered. Special attention is paid to the finance market as a mechanism of effective distribution and redistribution of finance resources. The role of different kinds of financial control in the financial system functioning is shown. It is meant for students of economical specialties of higher educational establishments.

Навчальне видання
Гридіна Марина Володимирівна
Захожай Валерій Борисович
Осіпчук Лариса Леонідівна та ін.

ФІНАНСИ **(теоретичні основи)**

Підручник

2-ге видання, виправлене і доповнене

Educational edition
Gridchyna, Maryna V.
Zachozhaj, Valeriy B.
Osyupchuk, Larysa L. et al.

FINANCES **(theoretical basics)**

Textbook

2nd edition, revized and supplemented

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *В. Г. Шевельова*
Коректори *Л. Г. Бурлакіна, Л. С. Тоболіч*
Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова*
Оформлення обкладинки *М. В. Куліков*

Підп. до друку 09.08.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 19,25. Обл.-вид. арк. 17,5. Тираж 5000 пр. (1-й завод). Зам. № 4-379

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4

WWW.AGEOFBOOK.COM

Только лучшие книги для Вас!

Книга была найдена в архивах открытого доступа сети Internet или прислана пользователями сайта.

Все права на материалы принадлежат их авторам. Какое либо распространение материалов с коммерческими или другими целями без разрешения их авторов запрещено. Нарушение авторских прав влечёт за собой ответственность согласно действующего законодательства.

Администрация не несёт никакой ответственности за материалы, добавленные пользователями сайта.

Все материалы представлены для ознакомления, без целей коммерческого использования.

После скачивания материала Вы должны коротко ознакомиться с ним и немедленно полностью удалить со своего носителя информации, и, при желании, купить лицензионную бумажную версию в соответствующих точках продажи.

Желаем приятного чтения!

С уважением,

Администрация сайта.